

STUDIA ŻYDOWSKIE
ALMANACH

[Jewish Studies. Almanac]

STUDIA ŻYDOWSKIE **ALMANACH**

R. XI (2021) Nr 11

Rada redakcyjna / Editorial Board:

Natalia Aleksion, Touro College, New York

Małgorzata Domagalska, Uniwersytet Łódzki

Semyon Goldin, Hebrew University, Jerusalem

Artur Markowski, Uniwersytet Warszawski

Pavel Polian, Russian Academy of Science, Moscow / University of Freiburg

Shaul Stampfer, Hebrew University, Jerusalem

Wacław Wierzbieniec (przewodniczący), Uniwersytet Rzeszowski

Konrad Zieliński, UMCS Lublin / Muzeum Getta Warszawskiego

Redaktor Naczelny / Editor-in-Chief:

Konrad Zieliński

Sekretarz redakcji / Associate Editor:

Magdalena Zielińska

Adres Redakcji / Editorial Address:

Akademia Zamojska

ul. Pereca 2, 22-400 Zamość

tel. +48 84 6383444

tel./fax +48 84 6383500

e-mail: magdallenacz@wp.pl

Redaktor tomu / Editor of the Volume:

Konrad Zieliński

Recenzenci / Reviewers:

Prof. dr hab. Walenty Baluk

Prof. dr hab. Henryk Chałupczak

Dr hab. Artur Markowski

Spis treści

Artykuły

Олександр Безаров (Черновцы)

Еврейский вопрос в политике модернизации поздней имперской России.....9

Александр Глотов (Кременец)

Как Соломон Рабинович спасал русскую литературу.....25

Игорь Срибняк (Киев)

Из истории еврейского национального движения в лагере военнопленных царской армии Фрайштадт, Австро-Венгрия (1916-1917 гг.).....35

Jacek Konik (Pultusk/Warszawa)

W poszukiwaniu „rasy panów”. Archeologia jako narzędzie budowania mitologii nazistowskiej.....43

Alicja Gontarek (Lublin)

Żydzi o Cyganach w międzywojennej Polsce. Tematyka romska na łamach „Nowego Dziennika” (1918-1939).....57

Bożena Józefów-Czerwińska (Pultusk)

Żydowska społeczność Makowa Mazowieckiego i okolic. Pamięć świadków historii a upamiętnianie.....81

Monika Tarajko (Lublin)

Wątki żydowskie w powojennej twórczości artystów wizualnych związanych z Lublinem i regionem lubelskim w kontekście dyskursu ogólnopolskiego.....101

Tomasz Browarek (Lublin)

Uwagi na temat sytuacji mniejszości żydowskiej w Polsce po 1989 roku.....119

Miscellanea

Konrad Zieliński (Lublin/Warszawa)

Interpelacja posła Krempy w sprawie zatrzymanych z powodu antyżydowskich wystąpień w Borowej k/Mielca 3 maja 1919 r.143

Jacek Konik (Pultusk/Warszawa)

Holokaust i archeologia na przykładzie badań wykopaliskowych w Ogrodzie Krasińskich w Warszawie.....151

Recenzje i polemiki

Beyond Inclusion and Exclusion. Jewish Experiences of the First World War in Central Europe, ed. Jason Crouthamel, Michael Geheran, Tim Grady, Julia Barbara Köhne, New York – London: Berghahn 2018 (Konrad Zieliński).....159

Anna Hájková, *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*, Oxford: Oxford University Press 2020 (Martyna Grądzka-Rejak).....165

Content

Articles

Oleksandr Bezarov (Tschernovits)

The Jewish question in the politics of modernization of late Tsarist Russia.....9

Oleksandr Glotov (Kremenets)

How Solomon Rabinovich saved Russian literature.....25

Ihor Sribnyak (Kyiv)

From the History of the Jewish National Movement in the POW camp in Freistadt, Austria-Hungary (1916-1917)...35

Jacek Konik (Pultusk/Warsaw)

In search of the ‘master race’. Archaeology as a tool for building Nazi mythology.....43

Alicja Gontarek (Lublin)

Jews about Gypsies in interwar Poland. The Roma issues in „Nowy Dziennik” (1918-1939).....57

Bożena Józefów-Czerwińska (Pultusk)

The Jewish community of Maków Mazowiecki and its vicinity. Memory of history witnesses vs. Commemoration.....81

Monika Tarajko (Lublin)

Jewish motifs in the postwar art of visual artists connected with Lublin and the Lublin region in the context of the discourse in Poland.....101

Tomasz Browarek (Lublin)

Remarks on the situation of the Jewish minority in Poland after 1989.....119

Miscellanea

Konrad Zieliński (Lublin/Warsaw)

Member of Parliament (MP) Mr Krempa's intervention in the case of those detained due to anti-Jewish riots in Borowa near Mielec on 3. May 1919.....143

Jacek Konik (Pultusk/Warsaw)

The Holocaust and archaeology on the example of excavations in Krasiński Garden in Warsaw.....151

Reviews and polemics

Beyond Inclusion and Exclusion. Jewish Experiences of the First World War in Central Europe, ed. Jason Crouthamel, Michael Geheran, Tim Grady, Julia Barbara Köhne, New York – London: Berghahn, 2018 (Konrad Zieliński).....159

Anna Hájková, *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*, Oxford: Oxford University Press 2020 (Martyna Grądzka-Rejak).....165

ARTYKUŁY / ARTICLES

Еврейский вопрос в политике модернизации позднеимперской России¹

Стабилизация Российской империи во второй половине XIX – начале XX вв., как известно, зависела от многих факторов, одним из которых была эффективная «национальная» (этноконфессиональная) политика самодержавия. Такая политика, по мнению современного российского историка Б. Н. Миронова, отвечала трём стратегиям национального развития России, а именно: имперской модернизации, национальной модернизации и стратегии консервативного развития, направленной на сохранение традиционного способа жизни, мышления и поведения. В любой из этих стратегий «еврей был кратким объяснением для всего того, что пришло из-за границы и принесло вред России»². Как писал американский исследователь Б. Натанс, особенностью политики в еврейском вопросе в позднеимперской России было то, что она, с одной стороны, позволяла евреям принимать самое активное участие в зарождавшемся гражданском обществе России, но с другой – обрекала еврейское население на «вопиющее неравенство». В результате, «царский режим потерял доверие к своей собственной политике»³. Самодержавие последних Романовых, по мнению Б. Натанса, в своих попытках решить еврейский вопрос опиралось на европейский опыт эмансипации евреев, но хронически опаздывало в своём стремлении предоставить евреям равноправие⁴. Такой же позиции придерживался немецкий историк Х.-Д. Лёве, который считал, что в условиях модернизации позднеимперской России эмансипация евреев была избирательной, то есть соответствовала логике места и времени проводимых «сверху» реформ⁵. В свою очередь, израильский историк Й. Френкель подчёркивал, что политика ускоренной модернизации, которая

¹ Статья подготовлена по материалам выступления автора на XXVII Международной ежегодной конференции по иудаике (Москва, Россия, 11 – 13 июля 2021 г.).

² Б. Н. Миронов, *Управление этническим многообразием Российской империи*, Санкт-Петербург 2017, с. 250.

³ Б. Натанс, *За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией*, Москва 2007, с. 423. Кроме указанных нами особенностей, автор отмечал о «призраке еврейского участия в революционном движении...», что, на наш взгляд, является не совсем корректной формулировкой, так как участие евреев в российском революционном движении, а в широком смысле – в революционном движении Российской империи – было не призраком, а вполне очевидным историческим фактом.

⁴ Натанс, *За чертой: Евреи встречаются с позднеимперской Россией*, с. 426–427.

⁵ Х.-Д. Лёве, *От исправления к дискриминации: новые тенденции в государственной политике по отношению к евреям (1881–1914)* [в:] *История еврейского народа в России. От разделов Польши до падения Российской империи*, Т. 2, ред. И. Лурье, Москва 2012, с. 39.

проводилась в Российской империи с 1855 г., «заставила выйти из укрытия многочисленные группы евреев, живших до тех пор в относительной изоляции по отношению к обществу», а собственно политика в еврейском вопросе в этот период отличалась своей «структурной двойственностью»⁶. Любопытную особенность еврейского вопроса в политике Российской империи отметил современный российский исследователь В. В. Энгель, который связывал усиление консервативных тенденций в политике Николая II относительно евреев с денонсацией администрацией США договора о торговле и мореплавании, заключённого с Российской империей ещё в 1832 г., как реакции американского правительства на преследование евреев в России⁷. По мнению В. В. Энгеля, российские власти заняли в вопросе о правовом статусе американских евреев в пределах империи бескомпромиссную позицию, изменение которой было возможно только в отдельных частных случаях, но не по общим принципиальным для самодержавия вопросам⁸.

Очевидно, что противоречивость политики самодержавия в еврейском вопросе в период модернизации империи была результатом не только известной предвзятости к евреям вообще со стороны Романовых, но и сложности определения характера модернизации России. С одной стороны, темпы экономического роста Российской империи были относительно высокими с точки зрения мировых стандартов на рубеже веков. Российская империя принадлежала к группе стран с наиболее быстро развивающейся экономикой, таких как США, Япония и Швеция, а с 1880 г. промышленный рост России был самым быстрым в Европе. Реформы 1860-х гг. определили новую траекторию развития экономики, социальных трансформаций, то есть был заложен фундамент новой России, началась общая модернизация страны и экономический рост в современном понимании⁹. Но с другой, если сравнивать с темпами урбанизации в Западной Европе, то показатели Российской империи были весьма скромными, так как подавляющая часть её населения (крестьянство) находилась за пределами крупных индустриальных центров (Санкт-Петербург, Москва, Киев, Рига, Варшава) и была далека от процессов модернизации (развития машинного производства, городской инфраструктуры, коммуникаций,

⁶ Дж. Френкель, *Российская империя и Советский союз* [в:] Э. Барнави, С. Фридендер, *Евреи и XX век: Аналитический словарь*, ред. Т. А. Баскаковой, Москва 2004, с. 505–506.

⁷ В. Энгель, *Либеральные тенденции в еврейской политике самодержавия конца XIX – начала XX века*, «Вестник еврейского университета в Москве» 1994, № 7, с. 49–63. Разделяя в общем и целом выводы автора, мы, тем не менее, не согласны с его определением «национальной политики русского царизма» (так как сомневаемся в том, что такая политика вообще была у самодержавия), а также с авторским сравнением евреев с кочевниками, как с «народами второй категории» (с. 50).

⁸ В. В. Энгель, *«Еврейский вопрос» в русско-американских отношениях (На примере «паспортного» вопроса. 1864 – 1913)*, Москва 1998, с. 22.

⁹ С. З. Мошенский, *Рынок ценных бумаг Российской империи*, Москва 2014, с. 80, 146.

доступности средств массовой информации, университетского образования, общественно-политической деятельности и т. д.).

Факторы модернизации в российском обществе имели ограниченное влияние, поскольку его образованная прослойка (интеллигенция и дворянство) была небольшой, но именно её лидеры определяли политическую повестку в стране. Невысокой была доля общественности, то есть представителей всех сословий, получивших право участвовать в выборах земств и городских дум, а с 1906 г. – в выборах Государственной думы. Так, например, в конце XIX в. численность общественности составляла около 7 % от всего населения империи¹⁰. Бурное экономическое развитие Российской империи происходило за счёт притока иностранных инвестиций, ставшего возможным благодаря последовательной политике С. Ю. Витте на посту министра финансов (1892–1903 года), который, как известно, был сторонником привлечения иностранных капиталов и одного из основных инициаторов экономической модернизации (политики «насаждения промышленности») России. Тем не менее, как справедливо заметил Б. Н. Миронов, «политическая модернизация России в период империи не завершилась: общество и государство не приобрели способность разрешать любые проблемы мирным путём, находить консенсус с помощью компромисса и приспосабливаться к изменяющимся условиям жизни»¹¹. С другой стороны, до 1861 г. сила имперской администрации росла, а после Великих реформ – снижалась. Следовательно, усиление революционного, общественного и национального движений привело к обострению кризиса самодержавного правления в России, на фоне которого политика модернизации вообще, а в еврейском вопросе в частности, как нам кажется, была не столь однозначной.

Известно, что еврейский вопрос был актуальной проблемой на всех стадиях политики модернизации и решался в соответствии с теми целями и задачами, которые ставили перед собой правительства Александра II, Александра III и Николая II.

Так, если на первом этапе (период Великих реформ), когда «этническая иерархия» народов Российской империи определялась сквозь призму их политической лояльности режиму, еврейский вопрос рассматривался в позитивном смысле. И наоборот, на втором и третьем этапах (после 1881 г.) модернизации, в условиях, когда политика имперского национализма Романовых, по мнению Б. Н. Миронова, преследовала цель достижения «последовательной интеграции всех частей империи в целостное национальное

¹⁰ Б. Н. Миронов, *Развитие гражданского общества в России в XIX – начале XX века*, «Общественные науки и современность» 2009, № 1, с. 113.

¹¹ Там же, с. 125.

государство»¹², проблема российских евреев рассматривалась в контексте консервативного проекта, то есть в негативном для евреев значении.

Но в целом, политика модернизации в период правления Александра II была успешной. Например, представители русско-еврейской интеллигенции получили возможность не только свободно выражать свои политические взгляды, но и в определённой степени бороться за права всех российских евреев. Однако такая политика была непоследовательной, поскольку не всегда учитывала объективные факторы развития Российской империи во второй половине XIX века. Соответственно, это отразилось на попытках Александра II урегулировать еврейский вопрос взаимоисключающими методами гражданской эмансипации и социально-экономической сегрегации еврейского населения. Такие противоречия, естественно, стали одной из причин революционной активности евреев, первой волны еврейских погромов и, наконец, вынудили правительство пересмотреть свою идеологию умеренного либерализма в еврейском вопросе. В этой связи нам сложно согласиться с утверждением В. В. Энгеля о том, что в конце 1890-х гг. в «еврейской политике» самодержавия наметился некий консенсус по поводу урегулирования проблемы российских евреев, а с 1897 г. большинство правительственных решений относительно евреев оказывалось в пользу последних¹³. Наоборот, на этапе «защитной модернизации» в конце XIX в. еврейский вопрос рассматривался с точки зрения государственного антисемитизма.

Например, министр финансов С. Ю. Витте во время реализации «винной монополии» в 1894 г., ловко использовал антисемитские настроения в высших эшелонах власти для лоббирования своего проекта реформы налогообложения¹⁴. В частности, зная о том, что Александр III, мягко говоря, не симпатизировал евреям, С. Ю. Витте в своём всеподданнейшем докладе 11 июля т. г. подчёркивал, что «устранение одного из самых вредных видов эксплуатации коренного населения со стороны чуждой еврейской национальности (то есть шинкарства. – Прим. авт.) является весьма важным политическим вопросом...»¹⁵. Известный реформатор связывал необходимость немедленного введения государственной монополии на продажу спиртных напитков с «целью освобождения местного христианского населения из-под еврейской зависимости: и чем скорее будет

¹² Миронов, *Управление этническим многообразием Российской империи*, с. 336.

¹³ Энгель, *Либеральные тенденции в еврейской политике самодержавия конца XIX – начала XX века*, с. 52.

¹⁴ *Еврейский вопрос при введении питейной монополии. Всеподданнейший доклад С. Ю. Витте (1894)*, «Еврейская старина» 1915, № 3–4, с. 405–410.

¹⁵ Там же, с. 409.

устроена казённая продажа питей, тем больше выиграет население»¹⁶. В результате царь согласился с подобной аргументацией своего министра и в августе 1894 г. вопрос о введении «винной монополии» в губерниях черты оседлости был решён.

Однако С. Ю. Витте, который удачно спекулировал на антисемитских настроениях Романовых, придерживался противоположных взглядов в своей политике. Прежде всего, как нам кажется, он ценил личные качества своих деловых партнёров и подчиненных, естественно, при условии, что их деятельность не противоречила государственным интересам России и соответствовала его планам реформирования страны. Так, например, официальным представителем министерства финансов в Париже был назначен влиятельный еврейский банкир из Одессы А. Г. Рафалович, который занимался вопросами размещения российских государственных займов за рубежом, а, по сути, проблемой урегулирования отношений с Ротшильдами, которые, по словам, самого С. Ю. Витте, не хотели делать бизнес в России из-за еврейского вопроса. Он был совершенно прав, ведь именно об этом предупреждал его предшественник на посту министра финансов Н. Х. Бунге министр внутренних дел Н. П. Игнатьев, автора «Временных правил о евреях» от 3 мая 1882 года. В частности, Н. Х. Бунге в своём письме 5 мая 1882 г. отмечал, что «Ротшильд объявил недавно во всеуслышание, что он не покапает русских государственных бумаг; такие слова Ротшильда имеют на всех европейских биржах чрезвычайный вес, и последствием их был необыкновенный упадок как бумаг наших, так и самого курса <...> От государственных финансов и от неразрывно связанного с ними государственного кредита зависит благосостояние страны и её величие. Потребности наши весьма велики. Нам нужны средства для внутреннего развития сравнительно молодой ещё России, нуждающейся и в просвещении, и в путях сообщения, и правильно устроенной юстиции, и в хорошо оплачиваемых должностных лицах по другим отраслям управления. На всё это нужны большие деньги...»¹⁷. Вместо того, заключал Н. Х. Бунге, чтобы двигаться в заданном направлении, правительство стесняет «многомиллионное еврейское население», что несомненно приведёт к «чрезвычайным замешательствам в экономическом нашем быту»¹⁸.

После известного «московского изгнания» евреев 1892 г., согласно указа Александра III от 28 марта 1891 г., Ротшильды мгновенно охладели к проектам по финансированию

¹⁶ Там же.

¹⁷ Б. В. Ананьич, *Банкирские дома в России, 1860–1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства*, Москва 2006, с. 91.

¹⁸ Там же, с. 92.

строительства Транссиба и добычи нефти в Бакинском районе. В начале мая 1891 г. произошёл обвал цен на российские акции на Парижской фондовой бирже, а в 1894 г. состоялся разговор Александра III и С. Ю. Витте о необходимости помириться с Ротшильдами. Но если С. Ю. Витте интересовали перспективы размещения внешних займов, столь необходимых для экономической модернизации страны, то император был обеспокоен тем обстоятельством, что Ротшильды якобы финансировали революционное движение в России, и что, мол, в переговорах с ними можно достичь определённого компромисса в этом вопросе¹⁹. О финансировании Ротшильдами революционного движения в Российской империи, на наш взгляд, мало что известно, но то, что деньги для российских революционеров поступали из американских источников, в частности, из банкирской конторы немецкого еврея Я. Шиффа в Нью-Йорке, у современных исследователей, по-видимому, сомнений не вызывает²⁰.

В целом, миссия А. Г. Рафаловича оказалась удачной. В 1894–1895 гг. на Парижской бирже через группу Ротшильдов был размещён крупный русский заем в 200 млн. руб. под 3,5 % годовых. В конце августа 1905 г. на переговорах С. Ю. Витте с Дж. П. Морганом рассматривалась инициатива российской стороны разместить в США русский заем на сумму в 400 млн. долл. (1 млрд. руб.). Однако группа еврейских банкиров США во главе с Я. Шиффом, по сути, заблокировала этот проект из-за обострения еврейского вопроса в России. С. Ю. Витте был явно раздражён столь решительной позицией американских инвесторов в еврейском вопросе и посоветовал им не вмешиваться во внутренние дела России. На это Я. Шифф резко заметил, что «если царь не желает дать своему народу свободу, в таком случае революция выдвинет республику, при помощи которой права будут получены»²¹. На заключительной стадии переговоров с американскими банкирами 30 августа 1905 г. С. Ю. Витте несколько смягчил своё отношение к их требованиям, однако призвал российских евреев к осторожности на пути к равноправию²². Любопытно, что дискуссия по поводу еврейского вопроса принесла С. Ю. Витте неожиданный успех в том смысле, что американские банкиры, во всяком случае, отказались предоставлять новый кредит Японии, которая исчерпала к тому времени свои финансовые ресурсы в войне против России²³.

¹⁹ Мошенский, *Рынок ценных бумаг Российской империи*, с. 128.

²⁰ А. Миндлин, *Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XIX – начале XX века*, «Вестник еврейского университета в Москве» 1996, № 2, с. 83–84.

²¹ А. Б. Миндлин, *Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762 – 1917 годы: справочник персоналий*, Санкт-Петербург 2007, с. 87.

²² С. Ю. Витте, *Избранные воспоминания, 1849–1911*, Москва 1991, с. 492.

²³ Миндлин, *Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XIX – начале XX века*, с. 89.

Вторым «я» российского реформатора был известный еврейский предприниматель, глава Петербургского международного коммерческого банка (ПМКБ) А. Ю. Ротштейн. С. Ю. Витте и его предшественник на посту министра финансов И. А. Вышнеградский опирались на знания и опыт А. Ю. Ротштейна при проведении важнейших финансовых проектов российского правительства. Стратегия А. Ю. Ротштейна заключалась, помимо прочего, в стремлении использовать информацию из правительственных кругов, чтобы выйти на правительство раньше конкурентов и заручиться государственными гарантиями по проводимой операции. Это превратило ПМКБ на ведущий банк Российской империи в сфере промышленных инвестиций. Другом и деловым партнёром А. Ю. Ротштейна был московский финансист Е. М. Эпштейн, который в 1890-х гг. служил в банкирском доме «Братья Джамгаровы», основанного в 1878 г. жителями Бакинской губернии Исааком Исааковичем и Иваном Исааковичем Джамгаровыми. Е. М. Эпштейн в 1910 г. стал одним из руководителей Азовско-Донского коммерческого банка (АДКБ), основанного в 1871 г. группой петербургских и южно-российских предпринимателей греческого и еврейского происхождения, специализировавшихся на внешнеторговых операциях. В 1912 г. АДКБ и ПМКБ стали партнёрами во многих коммерческих проектах²⁴.

Несмотря на то, что деятельность еврейских купцов и банкиров в Российской империи была легализована ещё во эпоху Александра II, а российское правительство в общем было лояльным по вопросам организации и ведения евреями бизнеса в России, предубеждения на национальной почве всё же давали о себе знать. Например, дворянское собрание Смоленской губернии отказало А. Ю. Ротштейну в его просьбе вписать его имя в Золотую книгу дворян из-за его национальности. Тот факт, что известный банкир был крупным смоленским землевладельцем и российско-поданным местных дворян не смутил. Только после личного вмешательства Николая II Сенат удовлетворил просьбу А. Ю. Ротштейна²⁵. Меньше повезло Г. Гинцбургу, банкирскому дому которого министр финансов И. А. Вышнеградский отказал в государственной поддержке во время кризиса начала 1890-х гг., после того, как влиятельный русско-еврейский предприниматель и общественный деятель не захотел помочь в урегулировании отношений российского правительства с Ротшильдами²⁶. Также известно о личной, окрашенной антисемитскими чувствами, неприязни Николая II к семейству Поляковых. Когда самый богатый из братьев,

²⁴ С. А. Саломатина, Е. М. Эпштейн и его книга о российских дореволюционных банках, [в:] Эпштейн Е. М. *Российские коммерческие банки (1864–1914). Роль в экономическом развитии России и их национализация*, ред. М. А. Елистратов, С. А. Саломатина, Москва 2011, с. 11–33.

²⁵ Мошенский, *Рынок ценных бумаг Российской империи*, с. 123.

²⁶ Ананьич, *Банкирские дома в России, 1860 – 1914 гг.: Очерки истории частного предпринимательства*, с. 58.

влиятельный московский банкир Л. С. Поляков в 1901 г. пострадал от финансового кризиса и фактически стал банкротом, а судьба его финансовой империи решалась на высоком правительственном уровне, С. Ю. Витте оказался беспомощным что-либо сделать для спасения активов Л. С. Полякова. Очевидно, заметил по этому поводу известный российский историк Б. В. Ананьич, что в крушении крупного банкирского дома и самого Л. С. Полякова ключевую роль сыграли антисемитские взгляды царя, который решил таким образом избавить Москву «от еврейского гнезда», что, впрочем, не помешало Николаю II возвести несколькими годами ранее внука Я. С. Полякова В. Л. Полякова в потомственное дворянство²⁷.

Вообще, если проанализировать место и роль представителей известных династий Гинцбургов, Бродских, Поляковых, Варшавских, Рафаловичей и многих других русско-еврейских предпринимателей в процессах модернизации Российской империи, то их значение будет сложно переоценить. Например, именно банкирский дом Гинцбургов обеспечивал размещение иностранных и русских займов, служил важным, а возможно и единственным, каналом для связей с иностранными денежными рынками и банками, способствовал регулированию денежного обращения в стране. Гинцбурги были тесно связаны с Госбанком, финансировавшим предпринимательскую деятельность банкиров в золотопромышленности. В конечном итоге эти операции оказались выгодными правительству, так как принесли Госбанку около 3 млн. прибыли, а золото, добытое на приисках, поступало на монетный двор и обеспечивало систему денежного обращения²⁸. Д. Гинцбург был активным участником «Кружка равноправия и братства», основателями которого, осенью 1905 г., была известная своими либеральными взглядами, столичная интеллигенция (И. И. Толстой, Ю. Н. Милютин, Э. Э. Ухтомский, Э. Л. Радлов и даже обер-прокурор Синода А. Д. Оболенский)²⁹.

Политика модернизации, как известно, оказалась особенно успешной в Царстве Польском³⁰. Например, только в период 1871–1887 гг. тут появилось 26 новых периодических изданий на польском языке с разной политической ориентацией, в том числе антисемитской³¹. Российское правительство уже в начале 1890-х гг. было обеспокоено ускоренными темпами модернизации, которой, по мнению российских

²⁷ Там же, с. 130, 140.

²⁸ Там же, с. 85.

²⁹ Там же, с. 86–88.

³⁰ Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун, *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*, Львів 2002, с. 358–364.

³¹ *Евреи в Привислинском крае. Характеристика их деятельности среди христианского населения этого края*, Санкт-Петербург 1892, с. 121–139.

чиновников, воспользовалась определённая часть многочисленного еврейского населения Польши для собственного обогащения, особенно после 1862 г., когда польские евреи получили равноправие. Наиболее крупные средства еврейской буржуазии Царства Польского были представлены в Коммерческом и Учётном банке в Варшаве с уставным капиталом в 856 млн. руб., а также в филиалах АДКБ в Варшаве и Лодзи³². Соответственно в Петербурге внимательно прислушивались к той антисемитской риторике, которая всё чаще стала появляется на страницах польской прессы³³. Любопытно, что российские власти в своей критике «еврейской эксплуатации» христианского населения Польши, тем не менее, подчёркивали «эластичность и важность для христиан» ростовщического капитала евреев³⁴.

Еврейские погромы в начале XX в. привели к новому витку обострения еврейского вопроса во внутренней и внешней политике самодержавия, к усилению национального и революционного движения российских евреев. Робкие попытки С. Ю. Витте, В. Н. Коковцева и П. А. Столыпина урегулировать еврейский вопрос путём предоставления евреям равноправия не увенчались успехом. Более того, после резонансного еврейского погрома в Кишинёве в 1903 г. целый ряд крупных американских и английских банков начали финансировать Японию в ходе её подготовки к войне против Российской империи, а реакция демократической общественности на кишинёвскую резню евреев как внутри страны, так и далеко за её пределами заставила министра внутренних дел В. К. Плеве пойти на некоторые уступки в еврейском вопросе³⁵.

В результате Первой русской революции 1905–1907 гг. евреи получили политические права. Так, на Петергофском совещании весной 1905 г. по поводу созыва «Булыгинской думы», В. Н. Коковцов заметил, что лишение евреев избирательных прав «являлось бы едва ли оправдываемой по отношению к ним несправедливостью»³⁶. Николай II поддержал мнение своего министра финансов, и евреи получили право выбирать депутатов в Думу даже не имея при этом свободного права жительства в империи. Об этом политическом парадоксе метко выразился известный русско-еврейский общественный

³² *Евреи в Привислинском крае. Характеристика их деятельности среди христианского населения этого края*, с. 25.

³³ G. Krzywiec, *Gangrena, czyli kto nam duszę zeszpecił. Obraz żydów w prasie ziemiańskiej końca wieku*, „Kwartnik Historii Żydów” 2002, nr 1 (201), s. 37–48.

³⁴ *Евреи в Привислинском крае. Характеристика их деятельности среди христианского населения этого края*, с. 32.

³⁵ Миндлин, *Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762 – 1917 годы: справочник персоналий*, с. 287.

³⁶ Там же с. 164.

деятель и адвокат Г. Б. Слиозберг, который называя политику в еврейском вопросе несправедливой, был вынужден согласиться с тем, что другая несправедливость всё же не оказалась болезненной первой...³⁷.

Революционные изменения в стране ослабили консервативные тенденции в сфере образования, а проблема процентной нормы для еврейских учеников и студентов в российских учебных заведениях оказалась объектом внутривластных противоречий³⁸. В 1907–1908 гг. процентная норма для поступления еврейских абитуриентов в российские университеты и институты фактически была упразднена, то есть, по сути, она регулировалась на местном уровне в пользу евреев. Сверх установленной нормы евреев принимали практически во всех крупных университетах Российской империи. В результате, количество «лиц иудейского исповедания» в государственной школе в 1908 г. увеличилось по сравнению с дореволюционными годами почти вдвое и составило 12 % всех российских студентов³⁹. Соответственно либерализация правительственной политики в сфере государственного образования евреев вызвало острую критику со стороны русских националистов, которые не только обвиняли правительство в лицемерии и продажности, но и возлагали на него политическую ответственность за «бунт еврейской молодёжи, в котором русская молодёжь сыграла роль глупого теста...»⁴⁰. 16 сентября 1908 г. правительство восстановило принципы нормирования приёма евреев в высшие государственные учебные заведения (3 % для столиц, 5 % для прочих городов вне черты оседлости и 10 % – внутри неё) и попыталось ужесточить контроль за их соблюдением. В 1916 г. с этой целью были даже предприняты попытки внедрить процентную норму для частных учебных заведений, что противоречило закону от 1 июля 1914 г. о неправительственной высшей школе⁴¹. Общее количество еврейских студентов в университетах после 1908 г., как отмечал современный российский исследователь А. Е. Иванов, сократилось до 6–8 % от всего студенческого контингента страны⁴². Однако, на наш взгляд, правительство уже было не в состоянии подавить желание еврейской молодёжи получать высшее, особенно инженерное, образование в российских вузах. Модернизация требовала высокообразованных специалистов для промышленности и финансовой системы

³⁷ Там же.

³⁸ А. Е. Иванов, *Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования*, Москва 2007, с. 68.

³⁹ Там же, с. 67.

⁴⁰ Меньшиков, *Письма к русской нации*, ред. М. Б. Смолин, Москва 1999, с. 149.

⁴¹ Иванов, *Еврейское студенчество в Российской империи начала XX века. Каким оно было? Опыт социокультурного портретирования*, с. 75.

⁴² Там же, с. 73–74.

страны, а найти достойную альтернативу талантливой еврейской молодёжи, которая искала любую возможность, чтобы вырваться из удушающей её социальной атмосферы местечка, было непросто.

Нерешенный еврейский вопрос оказался болезненным как для евреев, так и для царского правительства, остро нуждавшегося не только в квалифицированных кадрах, но и во внешних займах, особенно после неудачной войны с Японией в 1905 году. Благодаря авторитету С. Ю. Витте в международных финансовых кругах и дипломатической игре на противоречиях в немецко-французских отношениях (Марокканский кризис), Россия получила в конце 1905 г. французский кредит на сумму в 267 млн. франков (100 млн. руб.). Но для правительства Николая II этого было явно недостаточно. Западноевропейские банкиры были готовы увеличить сумму кредитования российской экономики, но при условии урегулирования еврейского вопроса в России, прекращения погромной кампании. В. Н. Коковцов 28 июля 1906 г. выразился по поводу озабоченности французских банкиров еврейским вопросом в России в том смысле, что даже либерализация экономической деятельности евреев в Российской империи не сможет превратить всех еврейских революционеров в консерваторов. В частности, в своём ответном письме главе Русского банковского синдиката в Париже Э. Нецлину, министр финансов отмечал, что «едва ли одним неполноправным положением евреев может быть объяснено их выдающееся участие в революционном движении и нахождение во главе всех революционных организаций и противоправительственных начинаний»⁴³. Еврейская эксплуатация, по его мнению, была не мифической, а вполне реальной угрозой русскому крестьянству в условиях коммерциализации аграрных отношений в стране. Тем не менее В. Н. Коковцов выступал за отмену ограничений для евреев в области торговли, промыслов, участия в акционерных обществах, Временных правил от 3 мая 1882 г., то есть был сторонником политики широкой эмансипации российских евреев⁴⁴.

Как известно, 24 августа 1906 г. П. А. Столыпин представил программу своего правительства, в которой, в частности, предполагалось пересмотреть еврейский вопрос в позитивном для евреев ракурсе, то есть возобновить политику либерализации правового положения еврейского населения, прекратить погромы. В начале октября т. г. премьер-министр поднял вопрос об отмене ряда ограничений прав евреев и добился мнения большинства правительства. Так, согласно этому законопроекту, существенно смягчались нормы Временных правил о евреях от 3 мая 1882 г. (евреям разрешалось приобретать

⁴³ *Переписка В. Н. Коковцова с Э. Нецлиным*, «Красный архив», 1928, т. 29 (4), с. 134.

⁴⁴ Там же, с. 135.

недвижимость в сельской местности, жить и торговать там, быть членами акционерных обществ и т. д.). Однако П. А. Столыпин сомневался в том, следовало бы его издавать по 87-й ст. Основных государственных законов (утвердить законопроект Указом императора) или внести на рассмотрение Государственной Думы нового созыва. Принять решение должен был сам царь. П. А. Столыпин ожидал положительную резолюцию, тем более, что правительственная программа от 24 августа 1906 г. получила «высочайшее одобрение». Однако 10 декабря т. г. Николай II вернул журнал заседаний правительства по еврейскому вопросу не утверждённым и при этом заметил, что «несмотря на самые убедительные доводы в пользу принятия положительного решения по этому делу, – внутренний голос всё настойчивее твердит мне, чтобы я не брал этого решения на себя. До сих пор совесть моя никогда не обманывал меня. Поэтому и в данном случае я намерен следовать её влияниям»⁴⁵. Тем не менее известный реформатор настаивал на немедленном урегулировании еврейского вопроса. В тот же день П. А. Столыпин ответил императору и попросил у него срочной аудиенции. Премьер-министр подчеркивал, что еврейский вопрос был поднят им потому, что, исходя из начал гражданского равноправия, дарованного Манифестом 17 октября, евреи имели законные основания требовать полного равноправия: «...я думал успокоить неревolutionную часть еврейства и избавить наше законодательство от наслоений, служащих источником бесчисленных злоупотреблений»⁴⁶. Однако П. А. Столыпин колебался. Как нам кажется, вряд ли он был готовым, в условиях усиления общественного и политического антисемитизма в стране, рисковать ради евреев своим авторитетом сильного и бескомпромиссного премьер-министра. Очевидно, что царь был того же мнения, а потому законопроект отклонили.

Наконец на фоне дерзкого покушения на П. А. Столыпина в 1911 г. в центре Киева, совершённого не вполне адекватным русско-еврейским анархистом В. Д. Богровым⁴⁷, надежды на урегулирование еврейского вопроса в Российской империи окончательно рухнули. На страницах правоконсервативных изданий вновь заговорили о «еврейской угрозе» для России. «Мы находимся в любопытном положении «завоевателей, завоёванных завоевателями» и ими же порабощёнными», – писал русский националист И. П. Балашев по поводу убийства премьер-министра⁴⁸. «Мы видим, – продолжал он, – что гнусная, затеянная еврейским кагалом «революция» была поражена не столько штыком верного русского

⁴⁵ *Переписка Н. А. Романова и П. А. Столыпина*, «Красный архив», 1924, т. 5, с. 105.

⁴⁶ Там же, с. 106.

⁴⁷ О. Безаров, *До питання про мотиви вбивства П. А. Столыпина*, «Науковий вісник Чернівецького університету імені Юрія Федьковича: Історія», 2018, № 2, с. 111–121.

⁴⁸ И. П. Балашев, *О национализме вообще и в частности о русском*, Москва 1911, с. 18.

солдата, сколько раздавлена пятой русского народа, но, к сожалению, мы остановились на пол пути и в последнее время еврейство стало снова поднимать голову, а мы – как будто отступать перед ним...»⁴⁹.

С другой стороны, откат правительственной политики в еврейском вопросе на консервативные позиции стал реакцией российских властей на обострение российско-американских отношений по поводу денонсации администрацией США договора о торговле и мореплавании. Согласно первой статьи «Трактата о торговле и мореплавании», заключённого между Российской империей и США 18 декабря 1832 г., российские подданные и американские граждане могли останавливаться и проживать на территории обоих государств. Интерпретация этой статьи была различной. Российская сторона приравнивала правовой статус американских евреев к статусу евреев – подданных империи, то есть не считала первых равноправными гражданами США, на которых распространялись привилегии договора. Иностранные евреи, за исключением банкиров и крупных предпринимателей, для посещения Российской империи должны были получать разрешение Министерства внутренних дел⁵⁰. Интересно заметить, что русские дипломаты попытались убедить своих заокеанских коллег в том, что антиеврейские ограничения, существовавшие в России, носили не религиозный, а национальный характер, так как Конституция США формально не запрещала расовую дискриминацию. Однако в 1901 г. Госдепартаментом США евреи впервые были названы «расой» в отношении натурализованных американских граждан, бывших подданных Российской империи, что в определённой степени свидетельствовало о косвенном признании американской администрацией этнического антисемитизма в Российской империи⁵¹. В 1911 г. в США была развернута широкая пропагандистская кампания за расторжение договора, в которой активное участие принимал Я. Шифф. Американская сторона подчёркивала оскорбительность дискриминационных мер в отношении американских граждан по национальному признаку и потребовала от российского правительства пересмотра первой статьи договора. Однако российская сторона оставалась непреклонной в этом вопросе, и президент США В. Тафт 17 декабря 1911 г. денонсировал договор⁵².

⁴⁹ Балашев, *О национализме вообще и в частности о русском*, с. 27.

⁵⁰ Миндлин, *Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XIX – начале XX века*, с. 85.

⁵¹ Энгель, «Еврейский вопрос» в русско-американских отношениях (На примере «паспортного» вопроса. 1864 – 1913), с. 27.

⁵² Миндлин, *Еврейский вопрос и финансовые отношения России с Западом в конце XIX – начале XX века*, с. 96.

Внешнеполитическое ведомство Российской империи рассматривало факт денонсации российско-американского договора как результат «еврейской агитации» и деятельности политических противников президента В. Тафта в проведении предстоявших выборов 1912 г., как проявление «примитивного сознания американцев...», а не как закономерное завершение объективных процессов, происходивших длительное время в США⁵³. По мнению В. В. Энгеля, перспективы российско-американской торговли, престиж России царское правительство не волновали. Впрочем, уже в конце 1911 г. представители русской буржуазии обрушились с резкой критикой в адрес российского правительства, которое в ответ на денонсацию договора решило повысить пошлину на ввозимые в страну американские товары. В результате волна антиамериканизма уступила место более «безопасной» антисемитской риторике, во многом инспирированной противниками «еврейской политики» правительства⁵⁴. Вообще, как верно заметил В. В. Энгель, положение иностранных евреев в Российской империи всегда зависело от положения евреев – российских поданных, но реформа внутреннего антиеврейского законодательства носила исключительно прагматический характер и «ни в коей мере не свидетельствовала об изменившемся подходе царского правительства к правам человека вообще и к правам еврейского населения в частности»⁵⁵.

Собственно, последний тезис автора указывал на главное противоречие в политике самодержавия в еврейском вопросе, так как проект модернизации предполагал создание национального государства и демократических институтов власти, что естественно обрекало империю Романовых на неминуемую гибель. Поскольку российские евреи были наиболее дискриминированным народом в империи, то их заинтересованность в экономических и социальных реформах была очевидной. Но проблема заключалась в том, что широкая эмансипация евреев была возможной только при условии национального проекта для русских, которого у Романовых, на наш взгляд, не оказалось.

Таким образом, в атмосфере имперского национализма Николая II либерализация государственной политики в еврейском вопросе была невозможной вплоть до крушения самодержавного режима. Однако взгляды многих государственных деятелей позднеимперской России сложно назвать антисемитскими. Например, П. А. Столыпин, ещё на посту Саратовского губернатора, заявлял, что «как русский человек я верен родному национализму, но я именно потому, что русский, не могу быть ненавистником инородцев,

⁵³ Энгель, *Либеральные тенденции в еврейской политике самодержавия конца XIX – начала XX века*, с. 56.

⁵⁴ Там же, с. 58–60.

⁵⁵ Там же, с. 41.

в том числе евреев. Это будет противно и нашей религии, и природе русского человека...»⁵⁶. 22 мая 1907 г. Столыпин через МВД провел циркуляр № 20, согласно которому на высшем правительственном уровне была предпринята ещё одна, после «циркуляра Макова» от 3 мая 1880 г., попытка упростить черту оседлости, то есть было принято решение приостановить выселения евреев, поселившихся вне черты оседлости на законном основании, но утратившим по каким-либо причинам это право⁵⁷. Впрочем, это не помешало местным властям выселить из Киева в 1910 г. более двух тысяч евреев, ограничить избирательные права евреев в сфере земского и городского управления, деятельность еврейских общественных организаций, и, наконец, в 1913 г. сфальсифицировать резонансное «дело Бейлиса». Фактически с декабря 1911 г. и вплоть до начала Первой мировой войны еврейский вопрос в российском правительстве не обсуждался. Проект отмены черты оседлости был похоронен в думской комиссии по неприкосновенности личности⁵⁸.

Политика модернизации позднеимперской России по своему характеру была неорганической (догоняющего типа), что не могло не отразиться на идейно-политических подходах в сфере урегулирования еврейского вопроса, которые отличались своей непоследовательностью и противоречивостью. Несмотря на определённые уступки в еврейском вопросе, в частности, представление евреям Царства Польского равноправия в 1862 г., российским евреям избирательных прав в 1905–1907 гг., попытки упразднения системы квотирования для поступления евреев в университеты в 1907–1908 гг., правительство всё же не решилось отменить институт черты оседлости евреев, которая, по сути, являлась средневековым феноменом еврейского гетто. Политика государственного антисемитизма была не только результатом усиления имперского патриотизма, религиозного мистицизма Романовых, но и реакцией царизма на заметную политическую и революционную деятельность евреев. Самодержавие последних Романовых оказалось заложником собственной политики модернизации. В стране назревали глубокие революционные сдвиги, в которых еврейский вопрос сыграл не последнюю роль.

⁵⁶ Миндлин, *Государственные, политические и общественные деятели Российской империи в судьбах евреев. 1762 – 1917 годы: справочник персоналий*, с. 302.

⁵⁷ Там же, с. 311–312.

⁵⁸ Энгель, *Либеральные тенденции в еврейской политике самодержавия конца XIX – начала XX века*, с. 61.

The Jewish question in the politics of modernization of late Tsarist Russia

The article analyzes the Jewish question in the modernization policy of the Tsarist government in the second half of the 19th – early 20th century. The author is convinced that the Jewish question (the question of Jewish equality) was a topical issue at all three stages of the modernization policy. Thus, if in the period of the Great Reforms the Jewish question was considered through the prism of the political loyalty of the Jews to the autocratic regime of Alexander II, who was inclined to grant them equality, then in the second and third stages (1881-1911) the problem of Russian Jews was exacerbated by the rise of state anti-Semitism, which was an integral part of the ideology of imperial nationalism. Some attempts to solve the Jewish question were made at the beginning of the 20th century in the policies of V. K. Pleve, V. N. Kokovtsev, S. J. Witte, and P. A. Stolypin. However, against the background of the contradiction of the tsarist state policy towards the Jewish question in general and in the modernization period in particular, the hopes of Russian Jews for emancipation disappeared. Conclusions were drawn that the modernization policy was essentially inorganic, which could not fail to be reflected in ideological and political approaches to the Jewish question. Despite some concessions, such as granting equal rights to Jews in the Kingdom of Poland in 1862, to Russian Jews the right to vote in 1905-1907, and attempts to abolish quota system for Jewish academicians in 1907-1908, the government did not dare to abolish the institution of the Jewish settlement zone, which was essentially a form of medieval ghetto. The policy of state anti-Semitism was not only a result of the Romanovs' strengthening of tsarist patriotism and religious mysticism, but also a reaction of the autocracy to the noticeable political and revolutionary activities of the Jews. According to the author, the autocracy of the last Romanovs proved to be hostage to its own modernization policy. The country was preparing for deep revolutionary changes, in which the Jewish question played an important role.

Александр Глотов (Кременец)

Как Соломон Рабинович спасал русскую литературу

За довольно продолжительный период преподавательской работы мне, как, впрочем, думаю, и любому на моём месте, приходилось сталкиваться с различными проявлениями когнитивной деятельности, в том числе – довольно забавными. Первые тридцать лет относил эти казусы к специфике студенческой психологии, дескать, «от сессии до сессии живут студенты весело», и ничего с этим поделать нельзя. Но последнее десятилетие категорически перестало быть томным. Всё чаще вспоминалась сентенция нашего старшины роты из далёких 70-х: «Солдат пошёл мелкий, прожорливый и сачковитый».

Апофеозом этой тенденции стал для меня обыденный случай из практики вуза. Администрация как-то решила модернизировать учебный процесс и с этой целью включила рычаги интерактивности: провела среди студентов опрос на тему, что мы такого придумали хорошо и что вы из этого сделали плохо. Разумеется, у студентов возник ряд претензий, каковые администрация порекомендовала в кратчайший срок погасить. С этой целью прихожу к студентам филологической специальности, изучающим иностранный язык, и вопрошаю: чего вам надобно? А вот, говорят студенты-филологи, задания трудные даёте, не по плечу одному! А пример в студию, не сдаюсь я. И студенты, не моргнув глазом, ташшат в студию пример: «Образовать от глагола, ну скажем, „думать” форму множественного числа третьего лица прошедшего времени». Слегка завис, но продолжаю оптимистически смотреть на мир: «И что в этом задании такого непонятного?». «Так вот после слова „образовать” – всё непонятно!». No comments, потому что, надеюсь, sapient – sat.

И я понял, что между четвёртым классом средней школы и вторым курсом вуза у нынешнего поколения студентов образовалась «мёртвая зона», заполненная, очевидно, важными и нужными процессами: социализацией, становлением личности подростка, формированием комплекса ценностей и тому подобным. Кроме получения образования. А оно в постсоветских государствах (по крайней мере – в России, Украине, Беларуси и Казахстане) перестало быть жизненно необходимым. Потому что в упомянутых странах для получения документа о среднем образовании и последующего поступления в высшее учебное заведение школьнику достаточно сдать тесты государственной итоговой аттестации (в разных странах они называются по-разному). Но отнюдь не знать предмет. Это, как оказалось, принципиально разные вещи.

Не буду здесь приводить страдания российских столичных филологов из ведущих университетов, которые на всякий случай проводили для студентов-первокурсников, только что блестяще сдавших ЕГЭ (единый государственный экзамен), диктант на знание русского языка. Результаты заслуживают отдельной юмористической книги.

Не буду также особо распространяться о том шоке, который испытывают последние годы украинские преподаватели математики, видя плачевные итоги сдачи ВНО (внешнего независимого оценивания) по этому предмету.

Но первое место в этом состязании «Похвала глупости», как называл такие чемпионаты профессор богословия леди Маргарет Кембриджского университета Герхард Герхардс, в миру более известный как Эразм Роттердамский, заняла, конечно же, история с китайским академиком. Если запросить русскоязычный Интернет, кто такой *китайский профессор* и что он сказал о ЕГЭ, то мы получим **97 000 линков** на различные средства массовой коммуникации, включая учебник для иностранцев о российских СМИ.

И если бы не избыточная подробность в названии учебного заведения, из которого приехал профессор, то и у меня не возникло бы даже подозрения о достоверности заметки в интернет-издании. Но годы жизни в мировой паутине приучили меня к инстинктивному факт-чекингу. А ведь как убедителен был этот квази-докладчик на будто бы конференции в МВТУ имени Баумана, какие цифры и проценты якобы приводил, рассказывая о том, что страны «в которых была введена тестовая оценка знаний учащихся», прямо-таки обрушили уровень качества образования выпускников школ. И у читателей этого текста, особенно – работников высшей школы, даже сомнений не закралось по поводу правоты и своевременности доклада академика. Как говаривал по похожему поводу Джордано Бруно: «*Se non è vero, è ben trovato*» («Если это и неправда, то это хорошо придумано»).

Причиной роста негативного вектора тестовой системы является то, что для достаточно успешного решения теста можно не знать предмет от слова вообще, достаточно угадать или догадаться, выбрав правильную версию ответа на поставленный вопрос. Для наглядности я всегда привожу пример того, как можно получить иллюзию знания, не имея этого знания. В аудитории, не знающей польского языка, я предлагаю ответить на вопрос, как будет по-польски «зубной врач». В русскоязычной или даже украиноязычной среде, как правило, ответ на этот вопрос не очевиден. Но когда я предлагаю на выбор перечень слов: «*ateista*», «*artysta*», «*dentysta*» или «*turysta*», аудитория радостно узнаёт искомое слово – и в результате переполняется гордостью от того, что она, оказывается, знает польский язык. Как говорится в старом анекдоте: «вот так и комарики». Ибо этим и исчерпывается познавательный потенциал методики изучения чего бы то ни было с помощью тестов.

В любом случае, антикоррупционные плюсы системы независимого тестирования, которые были идеологической основой введения её в практику, с течением времени всё больше уступают свои позиции антикогнитивным минусам её. Человек – такое вредное животное, которое в массе своей не будет под страхом смертной казни делать то, что оно делать не обязано. Это один из его основных инстинктов.

Разумеется, нет такой чётко определённой суммы каких-то знаний, наличие которой делает человека образованным. Вот, например, масса успешных писателей различных времён и народов слабо владели орфографией собственного языка. И отсутствие в активной памяти математической формулы $a^2 - b^2$ еще не дисквалифицирует гражданина как социальную личность. А уж тем более владение лингвистической терминологией ещё не повод для надувания щёк. Ну нет такого предмета в школьной спецификации, который бы именно формировал менталитет современного гомо сапиенса. Главное, чтобы об этой максиме не узнали школьные учителя-предметники, каждый из которых убеждён, что без их ботаники или тригонометрии цивилизация на Земле прекратила бы своё существование.

Разумеется, подавляющее большинство школьных дисциплин имеет самое непосредственное отношение к наукам, имя которых они носят: химия, физика, астрономия, биология... И изучение этих предметов приобщает учащихся к логике и сущности именно этих наук, структурируя сознание реципиентов специфическим образом.

Кроме одного предмета. Потому что нет такой науки – литература. А уроки – есть. Но на этих уроках не изучают теории литературы, а также не изучают истории литературы. И ни одной из вспомогательных литературоведческих дисциплин тоже нет в перечне учебного плана. И если кто-то подумает, что на этих уроках учат создавать литературные произведения, то он будет разочарован. Отнюдь. На уроках литературы просто читают тексты литературных произведений и обсуждают их с точки зрения психологии и морали. Это называется – анализ литературного текста.

Из этого можно сделать вывод о том, что уроки литературы призваны формировать мировоззрение и нормы поведения, присущие тому обществу, которое описано в этих литературных произведениях. И значит – самое главное: выбрать именно те творения мастеров слова, которые безошибочно и однозначно сформируют универсальную нравственную личность. Из них и будет состоять социум, создаваемый усилиями сначала писателей, а затем – учителей литературы.

Потому что если предположить, что такая задача всё же НЕ стоит перед школьным учителем литературы, то его существование теряет смысл. Поскольку остаётся тогда только пресловутое эстетическое образование. Но навыки получения наслаждения от изящной фразы и изысканной метафоры, трепетание душевных фибр от аллитерации или ассонанса

– всё это, во-первых, зависит от врождённой предрасположенности личности к такому восприятию, так же, как наличие или отсутствие музыкального слуха, и научить этому просто невозможно. А во-вторых, система школьного обучения с его планами и оценками отнюдь не способствует гармоническому сосуществованию творческого замысла писателя и сотворчества читателя, существующему в воображении исключительно теоретиков эстетики как науки.

И методологическое обоснование у составителей школьных программ по литературе любой геополитической структуры всегда имеется. Достаточно вспомнить социалистическую идеологию, сочающуюся из всех пор литературных текстов, внедряемых в сознание детей и юношества, готовящихся стать новой исторической общностью – советским народом. Впрочем, руководство СССР в этом смысле не было каким-то исключением, власть предрержащие во все времена и у всех народов очень бдительно следили за идеологическим благонаравием художников слова. Поэтому римский император отправляет легкомысленного поэта, написавшего в своей книжке не те слова, которые от него ожидали, в ссылку с той же легкостью, как это делает спустя тысячелетие в подобной ситуации российская императрица. А издатели, блюдушие пуританскую мораль и следующие нормам нравственной цензуры, гоняют автора *Лолиты* по всей славящейся свободой слова Америке.

С отечественным иконостасом, то есть – с перечнем произведений конкретной национальной литературы, долженствующим осесть в сознании подрастающего поколения, более-менее всё ясно. Пережившие советскую и постсоветскую эпохи имели счастье наблюдать как колебания линии партии, отражённые в очередном отчётном докладе Генерального секретаря ЦК КПСС, так и могучий ураган декоммунизации, начиная с перестроечных рокировок, когда забытых и запрещённых авторов публиковали не меньшими тиражами, чем в своё время «Малую землю» товарища Брежнева, и учителя за *Мастера и Маргариту* так же лихо ставили двойки, как в своё время за Гимн Советского Союза.

Смена декораций произошла очень быстро в российских, украинских и прочих постсоветских школьных программах, как, впрочем, и в программах польских, чешских и иных постсоциалистических систем. Государства, не пережившие столь радикальных социальных перемен, разумеется, более консервативны, и новации в школьных программах у них зависят только от мирового гламура, от очередного Винни-Пуха и Гарри-Потера.

Но несколько иначе выглядит ситуация с так называемой зарубежной литературой. И тут требуется некое методологическое отступление, вызванное неоднозначностью понимания самого феномена – «зарубежная литература».

Проблемность возникает, во-первых, при дефиниции ЧТО есть зарубежная литература, а во-вторых – при определении того, что ИМЕННО надлежит изучать.

Для начала вспомним, что школьный предмет «зарубежная литература» на весь крещёный мир существует только в одном, насколько мне известно, государстве – Украине. На всём остальном эдукационном пространстве, от Жешува до Рейкьявика в Европе и от штата Мэн до штата Аляска на американском континенте, не говоря уже о постсоветских государствах, существует предмет в лучшем случае «литература» (потому что поляки, например, вообще изучают «język polski», в рамках которого есть и собственно język, и польская литература, и литература мировая). Впрочем, и украинские зарубежники порвали последние вышиванки на баррикадах, отстаивая суверенность своего предмета, возникшего на обломках советской власти.

Самое логичное и самое простое определение зарубежной литературы – вся, кроме национальной. Поэтому в каждом социуме свой кадастр обрабатываемых земель, английская литература, сама по себе зарубежная для российских школьников, таковой не является для школьников английских. Тут другая проблема: является ли она зарубежной для школьников американских? Не говоря уже об австралийских, канадских, новозеландских и прочих подданных британской короны. Та же история с бразильскими школьниками: являются ли для них фактами отечественной литературы португальские классики Камоэнс и Сарاماгу, или им достаточно бразильца Жоржи Амаду? А ведь есть еще и бельгийский франкоязычный писатель Шарль де Костер, который для бельгийских же, но уже немецко-, фламандско- и валлонскоязычных школьников отечественным автором вряд ли является. У них свой иконостас.

То есть, литература отечественная – не всегда одно и то же для граждан даже одного и того же государства. Особенно это видно в полиэтничных и федеративных геополитических устройствах. Для ульяновского, скажем, школьника «наше всё» – это Пушкин, а для соседнего казанского – уже Габдулла Тукай.

Когда же речь заходит о собственно зарубежном комплекте, достойном благосклонного внимания того или иного национального читателя, то все попытки прийти к общему знаменателю до сих пор кончались крахом.

Перейдём к конкретному поводу нашей беседы. Так вот, в процессе анализа художественных ценностей, претендующих на универсальность и общечеловеческий смысл, я обратился кроме всего прочего к программе по зарубежной литературе для

старших классов (9-11) средней школы Украины¹. Напомню: в Украине это – отдельный (пока что) предмет.

Выяснилось, что в наиболее распространённой версии программы по этому предмету идет ожесточённая борьба за первенство. В частности, в четвёрку лидеров пелотона входят десять франкоязычных авторов (Франция, Бельгия), одиннадцать авторов, писавших на немецком языке (Германия, Австрия, Швейцария), двенадцать англоязычных писателей (Англия, США) и двенадцать русскоязычных мастеров слова. То есть, золотой медали не досталось никому.

Но. Среди авторов, напомню, в украинской программе по зарубежной литературе числится писатель, родившийся в старинном украинском городе Переяславе, до недавнего времени называвшимся Переяславом-Хмельницким. Правда, тогда, в 1859 году это была Российская империя. В возрасте 46 лет, спасаясь от туберкулёза и старинной славянской забавы - еврейских погромов, наш автор выехал в Германию, где его понимали все, но откуда с началом мировой войны как российский подданный он был интернирован, оказался в США, где и умер. Тургенев, Герцен, Чехов, Гоголь – все они годами жили в различных заграничах, что отнюдь не препятствовало их бытованию в читательском сознании как русских писателей.

В чём же отличие Соломона Наумовича Рабиновича от этих писателей, что он не попал в список русских авторов. Может быть, еврейское происхождение? Так в русской литературе двадцатого века таким происхождением может похвастаться если не половина, то очень значительная часть литераторов. Это я вам как автор библиографического справочника по русской литературе XX века подтверждаю².

Правда, в отличие от большинства еврейских по происхождению авторов он не стал скрываться за русским псевдонимом. Он скрылся за псевдонимом еврейским. Более еврейский псевдоним трудно себе представить: Шолом Алейхем.

Конечно, он писал на языке идиш. Во времена Шолом Алейхема на этом языке разговаривали (и читали) одиннадцать миллионов евреев во всем мире. Но если кто-то на минуточку подумает, что евреи мира говорят только на идиш, то вот вам раз. Это все древние евреи говорили на иврите, а современные израильтяне надеются, что они на нем говорят. После галута из Эрец-Исраэль евреи заговорили на множестве самых

¹ *Освітні програми*//Міністерство освіти і науки України. Режим доступу: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi>. Дата звернення: 13.08.2020.

² Глотов А. *Круг чтения: век двадцатый*. Библиографический справочник по истории русской литературы XX века послереволюционного периода. Научно-методическое пособие. Тернополь: «Навчальна книга Богдан», 2011. 160 с.

разнообразных языков – и все они еврейские. И идиш имеет столько же общего с ивритом, сколько русский с санскритом.

А на данный момент единственное место на планете Земля, где идиш – официальный язык, это Еврейская автономная область со столицей Биробиджан, входящая в состав Дальневосточного федерального округа Российской Федерации. С населением 158 тысяч человек. Что характерно, это регион с рекордной для России частью этнических русских. Их тут 93 процента. А собственно евреев – 1628 человек. 1 процент. Называющих себя еврейцами. Почему-то.

И теперь скажите мне, где живёт читатель Шолом Алейхема на языке оригинала? Де юре – в России. Де факто – Шолом Алейхема во всём мире, начиная с России и Украины, читают в переводе.

Будем откровенны: да никогда в жизни Шолом Алейхем не попал бы в списки школьных хрестоматий. Кто-нибудь читает Менделе Мойхер-Сфорима? А Ицхока-Лейбуша Переца? А ведь эти авторы были на голову круче Рабиновича, они были основателями литературы на идиш.

Но всё дело в том, что умер Шолом Алейхем 13 мая 1916 года в небольшом городишке на восточном побережье североамериканского континента – Нью-Йорке.

И спустя 50 лет американский еврей Джозеф Стайн, проникшийся горестной судьбой единоверца, прочитал его рассказы о Тевье-молочнике и написал на основе их либретто для мюзикла, названного позже *Скрипач на крыше*. А потом – сценарий одноимённого фильма, получившего три «Оскара» и «Золотой глобус». А еще один американский еврей Шелдон Майер Хардник написал тексты к песням мюзикла *Fiddler on the Roof*.

После чего *Тевье-молочника* уже как мировую классику сыграли и Михаил Ульянов, и Богдан Ступка, а спели и сыграли *Скрипач на крыше* и «Виртуозы Москвы», и Елена Камбурова, и Национальный театр оперетты Украины.

Шолому Нохумовичу и не снилась такая мировая слава. Он просто не мог не попасть в список для школьных хрестоматий.

И теперь вернёмся к кодификации Шолом Алейхема как представителя определённой национальной литературы. Проблема, если сократить все вступительные умствования, состоит в том, что не определены критерии, по которым того или иного писателя можно отчётливо отнести к конкретной национальной литературе. Естественно, если этнически русский литератор живёт в России и пишет на русском языке, то сомнений практически нет: это русский писатель.

Но таких случаев в мировой литературе по большому счёту – единицы. Потому что американские, новозеландские, австралийские, канадские, южноафриканские писатели пишут преимущественно на английском, а отнюдь не на американском, новозеландском, австралийском, канадском или избави Бог – южноафриканском языке (хотя такой – африкаанс или бурский язык тоже есть). Масса народу говорит и пишет на испанском, не будучи испанцами. И это первый аспект проблемы.

Есть страны многоязычные. И это второй аспект. «Под швейцарской литературой понимают немецко-и франкоязычные литературные произведения, однако ввиду сложной языковой обстановки на территории Швейцарии в понятие «швейцарская литература» может быть включена также литература на итальянском и романшском языках»³. «Бельгийская литература — литература Бельгии, главным образом франкоязычная и фламандская»⁴.

Есть страны, которые определённый период времени не имели своей государственности. И это третий аспект. Юлиуш Словацкий как родился в Российской империи, так и умер в Париже, всё это время будучи писателем не существующего государства. То же самое с Адамом Мицкевичем, с той только разницей, что последний умер в Стамбуле. А Зыгмунт Красиньский из Парижа, можно сказать, и не выходил. Но все они – классики польской литературы.

Таким образом, существуют три критерия: 1. этническая принадлежность; 2. язык, на котором писал автор; 3. государство, подданным которого был литератор. Ни один из них не является универсальным.

Потому что,

во-первых, национальная принадлежность личности является преимущественно личным выбором и личным делом этой личности и не может быть определена сколько-нибудь объективно;

во-вторых, язык а) может быть выбран автором (писатели-билингвы Владимир Набоков, Милан Кундера, Василь Быков, Чингиз Айтматов, Леонид Киселев, Сергей Лазо), б) может не соответствовать названию государства (английский, испанский, португальский в бывших колониях), иначе Эрнест Хемингуэй был бы английским писателем, а Пауло Коэльо - португальским;

в-третьих, а) государство может быть многоязычным, и б) государства может вообще не быть или не существовать какое-то время.

³ *Литература Швейцарии*// Википедия. Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Литература_Швейцарии](https://ru.wikipedia.org/wiki/Литература_Швейцарии). Дата обращения: 13.08.2020.

⁴ *Бельгийская литература*// Википедия. Режим доступа: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ Бельгийская_литература](https://ru.wikipedia.org/wiki/Бельгийская_литература). Дата обращения: 13.08.2020.

Наконец, в-четвёртых, можно махнуть на это рукой и не принимать во внимание этот элемент теории и истории литературы. Но что делать с Шолом Алейхемом?

Соломон Рабинович был безусловно евреем. Но читательской аудитории на языке идиш в данное время не существует. Как не существует (и не существовало) государственного образования, в котором язык идиш был бы безусловно востребован как культурный феномен.

И я чуть было не возвёл Шолом Алейхема в ранг уникама. Но вовремя опомнился.

Был ли Квинт Гораций Флакк римлянином? Конечно. Были ли у него читатели на латинском языке? И даже очень. Существует ли сейчас государство Рим? Разумеется, нет. Есть ли читательская аудитория на латыни? Кроме докторов – нет. Значит ли это, что Гораций – вне традиции? Да ни Боже мой. Таких горациев древнеримского, древнегреческого, византийского, древнеегипетского, шумерского и прочая, и прочая – пруд пруди. Не всем повезло с громкими империями, не все попали в европоцентричный ареопаг культуры: там, например, никогда не было вьетнамских или перуанских литераторов, да и японские с китайскими с большим трудом пробиваются к типографскому станку. Это один вариант, не очень удобоваримый по причине того, что культура идиш еще не забронзовела в веках.

Еще одна версия: Шолом Алейхем – российский писатель. Потому что, во-первых, уроженец Российской империи, а во-вторых, сейчас для украинского читателя он зарубежный именно как российский. Ну не американский же. И тогда в состязании на наиболее читаемого автора в украинской программе по зарубежной литературе русская литература уверенно выходит на первое место.

Но это при условии, что российские литературоведы согласятся признать литературу идиш фрагментом великой русской литературы. А склонность к этому в некоторых кругах российской интеллигенции намечается. Вот, например, какое определение русской литературе дает сайт «Основы духовной культуры»: «Русская литература – это прежде всего литература русского народа и людей другой нации, воспитанных в традициях русской культуры и веры и живущих интересами и чаяниями русского народа и творящих во славу его»⁵. Разумеется, такой подход далеко не общепринятый. Хотя он в значительной степени оправдан.

И, наконец, последняя версия. Во время оно во Львовском университете студентам-филологам читался курс «Литература народов СССР», куда вошли все те грузины, армяне и прочие киргизы, не попавшие в силу устоявшейся традиции в курс зарубежной

⁵ *Русская литература*//Основы духовной культуры. Режим доступа: https://rus-spirit-culture-enc.slovaronline.com/1839-русская_литература. Дата обращения: 13.08.2020.

литературы. Для еврея Шолом Алейхема, жившего в Украине, писавшего только об Украине, пускай и на идиш, «Литература народов Украины» была бы наиболее оправданной нишей. Где он был бы в компании Шмоэля Агнона, Бруно Шульца, Тимоша Падуры, Бориса Чичибабина, Григория Глазова, Ангелины Булычёвой, Эрнста Портнягина, Василия Глотова, Андрея Куркова и многих других.

Но это вообще целая новая отрасль в истории современной литературы. Что из этого получится – трудно сказать. Во всяком случае мои попытки ввести фрагменты этого проекта в школьную программу встретили глухое сопротивление Министерства образования и науки Украины.

How Solomon Rabinovich saved Russian literature

The analysis of the scientific and methodological approach to the foreign literature texts corpus formation in the curriculum for the upper grades of secondary schools in Ukraine has shown the prevalence of traditional methods of literary works selection. Most of the texts belong to the Eurocentric culture: French, German, English, Russian. At the same time, there are authors who can hardly be attributed to any national literature if we proceed from generally accepted criteria: language, nationality, state. Since the history of Ukrainian culture is intertwined with the history of many other European peoples, I suggest creating a special historical and literary category for such authors: “Literature of the peoples of Ukraine”.

Из истории еврейского национального движения в лагере военнопленных царской армии Фрайштадт, Австро-Венгрия (1916-1917 гг.)

Проблема пребывания военнопленных из состава царской армии в лагерях Австро-Венгрии во время первой мировой войны уже продолжительное время разрабатывалась австрийскими¹ и российскими² историками. Приблизительно в это же время к ним присоединились и украинские исследователи, сосредоточив своё внимание на специфике функционирования «национальных» лагерей, и в частности тех, где содержались военнопленные украинцы³.

В дальнейшем данная тематика продолжала оставаться в поле внимания ряда историков Украины⁴ и Австрии⁵. Короткая информация о некоторых аспектах деятельности еврейских организаций в лагерях военнопленных украинцев была сообщена во время работы международной

¹ P. Rappersberger, *Das Kriegsgefangenenlager Freistadt 1914-1918*, Diplomarbeit Universität Wien 1988, s. 101; F. Fellner, *Die Stadt in der Stadt. Das Kriegsgefangenenlager in Freistadt 1914-1918*, „Oberösterreichische Heimatblätter“ 1989, Jahrgang 43, heft 1, s. 3-32; V. Moritz, *Das russische Kriegsgefangenenwesen 1914-1920*, „Österreichische Osthefte“ 1999, Jg. 41, heft 1, s. 83-106. (gemeinsam mit Hannes Leidinger); V. Moritz, *Zwischen allen Fronten. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich im Spannungsfeld zwischen Nutzen und Bedrohung, (1914-1921)*, Diss. Vienne 2001, s. 387.

² Е. Ю. Сергеев, *Русские военнопленные в Германии и Австро-Венгрии в годы Первой мировой войны*, „Новая и новейшая история” 1996, № 4, с. 65-78; E. Sergeev, *Kriegsgefangenschaft und Mentalität. Zur Handlungsänderung russischer Offiziere und Mannschaftsangehöriger in der österreichisch-ungarischen und deutschen Gefangenenhaft Kriegsgefangenschaft 1914-1920. Am Beispiel Österreichs und Russlands*, „Zeitgeschichte“ 1998, Jg.25 Heft 11/12, s. 357-374.

³ І. Срибняк, *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.)*, Київ 1999, с. 296; I. Sribnjak, *Ukrainische Gefangene in Lagern Österreich-Ungarns während des Ersten Weltkrieges*, „Österreichisch-Ukrainische Rundschau” 2002, № 14(43), s.20-23.

⁴ І. Срибняк, *Українська громада табору Фрайштадт і державотворчі процеси в Україні 1917-1918 рр.* [w:] *Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття*. Збірник ІІІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ 2007. С.310-319; І. Срибняк, «Що ви нам про книжки і науку? Ви нам хліба вистарайтеся...» (українська «пропаганда» в таборі Фрайштадт, Австро-Угорщина у кінці 1914 – на початку 1915 рр.) [w:] „Емінак: науковий щоквартальник” 2017, № 2(18) (квітень-червень), т.1, с. 39-44; І. Срибняк, С. Голоско, *Діяльність Видавничого товариства імені Івана Франка в таборі полонених українців Фрайштадт (Австро-Угорщина) у 1915-1918 рр.*, „Історичний меридіан: науковий збірник ЧНУ, Спеціальність «Історія»”, вип. 26-27, с. 203-219; І. Срибняк, «Голодна маса стає чим раз більше апатичною, байдужою до всього...»: життя та повсякдення полонених вояків-українців у таборі Фрайштадт, Австро-Угорщина (зима-літо 1917 р.), „Емінак: науковий щоквартальник” 2019, № 4(28), с. 56-70.

⁵ V. Moritz, *Zwischen Nutzen und Bedrohung. Die russischen Kriegsgefangenen in Österreich 1914-1921*, Bonn 2005, s. 384; H. Leidinger, V. Moritz, *Verwaltete Massen. Kriegsgefangene in der Donaumonarchie 1914-1918* [w:] *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs*, J. Oltmer (ed.), Paderborn 2006, s. 35-66; V. Moritz, J. Walleczek-Fritz, *Jęncy wojenni w Austro-Węgrzech 1914-1918*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny” 2013, nr 36, s. 27-45; V. Moritz, J. Walleczek-Fritz, *Prisoners of War (Austria-Hungary)* [w:] *International Encyclopedia of the First World War*, 2014 ([https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners of war austria-hungary](https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/prisoners%20of%20war%20austria-hungary)); V. Moritz, *The Treatment of Prisoners of War in Austria-Hungary 1914/1915: The Historiography of Prisoners of War in the Late Habsburg Empire* [w:] *1914: Austria-Hungary, the Origins, and the First Year of World War I*, „Contemporary Austrian Studies” 2014, vol. 23, p. 233-246; V. Moritz, *Kriegsgefangenschaft im Ersten Weltkrieg in Österreich-Ungarn: Themen und Fragestellungen als Ausgangspunkt neuer Forschungen*, M. Ch. Ortner, H. H. Mack (Hg.) [w:] *Die Mittelmächte und der Erste Weltkrieg*, Wien 2016, s. 292-300.

конференции в Москве⁶, еще одна статья касалась особенностей взаимодействия еврейской и украинской организаций во Фрайштадте⁷.

Публикацию данной статьи автор вводит в научный оборот малоизвестные документы Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины (ЦГАВО Украины), которые касаются, прежде всего, отдельных проявлений жизнедеятельности военнопленных евреев из состава царской армии. В частности для подготовки статьи были использованы уставные документы еврейской национальной громады в лагере Фрайштадт, афиши театральных постановок и музыкальных вечеров еврейских самодеятельных коллективов, письменные обращения, которые позволяют зримо представить лагерную повседневность евреев и их взаимодействие с украинскими организациями в этом лагере.

С целью проведения всесторонней реконструкции процесса развития еврейского национального движения во Фрайштадте автор статьи обращался и к материалам сборника воспоминаний «Союз освобождения Украины», в которых были отображены некоторые аспекты взаимодействия еврейской и украинской лагерных организаций в упомянутом лагере⁸.

Масштабы и затяжной характер первой мировой войны, в которой приняли участие 38 государств мира, вынудили правительства этих держав изыскать колоссальные экономические, продовольственные и финансовые ресурсы. В армии воюющих государств были призваны десятки миллионов человек. Только в состав царской армии было мобилизовано более 15 млн. человек. Значительную их часть (около 4 млн.) составляли уроженцы украинских губерний Российской империи, которые были преимущественно украинцами по происхождению. Определенный процент из этого количества приходился и на евреев, которых особенно много проживало на Правобережной Украине.

Поражения российской армии на фронтах в 1914-1915 гг. поставили правительства Германии и Австро-Венгрии перед необходимостью создания значительного количества лагерей для временной изоляции лагерей для временной изоляции сотен тысяч военнопленных российской армии. Если в начале войны в этих лагерях содержались представители всех народов и

⁶ И. Срибняк, *Еврейские организации в лагерях военнопленных украинцев, служивших в российской армии в Австро-Венгрии и Германии (1915-1918 гг.)*, „Материалы Восьмой Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике” 2001, вып. 8, ч.1, с. 70-78.

⁷ І. Срібняк, «Люди с нерусской душой...»: реакція полонених українців та євреїв на відвідини Александрою Романовою табору Фрайштадт на початку 1916 р. [w:] *Уманська старовина*, Умань 2016, вип. II, с. 41-48.

⁸ Див. зокрема: К. Даниленко, *Розвій суспільно-національної думки в таборі Фрайштадт* [w:] *Союз визволення України, 1914-1918*, Відень; Нью-Йорк 1979, с. 13-33; О. Охримович, *Економічна база існування «Фрайштадтської Республіки» (Кооператива «Власна поміч»)* [w:] *Союз визволення України, 1914-1918*, Відень; Нью-Йорк 1979, с. 33-50.

национальностей, воевавших в составе царской армии, то уже в 1915 г. достаточно широкое распространение получает практика создания мононациональных лагерей.

Одновременно правительства этих государств оказывали активную моральную и финансовую поддержку разным эмигрантским политическим организациям и партийным группам, которые занимали последовательно антироссийские позиции. Не был исключением из этого числа и «Союз освобождения Украины» (СОУ), который был создан в августе 1914 г. представителями разных украинских политических партий в Львове. Основной целью Союза было создание независимого украинского государства, реализация чего стала бы возможной после поражения Российской империи в первой мировой войны⁹.

В конце 1914 – начале 1915 гг. с разрешения правительств ведущих держав Четвертного союза, члены СОУ развернули активную организационную и культурно-просветительную работу национально-патриотического характера среди военнопленных украинцев из состава царской армии, что позволило в сравнительно короткое время украинизировать лагерь Фрайштадт (Австро-Венгрия), а также лагеря Раштат, Вецляр и Зальцведель (все – в Германии)¹⁰.

В 1917 г. были созданы лагеря и для офицеров-украинцев, что имело большое психологическое значение и позволило приступить к формированию украинских дивизий из числа военнопленных¹¹. СОУ не ограничился работой среди военнопленных украинцев, а пытался воздействовать и на солдат других национальностей, которые продолжали оставаться в упомянутых лагерях.

В частности, для проведения подготовительной работы культурно-национального характера с военнопленными евреями 2 марта 1916 г. в лагере Фрайштадт было создано «Провизорное Центральное бюро объединения евреев на занятых [оккупированных] территориях Украины», которое действовало на основе собственного устава. Его президентом был избран Арон Вакс (Арс), вице-президентом – Найер, первым секретарём – Дебе¹².

Еще через день был принят проект устава организации, где в одном из параграфов указывалось, что в «еврейской национальном вопросе Бюро стоит на позиции «автономизации» всех сторон жизни, в которых проявляются отдельные национальные интересы еврейского народа». В девятом параграфе устава Бюро определило своё отношение к проблеме украинской государственности, заявив, что до разработки своей платформы оно стоит «на позиции

⁹ І. Патер, *Союз визволення України: проблема державності і соборності*, Львів 2000, 346 с.

¹⁰ Подробнее об этом см.: І. Срібняк, *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914-1920 рр.)*, Київ 1999, 296 с.

¹¹ І. Срібняк, *Формування 1-ої стрілецько-козацької (Сірожупанної) української дивізії у Володимирі-Волинському у 1918 р.* [w:] *Od armii komputowej do narodowej III. Problemy organizacyjne sil zbrojnych od XVI do XX wieku*, red. J. Centka, M. Krotofil, Toruń 2009, s. 127-136.

¹² Центральный государственный архив высших органов власти и управления Украины (далее – ЦГАВО Украины), ф.4404, оп.1, д.18, л.4, 9.

признания[...] того, что украинский народ имеет полное право на самостоятельное национально-политическое существование»¹³.

Своими ближайшими задачами на период войны Бюро определило, во-первых, – расширения возможностей работы среди военнопленных евреев с Украины; во-вторых, – постепенное перенесение своей политической деятельности на оккупированные Центральными державами украинские земли; и, наконец, в-третьих (что очень немаловажно), – разработку собственной платформы в еврейском и украинском вопросах¹⁴.

После окончания войны Бюро планировало командировать своих доверенных людей в Украину с целью создания сети еврейских организаций, которые, работая в тесном контакте с Бюро, находилось бы под его идейным влиянием и руководством. Следующим шагом должен был стать созыв организационной конференции представителей еврейского народа и создания постоянного общественно-политического представительства евреев Украины, а также разработка идейных основ еврейского национального движения¹⁵.

Одновременно с этим, Бюро предполагало организовать в Галиции издательство, печатная продукция которого должна была служить цели более глубокого ознакомления евреев и украинцев с традициями и ценностями двух народов. По мысли членов Бюро, одним из путей реализации этого плана могла бы стать публикация переводной литературы самого разного характера (произведений украинских и еврейских писателей, научных и публицистических работ и др.), а также издание еврейской газеты, которая на своих страницах пропагандировала бы идею объединения усилий евреев и украинцев в борьбе за включение Восточной Галиции в состав будущей Украинской державы¹⁶.

9 июля 1916 г., желая привлечь внимание правительств Центральных держав к еврейскому национальному вопросу, Бюро обратилось со специальным письмом к высокопоставленному сотруднику МИД Австро-Венгрии консулу Урбасу, который совершал ознакомительную поездку в лагерь Фрайштадт. В письме, в частности Урбаса информировали о том, что, в отличие от евреев в царской России, где еврейский народ находится в угнетённом состоянии, тут – в украинском лагере для военнопленных – евреи имеют все возможности для свободного национального самовыражения и пользуясь случаем, выражают решительный «протест против политического и национального угнетения» их соплеменников в Российской империи¹⁷.

Далее в письме указывалось, что «еврейский народ и Украина, к которой мы (авторы письма – авт.) принадлежим, стремятся к национальной самостоятельности и имеют много общего в своих

¹³ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.6.

¹⁴ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.4-5.

¹⁵ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.5.

¹⁶ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.5-6.

¹⁷ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.9 (перевод с немецкого).

устремлениях». В развитие данного тезиса авторы письма отмечали, что еврейская организация готовит в лагере и в Украине совместное выступление двух народов в борьбе за национальную свободу, а также выразили уверенность в том, что усилия евреев по защите прав угнетенных народов «получат дальнейшее развитие» и «новые возможности»¹⁸.

В ответном письме консул Урбас отметил, что ему известно о тяжёлом положении евреев в Российской империи, равно как и об их угнетении со стороны царского правительства. Он напомнил, что в Австро-Венгрии отсутствует дискриминация по национальному признаку, и что правительство его страны принимает меры для улучшения положения еврейского народа. Интенсивная организационная работа, которая велась членами Бюро, была, по оценке Урбаса, совершенно необходимой для еврейского народа и приближала то время, когда он сможет освободиться от ига Российской империи¹⁹.

Усилиями Бюро в лагере Фрайштадт уже 5 марта 1916 г. был создан «Еврейский просветительный кружок». Основой для его создания послужил «инициативный кружок», который вёл работу национально-культурного характера в лагере, начиная с 26 октября 1915 г. Структурно Кружок подразделялся на две секции («образования» и «искусства»), кроме того часть его членов состояла в комиссии для сбора историко-литературных материалов или проводила занятия в начальной школе. Ещё одним центром притяжения для членов Кружка была библиотека еврейской литературы. Всею работой Кружка руководил комитет в составе шести человек во главе с Гольдваргом. Общее количество членов организации по состоянию на июнь 1916 г. составляло 153 человек (из 216 евреев, находившихся в лагере)²⁰.

Силами членов еврейского драматического кружка им. Якова Гордина в 1916-1917 гг. в лагере Фрайштадт было подготовлено несколько театральных постановок (в т.ч. первый акт пьесы «Идиот» Я.Гордина, «Наша вера», «Еврейский король Лир» и др.). Активное участие в этой работе принимал хор и струнный оркестр под управлением Шраера. Кроме того, члены еврейского драмкружка и хорового коллектива организовали проведение нескольких музыкально-литературных вечеров, где звучали еврейские народные мелодии, читались отрывки из произведений классики мировой литературы.

По инициативе Бюро, 20 апреля 1916 г. еврейская организация была создана и в лагере военнопленных царской армии Раштат²¹ (Германия). Она объединила в своём составе 45 евреев из 49 находившихся в лагере (данные на июнь 1916 г.), большинство из которых имело достаточно высокий образовательный уровень. Кружок вёл свою работу на основе собственного устава,

¹⁸ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.9 (перевод с немецкого).

¹⁹ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.8 (перевод с немецкого).

²⁰ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.18, л.3-4.

²¹ Подробнее об этом лагере см.: I. Sribnyak, *Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: das ukrainische Rastatt (Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft «Die Unabhängige Ukraine» 1915-1918)*, München-Paris: Consortium scientifico-éducatif international Lucien Febvre, 2020, s. 338.

положения которого определяли основные направления его деятельности, регламентировали его структуру и номенклатуру руководящих органов, взаимоотношения с украинскими организациями в лагере и Центральным бюро²².

Большое значение для активизации культурно-образовательной работы, как среди евреев, так и среди украинцев, имело создание кооператива военнопленных «Взаимопомощь». Его устав был принят 5 декабря 1915 г. на учредительном собрании будущих членов кооператива, и уже 20 января 1916 г. его правление (в составе председателя, секретаря, казначея, книговода и двух его заместителей) приступило к работе²³. Первоначальный капитал кооператива составил 2000 крон австрийских (к.а.), что позволило уже в скором времени организовать украинскую чайную (буфет). С самого начала работы кооператива состав его пайщиков имел интернациональный характер, т.к. в него входили украинцы, евреи и русские (в частности более ста членов еврейского кружка стали пайщиками «Взаимопомощи»)²⁴.

В связи с этим обстоятельством правление кооператива в целевом порядке перечисляло определенную квоту на нужды «Еврейского просветительного кружка», а именно 7 % от тех сумм чистой прибыли, которые согласно решениям собрания пайщиков передавались на культурно-образовательные цели. Таки образом, за первые 20 месяцев работы кооператива и чайной на эти цели было передано 933 к.а. Кроме того, согласно положениям отдельного соглашения «Еврейский просветительный кружок» получил в правлении и наблюдательном совете собственное представительство (три места).

Также была достигнута договорённость о том, что украинский состав правления будет поддерживать на общих собраниях членов кооператива пайщиков-евреев, а руководство еврейского кружка в свою очередь согласилось на консолидированное (совместно с украинцами) голосование относительно распределения тех сумм, которые перечислялись исключительно на культурно-образовательные нужды последних.

28 января 1917 г., после создания в Фрайштадте Главной украинской рады (ГУР), кооператив и чайная перешли в непосредственное подчинение этому общелагерному органу военнопленных-украинцев. Одновременно ГУР взяла на себя все обязательства относительно перечисления определенных квот на нужды «Еврейского просветительного кружка», причём общая сумма данных отчислений составила 1158,69 к.а.²⁵

²² ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.157 (Устав товарищества «Еврейский просветительный кружок», 20 апреля 1916 г.; см. также ф.4404, оп.1, д.18, л.4.

²³ Подробнее об этом см.: О. Охримович, *Економічна база існування «Фрайштадської Республіки» (кооператива «Власна поміч») Союз визволення України у Відні (1914-1918)*, Відень; Нью-Йорк 1979, с. 33-50.

²⁴ ЦГАВО Украины, ф.4404, оп.1, д.359 (Список членов буфета «Взаимопомощь»).

²⁵ О. Охримович, *Економічна база існування «Фрайштадської Республіки» (кооператива «Власна поміч») [w:] Союз визволення України у Відні (1914-1918)*, Відень; Нью-Йорк 1979, с.45; П. Дубрівний, *Союз визволення України у 1914-1918 рр. [w:] Наукові записки Українського технічно-господарського інституту*, Мюнхен 1968, № XV (XVIII), с. 86.

К сожалению, еврейско-украинское сотрудничество в этой сфере прекратилось вскоре после провозглашения IV-го Универсала Украинской центральной рады, который был негативно воспринят большинством военнопленных евреев, находившихся в лагере Фрайштадт. В связи с этим по инициативе ГУР перечисление средств «Еврейскому просветительному кружку» было приостановлено и более уже не возобновлялось. К этому решению ГУР можно относиться по-разному, так и к тому факту (описанному одним из членов украинской лагерной громады П. Дубривному), который имел место в феврале 1918 г. Тогда, уже после подписания мирного договора между Украиной и державами Четвертного союза в Бресте, было принято решение о формировании в лагере Фрайштадт дивизии из числа военнопленных, готовых с оружием в руках немедленно выступить на защиту Украинской Народной Республики. В этой ситуации члены еврейской организации заявили о своей «нейтральности»; более того, её руководство приняло решение о том, что все вошедшие в состав дивизии «Сержупанников», подлежали исключению из «Еврейского просветительского кружка».

Однако после оповещения о составлении списка первого транспорта, который должны были внесены фамилии добровольцев на выезд до Владимира-Вольнского, по сообщению уже упоминавшегося П. Дубривного, все находившиеся в лагере евреи выразили свою готовность влиться в состав украинской дивизии. «Боевая управа», непосредственно занимавшаяся формированием дивизии, приняла решение отказаться от их услуг, сделав исключение для двух бывших членов еврейской организации, которые с самого начала симпатизировали «самостийничким» воззрениям украинской лагерной организации и были, кстати, исключены за это из состава «Еврейского просветительского кружка»²⁶.

И все же, несмотря на эти расхождения во взглядах на будущее Украины между украинской и еврейской лагерными организациями, необходимо отметить, что сотрудничество между ними до этого печального эпизода имело конструктивный характер. Более того, успешная работа еврейских организаций в лагерях военнопленных украинцев в Австро-Венгрии и Германии во многом стала возможной благодаря моральной и материальной помощи со стороны Союза освобождения Украины. Важным источником финансирования деятельности еврейских просветительских кружков были ежемесячные отчисления из сумм чистой прибыли украинских лагерных кооперативов «Взаимопомощь», которые придали культурно-образовательной работе в среде военнопленных евреев планомерный и поступательный характер. Однако это обстоятельство не имело ровно ни какого влияния на политическую позицию военнопленных евреев в лагере Фрайштадт, которые не считали для себя возможным поддерживать национальные устремления украинцев, равно как и усилия последних по созданию независимого государства.

²⁶ П. Дубривний, *Сірожупанники (Перша Українська Стрілецько-Козацька дивізія)* [w:] *За Державність*, Торонто 1964, зб.10, с. 55.

From the History of the Jewish National Movement in the POW camp in Freistadt, Austria-Hungary (1916-1917)

The article deals with the national and political activities of the captive Jews from the Russian army in Freistadt (Austria-Hungary) in 1916 – early 1918, the deployment of which was made possible by the assistance of the Ukrainian organization of this camp. The efforts of the members of the Jewish Educational Circle, founded in Freistadt, were to conduct a series of theatrical performances, concerts and various promotions of national educational content. From the outset, a Jewish organization in Freistadt made efforts to extend its influence to other prisoner-of-war camps as well as to Ukrainian lands. To this end, a Jewish circle was established in the camp of captive Ukrainian soldiers from the Imperial Army of Rastatt (Germany), and “Provincial Central Bureau of the Union of Jews in the Occupied Territories of Ukraine” was established in Freistadt. Jewish-Ukrainian political-national and cultural-educational interaction at the Freistadt camp has become a successful example of cross-ethnic understanding in the difficult conditions of camp everyday life between captive Jews and Ukrainians.

W poszukiwaniu „rasy panów”.

Archeologia jako narzędzie budowania mitologii nazistowskiej

„Próżno rozpoczynać spór o to, która rasa lub rasy były pierwotnymi nosicielami ludzkiej kultury i tym samym rzeczywistymi twórcami tego, co jako całość określamy słowem »ludzkość«. (...) To, co dzisiaj widzimy przed nami w zakresie kultury, w osiągnięciach sztuki, nauki i techniki, jest niemal wyłącznie twórczym produktem Aryjczyka”¹.

Przytoczony powyżej fragment *Mein Kampf* Adolfa Hitlera mówi o kluczowej roli, jaką w historii ludzkości miała odegrać rasa aryjska. Pogląd ten, w powszechnej świadomości utożsamiany z hitleryzmem, nie był jednak autorskim pomysłem przywódcy NSDAP i jego zwolenników. Historyczny mit o Aryjczykach ukształtował się w drugiej połowie XIX w., w okresie wielkich zawirowań ideowych związanych z kształtowaniem się nowoczesnego świata i nowoczesnej nauki. Równocześnie doszło do przebudzenia świadomości narodowej u szerokich mas Europejczyków. Zainteresowanie własnym pochodzeniem sprawiło, że fascynacja przeszłością swojego narodu rozpowszechniła się nie tylko w kręgach ludzi wykształconych. Ponieważ jednak badania naukowe na ten temat dopiero się zaczynały, a ich metodologia i zasady jeszcze się nie ukształtowały, pierwszym badaczom bardzo trudno było oddzielić fakty od legend, fałszerstw i konfabulacji. Mit o rasie aryjskiej jest dobrym tego przykładem. To pomieszanie faktów, fikcji i przypuszczeń typowe dla epoki narodzin nowoczesności. Na początku spełniał funkcję jednoczącą podzielonych politycznie Niemców i nie miał w sobie silnego elementu agresji wobec innych narodów. Niestety, z biegiem czasu został on przejęty przez niemieckich nazistów (skrajnych nacjonalistów propagujących ideę segregacji ras), którzy uczynili z niego użyteczne narzędzie do uzasadnienia rozpętania II wojny światowej, dokonywania masowych mordów na podbitych narodach i doprowadzenia do tak niewyobrażalnej zbrodni, jaką była zagłada europejskich Żydów.

Druga połowa XIX w. to także okres kształtowania się archeologii jako nauki. Wcześniejsze, bardzo często wybiórcze zainteresowania szeroko pojętymi „starożytnościami” zaczynają przybierać uporządkowaną formę obudowaną metodologią naukową. Archeologia, która od początku zajmowała się wielowymiarową rekonstrukcją przeszłości, szybko stała się interdyscyplinarną dziedziną badań, adaptując na swoje potrzeby elementy innych dyscyplin np. biologii czy geologii. Doskonałym przykładem takiego podejścia jest dostosowanie do potrzeb

¹ A. Hitler, *Mein Kampf. Moja Walka. Edycja Krytyczna*, tłum. E. C. Król, Warszawa 2020, s. 332.

archeologii zasad stratygrafii geologicznej opracowanych przez Jamesa Huttona. Bardzo szybko to właśnie analiza stratygraficzna stała się w archeologii podstawową metodą wnioskowania na temat chronologii oraz historii badanego stanowiska. Równocześnie rozwijano stricte archeologiczny warsztat naukowy. Wydarzeniem uznawanym za kamień milowy początków archeologii jest opracowanie tzw. systemu trzech epok. Dokonał tego duński uczyony Christian Jürgensen Thomsen, który już w 1836 r., w przewodniku po Muzeum Narodowym w Kopenhadze zaproponował podział zgromadzonych tam artefaktów na pochodzące z epoki kamienia, brązu i żelaza. Chronologia Thomsena została zmodyfikowana w 1865 r. przez Johna Lubbocka (wprowadził podział epoki kamienia na paleolit, mezolit i neolit). Rozwojowi archeologii prahistorycznej zdecydowanie pomogło ukazanie się dzieł Karola Darwina. W 1859 r. opublikowano *O powstaniu gatunków*, a w 1871 – *O pochodzeniu człowieka*. Pojawienie się w obiegu naukowym ewolucjonizmu jako sposobu myślenia zaowocowało w archeologii powstaniem jednej z najbardziej klasycznych metod datowania: typologii. Metoda ta oparta została na założeniu, że artefakty, podobnie jak zwierzęta i ludzie, również ewoluowały (od form prostych do bardziej złożonych)².

Wraz z archeologią pradziejową zaczęła się rozwijać archeologia późniejszych okresów, obejmująca zarówno starożytne cywilizacje kręgu śródziemnomorskiego (Grecja, Rzym, Bliski Wschód i Egipt), Amerykę Południową, jak i Europę okresu wpływów rzymskich, wędrówek ludów czy średniowiecza³. Z biegiem czasu, na skutek coraz częstszych wykopalisk i większego społecznego uwrażliwienia na historię i pamiętki przeszłości, w obiegu naukowym zaczęło się pojawiać coraz więcej artefaktów. Należało je nie tylko właściwie osadzić chronologicznie, lecz także poprawnie zinterpretować. Konfrontowano je ze znanymi wówczas źródłami historycznymi i... z poglądami samych badaczy. Często bowiem tworzyli oni hipotezy badawcze bardziej w oparciu o własne przekonania niż o informacje, które można było odczytać z dostępnych artefaktów. Takie podejście reprezentował np. wybitny niemiecki archeolog Gustaf Kossinna. Badacz ten, ukształtowany w duchu fanatycznego patriotyzmu epoki romantyzmu, w jednej ze swoich najbardziej znanych publikacji *Die Herkunft der Germanen* (O pochodzeniu Niemców)⁴ uznał wręcz archeologię za naukę narodową Niemców. W takiej „narodowej” optyce archeologia miała potwierdzać historyczne prawo narodu do określonego terytorium⁵. Zarówno Kossinna, jak

² Co prawda z biegiem czasu okazało się, że metoda typologiczna ma wiele braków (nie wszystkie artefakty ewoluują; jeżeli bowiem znaleziono optymalny kształt jakiegoś narzędzia, takiego jak np. nóż czy nożyczki, to dany artefakt mógł przez długie lata pozostać w formie niezmiennionej, różniąc się tylko detalami zdobień i wykończeniem), ale po modyfikacjach nadal funkcjonuje ona w archeologii i stanowi podstawę do budowania chronologii stanowiska archeologicznego opartej na analizie artefaktów.

³ D. Ławecka, *Wstęp do archeologii*, Warszawa–Kraków, 2003, s. 13-23.

⁴ G. Kossinna, *Die Herkunft der Germanen. Zur Methode der Siedlungsarchäologie*, Würzburg 1911.

⁵ A. Ciesielska, *Spółczesność Europy pradziejowej. Podręcznik dla studentów archeologii i historii*, Poznań 2011, s. 179.

i jego uczniowie zrobili dużo dobrego dla archeologii jako nauki, jednak „narodowy” pogląd uczonego na tę dyscyplinę przejęli z czasem naziści, którzy starali się z niej uczynić skuteczne narzędzie propagowania użytecznej dla nich mitologii historycznej. Centralne miejsce zajmowała w niej „nadludzka” rasa Aryjczyków, której potomkami w linii prostej mieli być Niemcy.

Drogę do rozwoju doktryny o aryjskiej supremacji uforował, oczywiście całkowicie nieświadomy długofalowych skutków swoich poczynań, XVIII-wieczny brytyjski prawnik i orientalista sir William Jones. W 1783 r. udał się on do Indii, aby objąć funkcję sędziego tamtejszego Sądu Najwyższego. Niedługo po przybyciu na miejsce zorientował się, że na potrzeby brytyjskiego wymiaru sprawiedliwości konieczne jest opracowanie syntezy lokalnego prawa wywodzącego się z tradycji hinduskiej i islamskiej. Aby tego dokonać, zaczął się uczyć sanskrytu, gdyż miejscowe przepisy prawne były spisane właśnie w tym języku⁶. W trakcie pracy szybko zauważył podobieństwa pomiędzy sanskryckimi słowami i regułami gramatycznymi a greką i łaciną⁷. Jego ustalenia, obszernie i szczegółowo opisane i opublikowane⁸, zostały bardzo dobrze przyjęte przez środowisko naukowe.

Jones, podbudowany pozytywnymi recenzjami, kontynuował badania nad sanskrytem. Zauważył pojawiające się w tekstach słowo „arya”, którego, na podstawie analizowanych źródeł, zaczął używać dla określenia obecnej w Indiach grupy ludności posługującej się językiem indoeuropejskim⁹.

Upowszechnienie ustaleń Jonesa zainspirowały innych badaczy do własnych poszukiwań. Jednym z pierwszych, którzy zaczęli badać powiązania starożytnych Indii z Europą, był niemiecki pisarz, poeta i filozof Friedrich Schlegel, brat Augusta Wilhelma Schlegla – filologa, tłumacza, pisarza, autora pierwszego niemieckiego przekładu dzieł Williama Szekspira. Obaj bracia, znani

⁶ J. Konik, *W poszukiwaniu aryjskiej doskonałości – u źródeł ideologii nazistowskiej*, „Zeszyty Naukowe Szkoły Wyższej Przymierza Rodzin w Warszawie”, Seria Humanistyczna, nr 2, z. 10, 2014, s. 195.

⁷ Badania Williama Jonesa, zaliczane do językoznawstwa porównawczego, mimo swojego pionierskiego charakteru nie były jednak pierwsze. Za prekursora tej dyscypliny naukowej uznaje się XVII-wiecznego duńskiego badacza Marcusa van Boxhorna, który jako pierwszy zauważył podobieństwa między językami Europejczyków i podjął próbę odnalezienia ich wspólnego przodka: *Antwoord van Marcus Zuerius van Boxhom, gegeven op de Vraaghen, hem voorgesteld over de Bediedinge van de afgodinne Nehalennia, onlancx uytghegeven, in welcke de ghemeine herkomste van der Grieecken, Romeinen ende Duytschen Tale uyt den Scythen duydelijck bewesen, ende verscheiden Oudheden van dese Volckere grondelijck ontdekt ende verklaert worden*, Leiden 1647.

⁸ W. Jones, *Third Anniversary Discourse: On the Hindus*, „Asiatic Researches”, nr 1, 1798, s. 415-431.

⁹ Konik, s. 192. Do chwili obecnej uczeni nie są zgodni, kim byli owi tajemniczy „Arya”, czyli Ariowie. Konsensus panuje co do faktu, że pojawili się na terenie Indii w II tys. p.n.e., zapoczątkowując okres wedyzmu w hinduizmie, ale już ich pochodzenie jest przedmiotem dyskusji. Jedna z teorii głosi, że w II tys. p.n.e. Ariowie przybyli do Indii z terenów Azji Środkowej i rozprzestrzenili się w dolinie Indusu. Druga koncepcja, akceptując teorię podboju, głosi, że Ariowie nie byli w Indiach obcymi przybyszami, ale grupa ta wykształciła się na miejscu wskutek przemian społecznych II tys. p.n.e. Obie teorie zgodne są co do tego, że im bardziej Ariowie posuwali się na wschód, tym szybciej zanikali, asymilując się w miejscowej kulturze. W niektórych opracowaniach poruszających problematykę indyjskich Ariów zwraca się uwagę, że określenie „Arya” w znaczeniu „szlachetnie urodzony” stosowano często na określenie wyznawców hinduizmu, aby wyróżnić ich spośród ludności wyznającej inne religie. K. Kościelniak, *Religie współczesnego Bliskiego i Dalekiego Wschodu*, Kraków 2015, s. 30-31; H. Pringle, *Plan rasy panów. Instytut naukowy Hitlera i Holocaust*, tłum. J. Lang, Poznań 2009, s. 34.

jako wybitni przedstawiciele tzw. romantyzmu jenajskiego¹⁰, byli zafascynowani Indiami. August Wilhelm wykładał w Bonn sanskryt i uważany jest wręcz za twórcę filologii indyjskiej. Natomiast Friedrich, badający związki pomiędzy Indiami a Europą, uznawany jest za prekursora badań nad szeroko pojętym dziedzictwem indoeuropejskim. W swojej książce pt. *Über die Sprache und Weisheit der Indier* (O języku i mądrości mieszkańców Indii)¹¹ zajął się także historią ludu Arya, tworząc wokół tego wątku rozbudowaną narrację historyczną.

Friedrich Schlegel opisał, jak owi Arya, czyli lud kapłanów i wojowników, który żył w himalajskich dolinach, w pewnym momencie dziejów z nieznanymi powodami wyruszyli ze swoich siedzib. Część miała podbić cały subkontynent indyjski, a część zdecydowała się powędrować na północny zachód (podobno na poszukiwanie opisanej w sanskryckich tekstach świętej góry ludu Arya, położonej gdzieś na bliżej nieokreślonej północy), docierając na tereny Niemiec i Skandynawii¹².

To właśnie Schlegel przetłumaczył słowo „Arya” jako „Arier”, tworząc w ten sposób określenie „Aryjczyk”. Dopatrzył się on również podobieństwa sanskryckiego rdzenia „ari” do niemieckiego słowa „ehre” oznaczającego dumę, godność, szacunek. Doszedł więc do wniosku, że w starożytnych Indiach Aryjczycy byli grupą rządzącej arystokracji i to właśnie oni mieli narzucić kastowy system organizacji społeczeństwa¹³.

Jak by jednak nie oceniać całej koncepcji Friedricha Schlegla, nie zakładał on, że Aryjczycy przewyższali wszystkie inne ludy żyjące na ziemi. Z pewnością nie byli też lepsi od Żydów. Żona uczonego, Dorothea, była córką znanego żydowskiego filozofa Mojżesza Mendelssohna, a sam Friedrich Schlegel prowadził w Europie akcję na rzecz przyznania Żydom praw politycznych¹⁴.

Po raz pierwszy radykalną tezę o wyższości Aryjczyków nad innymi ludami, a zwłaszcza nad Semitami, publicznie ogłosił jeden z najzdolniejszych niemieckich badaczy języków orientalnych Christian Lassen. Ten znawca m.in. sanskrytu¹⁵ i starożytnego języka perskiego¹⁶ uważał, że starożytni Aryjczycy byli wszechstronnie uzdolnieni w wielu dziedzinach i stanowili

¹⁰ Wczesny nurt niemieckiego romantyzmu związany z działalnością m.in. braci Schległów w okresie ich pracy na uniwersytecie w Jenie. Środowisko tamtejszych romantyków skupiało się wokół czasopisma „Atheneum”.

¹¹ F. Schlegel, *Ober die Sprache und Veishcit der Indier*, Heidelberg 1808.

¹² L. Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist idea in Europe*, London 1974, s. 192; Pringle, s. 35.

¹³ M. Hessemann, *Religia Hitlera*, tłum. A. Walczy, Warszawa 2011, s. 86.

¹⁴ Konik, s. 197.

¹⁵ Lassena *Anthologia sanscritica Glossario instructia*, którą napisał razem z Johannem Gidelmeisterem, przez długie lata na wielu uczelniach wyższych, nie tylko niemieckich, stanowiła podstawowe źródło do studiów na sanskrytem. Ch. Lassen, Johann Gidelmeister, *Anthologia sanscritica Glossario instructia*, Bonn 1868.

¹⁶ Ch. Lassen, *Altpersischen Keil-Inschriften von Persepolis*, Bonn 1836.

całkowite przeciwieństwo Semitów. Lassen krytykował także religię Semitów, która jego zdaniem samolubnie wykluczała innych¹⁷.

Tezy Lassena nie zyskały większego rozgłosu w Niemczech, za to duże zainteresowanie wzbudziły wyniki badań innego wybitnego badacza sanskrytu i orientalisty Theodora Benfeya. Ten związany z Uniwersytetem w Getyndze syn żydowskiego kupca, bardzo ambitny, zdolny i wyróżniający się w pracy naukowej, szybko padł ofiarą antysemickiej nagonki na uczelni. Od momentu uzyskania doktoratu (1834) przez kolejne czternaście lat pracował jako nieetatowy wykładowca. Po przejściu wraz z całą rodziną na chrześcijaństwo (1848) dostał posadę etatowego wykładowcy, ale bez prawa do wynagrodzenia. Tak funkcjonował przez następne czternaście lat, aż do momentu otrzymania pełnej profesury (1862)¹⁸.

W 1868 r. Theodor Benfey ogłosił wyniki swoich badań językoznawczych, na podstawie których przedstawił własną wizję historii ludów aryjskich w Europie. Jako punkt wyjściowy wniosku przyjął analizę nazewnictwa flory i fauny funkcjonującego w językach zaliczanych do rodziny indoeuropejskiej. Liczył, że uda mu się w ten sposób zidentyfikować prawdopodobny ekosystem pierwotnych siedzib Aryjczyków. Badania te przyniosły zaskakujące rezultaty. Otóż Benfey uznał, że Aryjczycy wywodzili się z północnej Europy¹⁹, a jakaś ich grupa dotarła (być może w wyniku podboju) w Himalaje i do Indii, gdzie pozostała.²⁰

Teoria Benfeya, choć sceptycznie przyjęta przez środowisko naukowe, stała się popularna w kręgach niemieckich nacjonalistów. Uznali ją za przydatną do propagowania idei politycznego zjednoczenia Niemiec²¹. Dzięki twierdzeniom badacza z Getyngi mogli głosić, że przodkowie Niemców byli niestrudzonymi zdobywcami i panami dawnego świata, którzy wyruszyli z północnej Europy i w drodze spektakularnych podbojów dotarli aż do Indii²².

Mimo że po krwawej wojnie z Francją w latach 1870–1871 ziemie niemieckie zostały ostatecznie zjednoczone, niemieccy nacjonaści dalej rozwijali propagandę opartą na teorii Benfeya. Tam, gdzie teoria była – ich zdaniem – niekompletna, starali się ją uzupełniać. Właśnie w tym okresie narodził się mit o wysokich, niebieskookich aryjskich przodkach Niemców, którzy dominowali w starożytnej Europie²³. Propagatorzy tej idei posiłkowali się m.in. opisem wyglądu

¹⁷ R. Süner, *Schwarze Sonne*, Pteiburg 1999, s. 34.

¹⁸ Konik, s. 198.

¹⁹ V. Awdiejew, *Raciology: the Science of the Hereditary Traits of Peoples*, Atlanta 2015, s. 41.

²⁰ D. M. Figucira, *Aryan Ancestors, Pariahs and the Lunatic Fringe*, „Comparative Civilizations Review”, nr 25, 1991, s. 3.

²¹ Na mocy postanowień kongresu wiedeńskiego w 1815 r. ziemie niemieckie były podzielone na małe państwa zrzeszone w Związku Niemieckim pod przewodnictwem Austrii. Po wojnie austriacko-pruskiej 1866 r. Związek Niemiecki rozwiązano, a w jego miejsce powołano Związek Północnoniemiecki pod przewodnictwem Prus, które dążyły do politycznego zjednoczenia ziem niemieckich.

²² Pringle, s. 36.

²³ Konik, s. 199.

Germanów, jaki można znaleźć u rzymskiego historyka Publiusza Korneliusza Tacyta, który pisał: „Wygląd ciał jest jednakowy u wszystkich: dzikie, niebieskie oczy, rude włosy, ciała potężne, wytrzymałe tylko w ataku”²⁴. Choć znawcy literatury klasycznej podważali wiarygodność relacji Tacyta, sugerując, iż spisał ją w zaciszu własnego domu, na podstawie opowieści innych, a nie własnych doświadczeń, rozwojowi mitu o blondwłosych aryjczykach to nie zaszkodziło²⁵.

Jak już wcześniej wspomniano, rozwój i popularność legendy o aryjskim pochodzeniu Niemców, a także ludów północnej Europy wzbudziły zainteresowanie także archeologów. Materiały archeologiczne, ze względu na niewielką ich ilość oraz skromny stan badań były wykorzystywane w małym stopniu. Archeolodzy nie mieli też wypracowanego warsztatu badawczego, który pozwalałby na identyfikację materialnych pozostałości po aryjskich przodkach. Metoda polegająca na przypisywaniu określonego typu artefaktów konkretnej grupie etnicznej dopiero się rozwijała. Za jednego z jej prekursorów uważany był wspomniany powyżej Gustaf Kossinna.

Badacz ten wprowadził do obiegu naukowego pojęcie „archeologia osadnicza”. Co miał na myśli? Chodziło mu przede wszystkim o to, żeby prześledzić dzieje Germanów jako grupy etnicznej od okresu, kiedy jeszcze nie pojawiały się o niej wzmianki w źródłach pisanych. Kossinna sądził, że obszar, który starożytni Rzymianie w czasach Tacyta uważali za zasiedlony przez Germanów, można wyodrębnić w materiale archeologicznym jako w miarę jednolity krąg kulturowy. Był zdania, że wyraźnie zarysowane obszary kulturowe wyznaczone przez materiał archeologiczny określonego typu da się przyporządkować konkretnym ludom i plemionom²⁶. Aby to udowodnić, powiązał np. rozprzestrzenienie się w neolitycznej Europie artefaktów związanych z tzw. kulturą ceramiki sznurowej²⁷ oraz modelu pochówków megalitycznych²⁸ z ekspansją Indoeuropejczyków²⁹. Kossinna, korzystając ze źródeł pisanych i materiału archeologicznego, prześledził wstecz dzieje wyróżniającej się, w jego opinii, „prowincji kulturowej” Germanów³⁰. Stwierdził ciągłość kulturową i zarazem etniczną na terenie Skandynawii i północnej części Niemiec, od okresu neolitu po czasy historyczne. Był zdania, że Protoindoeuropejczykami byli

²⁴ Tacyt, *Germania*, tłum. T. Płóciennik, Poznań 2008, s. 65.

²⁵ Pringle, s. 37.

²⁶ H. Jankuhn, *Wprowadzenie do archeologii osadnictwa*, tłum. A. Bender, Poznań 2004, s. 17.

²⁷ Kulturę ceramiki sznurowej stworzyła w okresie neolitu, w III tys. p.n.e., ludność zajmująca się pasterstwem i hodowlą. Nazwa pochodzi od odcisniętego na naczyniach ceramicznych motywu sznura, charakterystycznego dla tej kultury elementu zdobniczego. Kultura ta słynęła też z wysokiej jakości kamiennych narzędzi. Szczególnie częste są znaleziska toporów, stąd była ona nazywana także „kulturą toporów bojowych”.

²⁸ Pochówki megalityczne to różnego rodzaju konstrukcje grobowe wzniesione z dużych kamieni. Występowały w Europie i na Bliskim Wschodzie od epoki kamienia (V tys. p.n.e.) do epoki brązu (II tys. p.n.e.).

²⁹ Ciesielska, s. 88.

³⁰ Jankuhn, s. 17.

przedstawiciele pochodzącej najprawdopodobniej z terenu Danii kultury Ellerbek³¹, którą z kolei wywodził od mezolitycznej i również „duńskiej” kultury maglemoskiej³². Ludność tej kultury uważał za przodków zarówno Indoeuropejczyków, jak i ludów ugrofińskich³³.

Metoda badawcza zaproponowana przez Gustafa Kossinnę wywołała żywą dyskusję w świecie naukowym. Wskazywano, że analiza osadnictwa nie może się odbywać tylko na podstawie artefaktów, bez badań nad samymi osiedlami i warunkami, w jakich funkcjonowały³⁴. Z biegiem czasu zaczęto też zwracać uwagę, że tak naprawdę „kultura archeologiczna” to sztuczna konstrukcja stworzona przy pomocy metody typologiczno-porównawczej przez współczesnych archeologów. Metoda ta oparta jest jednak w dużej mierze na subiektywnych zasadach klasyfikacji, co często prowadzi do sporów interpretacyjnych wokół przynależności określonych artefaktów lub ich zespołów do konkretnej jednostki kulturowej. Oprócz tego „kultura archeologiczna” nigdy nie jest pełnym odbiciem kultury „żywej”, otwarta pozostaje zatem kwestia, jaki jest związek między ustaleniami archeologów a rzeczywistą kulturą danej społeczności. Jakakolwiek próba rekonstrukcji procesów kulturowych na podstawie źródeł archeologicznych siłą rzeczy musi obejmować kulturę materialną. Jeżeli jednak przyjąć dość oczywiste założenie, że w dawnych społecznościach użytkowa sfera kultury poza funkcją pragmatyczną miała także wymiar symboliczno-magiczny, to można też założyć, że uchwycone przez archeologów przemiany w kulturze materialnej mogą być nie tyle odzwierciedleniem przemian etnicznych, ile „ideowych”³⁵.

Pomimo wielu pojawiających się pytań i wątpliwości koncepcja „archeologii osadniczej” czy też „osadniczo-etnicznej”³⁶ stała się popularna wśród badaczy, nie tylko niemieckich³⁷. Jednak sama interpretacja znalezisk archeologicznych wiążąca je z Aryjczykami nie przyniosłaby złych owoców, gdyby nie zaczęto jej łączyć z popularną w końcu XIX w. i w pierwszej połowie XX w. teorią ras.

³¹ Kultura z V tys. p.n.e., z przełomu mezolitu i neolitu. Po raz pierwszy zidentyfikowana w północnej części Jutlandii. Gospodarka oparta na modelu zbieracko-łowieckim (m.in. zbieractwo małży i polowanie na ssaki morskie). W obrębie tej kultury używano już ceramiki oraz udomowiono psy.

³² Kultura mezolityczna (VIII–VI tys. p.n.e.) po raz pierwszy zidentyfikowana na Zelandii. Stanowiska osadnicze utożsamiane z tą kulturą odkryto na terenie Szwecji, Anglii, północnej Francji i Polski. Podstawą gospodarki ludności maglemoskiej były łowiectwo i rybołówstwo.

³³ A. Maczkowski, *Pojawienie się Indoeuropejczyków w Europie w świetle nowej mitologii porównawczej*, Toruń 2002, s. 80–81.

³⁴ Jankuhn, s. 18.

³⁵ Maczkowski, s. 81-82.

³⁶ Jankuhn, s. 17.

³⁷ Dobrym przykładem adaptacji koncepcji Gustafa Kossinny jest działalność jego ucznia, polskiego archeologa prof. Józefa Kostrzewskiego. Uczony ten był jednym z twórców tzw. teorii autochtonicznej w archeologii Polski. Zakładała ona, na podstawie analizy kultury materialnej, ciągłość osadnictwa słowiańskiego na terenie Polski od czasów prehistorycznych. Ustalenia Kostrzewskiego doprowadziły do polemiki z archeologami niemieckimi, zwłaszcza z samym Gustafem Kossinną i Bolkiem von Richthofenem archeologiem i aktywistą NSDAP.

Rozważania na temat kryteriów rasowych podziału ludzkości prowadzone były już od XVII w., ale najwięcej szkody przyniosło spopularyzowanie koncepcji rasowej XIX-wiecznego francuskiego badacza Arthura Gobineau. Twierdził on, że jeżeli jakieś państwo chce osiągnąć wyższy poziom rozwoju cywilizacyjnego, powinno starać się, aby wśród jego obywateli znalazło się jak najwięcej osób o pożądanym cechach. Państwo aspirujące do wyższego rozwoju powinno zatem dbać o czystość rasową społeczeństwa. Francuski badacz podzielił ludzkość na trzy podstawowe rasy (przynależność do każdej z grup miała być zdeterminowana posiadaniem zespołu określonych cech):

1. Rasę białą, wyróżniającą się jasnym odcieniem skóry, wysokim wzrostem, jasnymi włosami i błękitnymi oczami. Rasa ta miała się charakteryzować m.in. wysoką inteligencją, energią życiową, pomysłowością, zdolnością do dobrej organizacji własnego otoczenia (silne cechy przywódcze), wiarą w honor, męstwem, wojowniczością, zmysłem ładu i harmonii, racjonalnością. Ludy, które się miały do niej zaliczać, uznane zostały za aryjskie;

2. Rasę żółtą, wyróżniającą się zazwyczaj nieco ciemniejszym odcieniem skóry (choć nie było to regułą), średnim wzrostem, ciemnymi włosami i oczami. Choć inteligencją i pomysłowością nie dorównywała ona oczywiście rasie białej, jej przedstawiciele to ludzie bardzo wytrwali, mają praktyczne podejście do rzeczywistości i pozbawieni skłonności do fantazjowania. Miałyby to być typowa rasa kupców;

3. Rasę czarną, wyróżniającą się nie tylko stosownym kolorem skóry, ale także nadpobudliwością, uczuciowością, fantazją i uzdolnieniami artystycznymi. Ludy zaliczane do tej rasy miały nie nadawać się do posiadania własnego państwa, gdyż wywodzący się z nich władcy nie byłiby w stanie wyrobić sobie odpowiedniego posłuchu i nie potrafiliby zmieniać otaczającej rzeczywistości zgodnie ze swoją wolą³⁸.

Połączenie stworzonych przez Arthura Gobineau kryteriów podziału rasowego ludzkości z nazistowską ideą o wyższości rasy aryjskiej i archeologią pozwoliło na stworzenie całej narracji historycznej, która głosiła, że jakkolwiek postęp i rozwój, wszystko, co w historii ludzkości wartościowe i ponadczasowe było dziełem aryjskim. Taka narracja była potrzebna nie tylko do umocnienia ideologii czy lepszego samopoczucia sięgających po władzę w Niemczech nazistów. Kiedy NSDAP zaczęła w końcu rządzić i powstała III Rzesza, właśnie w przeszłości poszukiwano uzasadnienia dla realizacji celów politycznych Hitlera i jego współpracowników. Dopracowana opowieść o historii była potrzebna, aby przekonać niemieckie społeczeństwo do konieczności ponoszenia kosztów i ofiar na rzecz realizacji programu zbrojeń i przyszłych podbojów. Jednak najlepsza nawet narracja o dawnych czasach pełnych chwały, które politycy chcą przywrócić,

³⁸ Konik, s. 202.

potrzebuje dowodów, czyli materialnych pamiątek z przeszłości. Odpowiednio opisane i zinterpretowane, stają się one namacalnym „dowodem” potwierdzającym prawdę politycznego przekazu. Niemieckim nazistom archeologia była potrzebna zarówno jako nauka, jak i użyteczne narzędzie propagandy. Dlatego chętnie po nią sięgali, finansowali i kontrolowali.

W 1935 r. z inspiracji szefa SS Heinricha Himmlera założona została organizacja o nazwie Towarzystwo Badawcze nad Pradziejami Spuścizny Duchowej, Niemieckie Dziedzictwo Przodków (Studiengesellschaft für Geistesurgeschichte' Deutsches Ahnenerbe) znana pod skróconą nazwą Ahnenerbe (Dziedzictwo Przodków).

Pierwszym dyrektorem Ahnenerbe został pochodzący z Holandii Herman Wirth. Ten absolwent uniwersytetów w Utrechcie i Lipsku, historyk i muzykolog, badacz germańskiej prehistorii, szybko stał się jednym z symboli archeologii nazistowskiej. Wyniki swoich badań interpretował przez pryzmat nazistowskiej doktryny supremacji rasy aryjskiej i narodów nordyckich jako dziedziców dawnej aryjskości. Jesienią 1935 r., niedługo po powstaniu Ahnenerbe, Wirth, jako jej dyrektor, wyruszył, wraz z oficerem SS i zarazem wykształconym rzeźbiarzem Wilhelmem Kotzde-Kottenrodtem, do Skandynawii, aby zbadać region Bohuslän na zachodnim wybrzeżu Szwecji. Znalezione tam wiele starych rytów naskalnych, które Wirth uważał za starożytne ideogramy, czyli symbole graficzne używane do przedstawiania idei i przedmiotów. Zdaniem Wirtha ryty te były częścią najstarszego europejskiego systemu pisma, wynalezionego przed dwunastoma tysiącami lat przez nordyckich skrybów gdzieś na zaginionym kontynencie na północnym Atlantyku. Zaawansowana aryjska cywilizacja miała tam istnieć już w epoce lodowcowej i dawać impuls do rozwoju kolejnych kultur. Wszystkie najważniejsze odkrycia ludzkie miały narodzić się na północy, w tym, jak wierzył Herman Wirth, najstarsza forma pisma, czyli ryty naskalne z Bohuslän.

Wirth sfilmował swoją podróż i – z pomocą Kotzde-Kottenrodta – wykonał odlewy wybranych rzeźb. Po powrocie do Niemiec przedstawił raport, film i odlewy gipsowe Heinrichowi Himmlerowi. Zasugerował przy tym zorganizowanie większej ekspedycji, która mogłaby zbadać więcej rytów naskalnych i wykonać więcej odlewów. Ideą dyrektora Ahnenerbe było stworzenie wspaniałej kolekcji odlewów, które byłyby najważniejszym zbiorem starożytnych nordyckich symboli z całego świata i podstawowym elementem przyszłych wystaw świadczących o supremacji ludów nordyckich³⁹.

Jednak, mimo zgody Himmlera i przyznanych funduszy, przygotowana ekspedycja nie mogła od razu wyruszyć do regionu Bohuslän. Nazistowscy naukowcy musieli czekać na pozwolenie od władz szwedzkich. Urzędnicy w Sztokholmie wahali się przez długi czas,

³⁹ Pringle, s. 65.

ponieważ podczas swojej pierwszej wyprawy Wirth uszkodził niektóre ryty przy wykonywaniu odlewów, a na kilku stanowiskach zostawił gipsowe zabrudzenia. Zgoda została ostatecznie wydana dopiero pod koniec lipca 1936 r. i ekspedycja pojawiła się w Szwecji w sierpniu tego samego roku. Niemcy natychmiast rozpoczęli pracę i w pierwszym tygodniu września mieli prawdopodobnie pięćdziesiąt pięć odlewów gipsowych. Jednak Wirth nie był zadowolony. Postanowił poszerzyć zakres swoich badań o ryty naskalne znalezione w Norwegii. Skontaktował się z wybitnym i wpływowym norweskim archeologiem Antonem Brøggerem, którego opinia była kluczowa dla norweskich władz w kwestii udzielenia zgody na prace Wirtha. Brøgger rekomendował udzielenie zezwolenia. Zgodnie z umową wykonane odlewy miały trafić do Muzeum Uniwersyteckiego w Oslo. Ekspedycja Wirtha udała się na norweskie wybrzeże, gdzie wykonano nowe odlewy. Część z nich udało mu się zabrać do Niemiec⁴⁰.

Jednak Hitler był rozczarowany wynikami badań. Spodziewał się spektakularnych odkryć na skalę zabytków cywilizacji grecko-rzymskiej. Negatywna postawa przywódcy państwa, błędy w zarządzaniu Ahnenerbe i związane z tym niezwykle wysokie wydatki, wreszcie początek wojny zmusiły Wirtha do zaprzestania badań. Wznowił je po klęsce nazistów. Udało mu się oszukać przedstawicieli amerykańskich sił okupacyjnych i został zarejestrowany jako ofiara prześladowań w III Rzeszy. Dzięki takiemu statusowi mógł wraz z rodziną opuścić Niemcy. Osiadł w Szwecji pod fałszywym nazwiskiem. Brakowało mu jednak uwagi innych i sławy. W 1950 r. wrócił do Niemiec, gdzie znów pracował nad rytami skalnymi i próbował organizować kolejne wyprawy do Szwecji w celu wykonania nowych odlewów. Jednak władze szwedzkie oskarżyły go o niszczenie stanowisk archeologicznych i ostatecznie zakazano mu wszelkich prac archeologicznych w Szwecji⁴¹. Niezrażony Herman With poświęcił całą swoją energię na organizację wykładów, wystaw i pozyskanie sponsorów. To prawdziwa ironia, że wiele lat po upadku nazizmu jego nazistowskie teorie zyskiwały nowych zwolenników. Dopiero w 1980 r. magazyn „Der Spiegel” przypomniał o nazistowskiej przeszłości Wirtha, a jego koncepcje zostały wysmiane przez specjalistów. Chociaż Wirth zmarł rok później, przez długi czas publikowano książki i powstały filmy dokumentalne popularyzujące jego teorie. W ten sposób mitologia nazistowska przybrała formę szczególnie niebezpieczną – formę materiału popularnonaukowego, który przez osoby niezaznajomione z tematem może być uznany za rzetelny. Znaczna część odlewów z kolekcji Wirtha znajduje się w muzeum w austriackim mieście Spital am Pyhrn. Sala, w której są dziś eksponowane, jest zwana „tajnym pomnikiem nazizmu”⁴².

⁴⁰ Tamże, s. 66-73.

⁴¹ Tamże, s. 264.

⁴² F. Mandl, *Das Erbe der Ahnen. Ernst Burgstaller/Herman Wirth und die österreichische Felsbildforschung*. „Mitteilungen der ANISA” 1999, s. 41-67.

Innym symbolem archeologii nazistowskiej był Herbert Jankuhn, słynny archeolog, najbardziej znany z badań Hedeby, wielkiego normańskiego emporium handlowego na współczesnej granicy Niemiec i Danii. Jednak w czasie II wojny światowej badania Jankuhna koncentrowały się na odnajdywaniu obiektów, które mogłyby dowodzić potęgi Aryjczyków i odwiecznych praw ich potomków do terytoriów na wschód od granic Niemiec.

W 1940 r. Heinrich Himmler mianował Jankuhna szefem działu wykopalisk i badań prehistorycznych w Ahnenerbe, co uczyniło go najpotężniejszym archeologiem III Rzeszy⁴³. Kiedy 22 czerwca 1941 r. Niemcy zaatakowały Związek Radziecki, a armia niemiecka rozpoczęła szybki marsz na wschód, pod jurysdykcją Jankuhna znalazły się olbrzymie połacie zdobytych terytoriów, a on sam stanął przed zadaniem znalezienia dowodów archeologicznych na poparcie nazistowskich roszczeń do zajmowanych terenów. Jego zadaniem było odnalezienie pozostałości starożytnego potężnego królestwa skandynawskich Gotów, które miało znajdować się na obszarze Ukrainy. Niemieckich badaczy szczególnie interesował najcenniejszy, a zarazem mityczny relikwitu tego królestwa, tzw. skarb Gotów. Latem 1942 r. Jankuhn wraz z dwoma innymi archeologami, doktorem Karlem Kerstenem i baronem Wolfem von Seefeldem, udał się na Kaukaz, gdzie mieli szukać gockich pozostałości. Wiedzieli już, że władze sowieckie miały ewakuować cenną kolekcję gockich artefaktów z muzeum w Kerczu (na Półwyspie Krymskim), ale mieli nadzieję, że zdołają przejąć przynajmniej część tej kolekcji. Gdy 9 sierpnia 1942 r. wojska niemieckie zajęły położone na Północnym Kaukazie miasto Majkop, Jankuhn i jego współpracownicy natychmiast udali się do miejscowego muzeum. Znaleźli wiele greckich i scytyjskich przedmiotów (wśród nich hełm, miskę i kocioł z brązu). Jankuhn był bardzo zadowolony z łupu, gdyż zgodnie z nazistowską doktryną aryjscy Scytowie, podobnie jak Goci, byli przodkami współczesnych Niemców. Nie było tam jednak niczego, co można by przypisać Gotom. Jankuhn kontynuował więc poszukiwania „gockich” skrzyń z kolekcji muzeum w Kerczu. W kolejnym zajęтым mieście, Armawirze, które było ważnym węzłem kolejowym Północnego Kaukazu, Niemcy przez przypadek przejęli ponad dwadzieścia skrzyń z muzealnymi artefaktami. Znaleźli przedmioty z epoki kamienia, starożytne monety, fragmenty marmurowych płaskorzeźb, stare druki. Jednak nadal nie było tam nic związanego z Gotami. W końcu Jankuhn zrozumiał, że artefakty z Kerczu znalazły się już poza jego zasięgiem. Pozostały mu tylko bliżej nieznanne pozostałości dawnych budowli, które w warunkach wojennych nie mogły być ani dokładnie

⁴³ H. Hassman, *Archaeology in the Third Reich* [w:] *Archaeology, Ideology and Society*, red. H. Härke, Frankfurt am Main 2000, s. 85.

zbadane, ani poprawnie zidentyfikowane i datowane. Wielkie królestwo Gotów na wschodzie pozostało zatem tylko mityczną ideą w doktrynie nazistowskiej⁴⁴.

Wraz z pogarszaniem się sytuacji militarnej Niemców na wschodzie Jankuhn musiał porzucić badania naukowe i zająć się sprawami wojskowymi. Jako członek SS został przydzielony do Dywizji Pancerniej SS „Viking”, gdzie służył jako oficer wywiadu. Dostał się do amerykańskiej niewoli, a po wyjściu na wolność jako były nazista nie uzyskał zgody na powrót do pracy akademickiej i nauczanie studentów. Udawało mu się jednak otrzymywać granty na badania w Hedeby i występował z odczytami na ten temat wszędzie, gdzie tylko mu pozwolono. Dopiero w 1956 r. Uniwersytet w Getyndze zaproponował mu stanowisko wykładowcy. Bardzo szybko zyskał szacunek studentów i kolegów wykładowców. Część z nich nie znała jego przeszłości, a tym, którzy znali, niespecjalnie ona przeszkadzała. Jankuhn ani nie przeprosił, ani nie wyraził skruchy za swoją działalność w III Rzeszy. Według jego syna, Dietera Jankuhna, nigdy nie porzucił wiary w to, że Niemcy mają prawa do ziem położonych na wschodzie, ponieważ były one zamieszkane przez ich przodków. Oczywiście jest, że wierzył w nazistowską propagandę i mitologię, którą sam pomógł stworzyć. Zmarł w 1990 r. jako uznany uczony, jeden z mistrzów archeologii niemieckiej⁴⁵.

Historie Hermanna Wirtha i Herberta Jankuhna doskonale pokazują, w jaki sposób archeologia została wykorzystana do budowy i wzmocnienia nazistowskiej narracji mitologicznej⁴⁶. Wielkim propagatorem badań archeologicznych był Heinrich Himmler, który liczył na to, że odkrycia z przeszłości posłużą jako dowody potwierdzające słuszość roszczeń do odgrywania przez Niemcy kluczowej roli w projektowanym przez nazistów nowym „rasowym” porządku świata. Dlatego też w III Rzeszy nie szczędzono środków na badania wykopaliskowe, o ile, w opinii ówczesnych władz niemieckich, mogły one dostarczyć dowodów na potwierdzenie propagowanej przez NSDAP narracji historycznej. Tylko w latach 1935–1939 pod auspicjami SS i Ahnenerbe prowadzono wykopaliska w Hedeby, Paderborn, Lichtenburgu, Externsteine, Hohen Michele, Masshausen, Hohen Birg, Bad Durkheim, Tylży, Mauerner Hohlen, oraz w okolicy Klagenfurtu na tzw. Krnskim Gradzie. Poza Niemcami badacze niemieccy pracowali m.in. w Szwecji, na Bałkanach i w Bułgarii. Wybuch wojny nie przerwał ich aktywności wykopaliskowej, chociaż ją ograniczył. Niemniej już w 1940 r. zorganizowano wykopaliska w Biskupinie, które

⁴⁴ D. Maharski, *Herbert Jankuhn [1905–1990]. Ein deutscher Prähistoriker zwischen nationalsozialistischer Ideologie und wissenschaftlicher Objektivität*, „Ethnographisch-Archäologische Zeitschrift”, nr 52/2, 2011, s. 280–287.

⁴⁵ Por. Pringle, s. 273–274.

⁴⁶ Warto przy tym nadmienić, że przypadki Hermanna Wirtha i Herberta Jankuhna to doskonałe przykłady o wiele szerszego, choć mało znanego zjawiska, jakim było zaangażowanie intelektualistów w budowanie nazistowskiego systemu władzy i represji. Współuczestnictwo inteligencji w tworzeniu hitlerowskiej dyktatury szczegółowo opisał francuski badacz Christian Igrao: *Wierzyć i niszczyć. Intelektualiści w maszynie wojennej SS*, tłum. M. Kamińska-Maurugeon, Wołowiec 2013.

miały udowodnić germańską przeszłość osady. Prowadzono też badania na Ostrowie Lednickim koło Gniezna i w Lutimiersku (ob. woj. łódzkie), aby dowieść, że państwo polskie założyli Skandynawowie. W 1941 r. poszukiwano śladów Gotów na Bałkanach, a w latach 1941–1942 – na Ukrainie⁴⁷. Wszędzie szukano dowodów aryjskiego geniuszu, potęgi i supremacji. W ten sposób niemieccy archeolodzy angażowali się w narrację nazistowską, która chętnie sięgała po język opowieści historyczno-mitologicznej, aby osadzić w tradycji przeszłości całkowicie współczesny system segregacji rasowej. Splendor, który dawała starożytna tradycja, pozwolił działaczom NSDAP stworzyć nie tylko ustrój polityczny państwa, ale także wynaturzoną duchowość i system religijny.

Mit o niezwyciężonych Aryjczykach pomimo klęski III Rzeszy nie został zapomniany i wciąż powraca w różnych odsłonach. Wykorzystują go zarówno niektóre środowiska kibiców piłki nożnej (np. hasło przedmeczowe „Nadciąga aryjska horda”), jak i propagatorzy nowej mitologii historycznej (np. idea „Ariosłowian”). Jego siłą jest prostota pozwalająca łatwo zdefiniować własną wspólnotę i sojuszników (wspólne pochodzenie, jesteśmy potomkami zwycięzców i władców) i równie łatwo zdefiniować wroga (obce pochodzenie, są potomkami podstępnych i złych ludzi, którzy żerowali na wspaniałomyślności zwycięzców). Brak zdecydowanego rozprawienia się z aryjskim mitem przez świat nauki (zwłaszcza historię i archeologię) sprawia, że ryzyko pograżenia się w szaleństwie podobnym do tego, które doprowadziło do II wojny światowej z jej wszystkimi zbrodniami, wciąż istnieje.

In search of the ‘master race’. Archaeology as a tool for building Nazi mythology

Adolf Hitler and his party, the NSDAP, seduced the German people not only their political ideology, but also their appeal to the then popular myth of the perfect Aryan race. It was the Aryans, the best and most creative of the human races, who, Hitler's followers proclaimed, were to be behind every positive, creative action in human history, behind every great work of art and scientific breakthrough. The Nordic peoples of northern Europe, and especially the Germans, were supposed to be the descendants of the ancient Aryans and as such should take their ancestral place. The article deals with the myth of the Aryans, its incorporation into the theory of human races, and its use by the Nazis to subjugate the Germans and racialize them. It discusses the use of archaeology and archaeological discoveries in particular to lend credence to the Nazi mythology and the narrative built around it, as well as the most spectacular examples of archaeological

⁴⁷ S. Szczepański, *SS-man z łopatką*, „Archeologia Żywa” 2009, nr 2 (42), s. 59.

careers in the Third Reich. When archaeologists were involved on the side of Nazism, they became complicit in the construction of a criminal and genocidal ideology and system of power.

Żydzi o Cyganach w II Rzeczypospolitej. Tematyka romska na łamach „Nowego Dziennika” (1918-1939)

We współczesnej tak historycznej, jak też socjologicznej refleksji naukowej na temat losu Żydów i Cyganów¹ w XX w. często pojawia się wątek wspólnych, trudnych doświadczeń obu mniejszości, które wynikały ze stosunku do nich społeczeństwa większościowego. I jedni i drudzy byli poddawani prawnym ograniczeniom, dyskryminacji, prześladowaniom, a podczas drugiej wojny światowej także eksterminacji. Doświadczenia te są szeroko opisywane w literaturze przedmiotu, niekiedy porównuje je się z sobą, np. w przypadku lat wojny i Zagłady, niemniej na gruncie historycznym nie próbowano dotychczas bliżej zbadać relacji obu mniejszości² w II Rzeczypospolitej i nie skupiano się na wzajemnym wyobrażeniu o sobie Cyganów i Żydów³.

O ile w przypadku ludności cygańskiej trudno przeanalizować jej stosunek do Żydów z uwagi na oralny charakter kultury tej mniejszości w okresie międzywojennym, o tyle perspektywę żydowską możemy próbować odtworzyć. Badania te będą wpisywać się w szerszy projekt naukowy, jaki realizuje autorka. Ponieważ żaden historyk, wyłączywszy Jerzego Ficowskiego, nie zajmował się (po 1944 r.) tematyką romską w II RP⁴, postanowiono, uwzględnivszy ograniczenia źródłowe, przyjrzeć się temu, jakie narracje o Cyganach w prasie na ziemiach polskich propagowały (świadomie i nieświadomie) poszczególne nurty polityczne w międzywojniu⁵.

1 Stosowanie tego terminu w odniesieniu do ziem polskich wynika przede wszystkim z wymogu, jaki ciąży na historykach, by dochować wierności określeń historycznych. Za jego utrzymaniem optują: Adam Bartosz, Magdalena Machowska czy Elena Marushiakova. M. Machowska napisała: „Jest po temu kilka powodów: wydaje mi się, że skoro w dokumentach, na których pracowałam, występuje słowo Cygan, nie ma powodu zastępować go słowem Rom, bo prowadziłoby to do zafalszowania”. Por. M. Machowska, *Bronisława Wajs Papusza. Między biografią a legendą*, Kraków 2011, s. 26. Zob. także: A. Bartosz *Nie bój się Cygana. Na daro Romestar*, Sejny 2004; E. Marushiakova, V. Popov, *Introduction [w:] Roma Voices in History. Sourcebook*, ed. E. Marushiakova, V. Popov, Leiden 2020 (*passim*). Stosowanie historycznej nazwy „Cyganie” nie wyklucza jednak używania określeń typu kwestia/tematyka/problematyka romska, *Romani studies* etc.

2 W dyscyplinie historia Żydów traktujemy jako mniejszość narodową, a Cyganów jako mniejszość etniczną. Nie używa się w odniesieniu do tych drugich określeń typu „nieterytoriałny naród”, choć wydaje się ono z historycznego punktu widzenia poprawne, wskazując na niepaństwowy charakter ludności cygańskiej.

3 W zakresie porównawczym kultury i historii obu mniejszości zob. opinie dwóch czołowych badaczy problematyki romskiej w Polsce: A. Bartosz, *Cyganie a Żydzi. Co to jest koszer, a co magardo?*, „Midrasz” 2009, nr 3, s. 8-12; L. Mróz, *Historia trochę wspólna*, „Midrasz” 2009, nr 3, s. 4-7.

4 Wspomnijmy o: J. Ficowski, *Cyganie polscy*, Warszawa 1953, s. 58-71; tenże, *Cyganie na polskich drogach*, Kraków-Wrocław 1985, s. 88-107.

5 Udało się przeanalizować dotychczas prasę narodową, sanacyjną i socjalistyczną. Niniejszy artykuł należy więc czytać łącznie z pozostałymi i traktować jako kolejny z tej serii. Por. A. Gontarek, *Problematyka cygańska w prasie narodowej w latach 1935-1939 (na przykładzie „Warszawskiego Dziennika Narodowego”)*, „Studia Historica Gedanensia” 2017, t. 8, s. 170-189; też, *Klan Kwieków jako przedstawicielstwo cygańskie a obóz sanacyjny w latach 1926-1935 w świetle sanacyjnych i prorządowych dzienników informacyjnych*, „Sprawy Narodowościowe” 2017, nr 49, s. 1-21; też, *Political Activity of Kwiek ‘Dynasty’ in the Second Polish Republic in the Years 1935-1939*, „Social Inclusion” 2020, vol. 8 (no. 2), s. 336-345, też, *The Attitude Presented in the Press Publisher by the Polish Socialist Party towards Gypsies in the Interwar Period – Social and Political Issues*, „Historia i Świat” 2021, t. 10, s. 331-352.

Dotychczas nie wybrzmiał jednak w tym kontekście głos mniejszościowy na temat społeczności cygańskich, a wydaje się on istotny, jako element uzupełniający narrację większościową. Powie on coś także o interetnicznych relacjach obu społeczności. Zatem celem niniejszej pracy jest wypełnienie luki w badaniach nad relacjami cygańsko-żydowskimi, jakkolwiek artykuł będzie miał charakter przyczynkarski.

Ograniczono się do przeanalizowania treści jednego polskojęzycznego żydowskiego dziennika – „Nowego Dziennika”, który nieprzerwanie od 1918 r. do 1939 r. wydawano w Krakowie⁶. Wybór nie jest przypadkowy – po pierwsze, gazeta ta jest najstarszym pismem wychodzącym w tym języku (od 9 lipca 1918 r.). Po drugie, Galicja Zachodnia, na terenie której dziennik redagowano i czytano, to obszar historycznego stałego osadnictwa cygańskiego. Mieszkali tu obok siebie, w Galicji Zachodniej i Wschodniej, Polacy, Rusini/Ukraińcy, Żydzi, Niemcy, Tatarzy, Ormianie, Karaimi etc. Pod względem zróżnicowania narodowościowego, jak też wyznaniowego Galicja, jako dawny kraj koronny Austro-Węgier, cechowała się więc niezwykle bogatą mozaiką kulturową⁷. Wydaje się, że szczególnie ta druga okoliczność predestynuje do bliższego przyjrzenia się temu, jakie treści elita żydowska z regionu krakowskiego zamieszczała o Cyganach, zwłaszcza że gazeta obfitowała w informacje lokalne.

Nie bez znaczenia pozostaje kwestia syjonistycznego profilu gazety, ponieważ w okresie międzywojennym nie tylko Żydzi zmierzali do budowy/odbudowy swojej siedziby narodowej, lecz także przedstawiciele cygańskiej elity (królowie) – Kwiekowie⁸. Z tego względu, zakładamy, że żydowska narracja na temat państwowotwórczych aspiracji Cyganów mogła być oryginalna. Komentarza wymaga także język, w jakim ukazywał się dziennik. Wybór języka polskiego świadczy o tym, że środowisko wokół niego skupione ulegało jednak pewnym procesom akulturacji i asymilacji (w ograniczonym zakresie), więc zakładamy, że istniała możliwość przejścia pewnych treści i kodów kulturowych, obciążonych brzemieniem osądu społeczności polskiej/chrześcijańskiej. Podkreślimy, że „Nowy Dziennik” to „pierwszy w skali europejskiej, a

6 Zob. szerzej: Cz. Brzoza, *The Jewish Press in Krakow*, „Polin” 1992, vol. 7, s. 133-146; tenże, *Pierwsze lata „Nowego Dziennika”, organu syjonistów krakowskich*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 1998, z. 1/2, s. 23-47. Zob. także: W. M. Kolasa, *Kierunki badań nad prasą mniejszości narodowych 1918-1939*, „Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym” 2012, nr 3, s. 59-82.

7 B. Hołub, *Studium historyczno-geograficzne narodowości w Galicji Wschodniej w świetle spisów ludności w latach 1890-1910*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2013, sec. B, vol. LXVIII, s. 25.

8 Zob. szerzej: A. Bartosz, N. Gancarz, A. Gontarek, *Poland* [w:] *Roma Voices in History*, s. 599-650.

chyba i światowej, czysto żydowski dziennik wydawany w języku kraju zamieszkania”⁹. Tego typu prasa stanowiła jednak niewielką część żydowskiego rynku prasowego w II RP (ok. 14%)¹⁰.

Notatek na temat Cyganów w „Nowym Dzienniku” pojawiło się niewiele – w niniejszej pracy przywołano typowe relacje. Charakterystyczny jest brak choćby jednego artykułu o społecznościach cygańskich, który podpisano by imieniem i nazwiskiem dziennikarza czy publicysty. Tendencje te można jednak zaobserwować, analizując całą prasę polską. Tu również tematyka cygańska występuje na pełnym marginesie innych spraw, a raczej na dalekich obrzeżach, i odnosi się wrażenie, że pojawia się niejako przy okazji. Generalnie skąpy zbiór materiałów prasowych o ludności cygańskiej wynika z jej małej liczebności (do około 38 tys.) w II RP oraz z nieakceptowanego przez większość wędrownego sposobu życia, sprawiającego, że traktowano ją raczej jako niepożądanych „gości” na polskiej ziemi. Sądzone, że byli daleko od polskich spraw i zagrażali bezpieczeństwu ogółu¹¹. Postawa ta nie była oczywiście charakterystyczna tylko dla społeczeństwa polskiego, lecz wpisywała się w ogólnoeuropejskie socjopsychologiczne tendencje związane z postrzeganiem „obcego”¹².

Pojawiające się w dzienniku informacje o Cyganach można podzielić na kilka grup tematycznych. Trzon stanowią wiadomości na temat ich przestępczej działalności, z uwzględnieniem ofiar żydowskich. Druga grupa dotyczy polityki państwa polskiego wobec Cyganów, co z kolei łączy się z działalnością elity cygańskiej – klanu Kwieków, uwikłanych w

9 Jeden z założycieli pisma, Ozjasz Thon, w następujących słowa wyraził się o motywach, który towarzyszyły jego środowisku w związku z syjonistycznym profilem gazety, wydawanej w języku polskim: „Chcieliśmy – bośmy to uważali za dziejową konieczność nieodzowną zastępować [reprezentować] nasze sprawy zupełnie jawnie, pod pełną kontrolą tych, wobec których nam przyszło naszych spraw i żądań bronić. Chcieliśmy – bośmy uważali za dziejową konieczność nieodzowną – zainicjować bezpośrednią rozmowę >>od narodu do narodu<<, bez pośrednictwa tych, co po jednej i po drugiej stronie już nie są, że tak powiem, >> pełnej krwi<< [mowa o przedstawicielach nurtu asymilatorskiego]”. Cz. Brzoza, *The Jewish Press...*, s. 28. Zob. na temat wyboru języka także: M. Berkelhammer, *Nasz posterunek*, „Nowy Dziennik” (dalej: ND), 1929, nr 189, s. 3; M. Fuks, *Prasa żydowska w Polsce lat 1918-1939*, s. 176. Szerzej w kontekście „Nowego Dziennika” na temat relacji polsko-żydowskich zob.: M. Szablowska-Zaremba, *Polsko-żydowskie kontakty kulturalne w krakowskim „Nowym Dzienniku” 1918-1939* [w:] *Galicia, Bukovina and Rother Borderlands In Eastern and Central Europe: Essays on Interethnic Contacts and Multiculturalism*, red. W. Moskovich, R. Mních, R. Tarasiuk, Jerozolima-Siedlce, s. 351-366.

10 Poza „Nowym Dziennikiem” najważniejszym syjonistycznymi dziennikami drukowanymi w języku polskim były warszawski „Nasz Przegląd” oraz lwowska „Chwila”.

11 Liczebność Cyganów jest kwestią dyskusyjną. W II RP nie prowadzono ogólnopaństwowych badań nad tym zagadnieniem. Nie zdecydowano się też na szeroko zakrojone działania rejestracyjne. Wychodzono z założenia, że większość prowadziła trudne do uchwycenia życie koczownicze, więc wszelkie akcje zmierzające do liczenia Cyganów uznawano za nieskuteczne. Dane o 38 tys. Cyganów pojawiły się dopiero w latach 30, gdy do Polski przybyli wypędzeni z krajów III Rzeszy uchodźcy cygańscy. Właściwie każdy z liczących się dzienników i tygodników podawał wówczas taką liczbę. W rzeczywistości mniejszość cygańska stanowiła przez cały okres II RP mniejszą grupę. J. Ficowski wspominał o 28 tys. *Coraz mniej cyganów w obrębie Wielkiej Warszawy*, „Nowy Głos” 1938, nr 145, s. 7; *38 tysięcy cyganów wędruje po Polsce*, „Nowy Głos” 1938, nr 176, s. 8; J. Ficowski, *Cyganie na polskich*, s. 91

12 S. Kaprański, *Romowie, nowoczesność, antycyganizm* [w:] *Kustosz cygańskiej pamięci. Księga dedykowana Edwardowi Dębickiemu w 85. Rocznice urodzin oraz 65. Rocznice pracy twórczej i artystycznej*, red. P. Krzyżanowski, B. Orłowska, K. Wasilewski, Gorzów Wielkopolski 2019, s. 278.

polityczną relację z obozem sanacyjnym¹³. Zabierano głos także na temat „zwykłych” Cyganów i ich wewnętrznej kondycji jako społeczności. Można wyodrębnić także informacje, które dotyczą nawiązywania bezpośrednich relacji cygańsko-żydowskich. Po 1935 r. pojawiła się natomiast nowa tematyka, związana była z polityką III Rzeszy wobec Cyganów/Romów/Sinti. Za sprawą ustaw norymberskich swoście połączyła Żydów i wspomniane wyżej grupy etniczne.

Jeśli chodzi o kryminalne występki Cyganów (głównie napady, rozboje, zabójstwa i koniokradytwa), to redaktorzy „Nowego Dziennika” przekazywali przede wszystkim informacje o wchodzących w konflikt z prawem koczowniczych gromadach cygańskich, powielając odczucia wobec nich znane z polskiej prasy. Niekiedy relacje te słowo w słowo zostały zaczerpnięte z polskich pism, więc nie były nawet oryginalne. Choć przestępcze czyny Cyganów zapełniały kroniki kryminalne/policyjne dziennika, to nie wyróżniano w grupie przestępców akurat przedstawicieli tej mniejszości etnicznej, tj. specjalnie nie podkreślano, że byli Cyganami. Tym niemniej powiązanie niektórych grup cygańskich z przestępczym procederem warunkowało sposób relacjonowania i język opisu całej społeczności, dlatego niekiedy w „Nowym Dzienniku” nazywano ich „bandami cygańskimi”, czy „szajkami”, choć czasami określenia te nie miały negatywnego wydźwięku. W 1922 r. w dziale „Kronika policyjna” zamieszczono informację na temat działalności takiej „szajki” cygańskiej:

Jedna z band cygańskich, grasujących w okolicach Krakowa, rozbiła obóz w lesie koło Węgrzec i rozpoczęła stamtąd wyprawę po zdobycz. Onegdaj w nocy cyganie włamali się do szynku w tej wsi i skradli wódki oraz czekoladę łącznej wartości 150.000 mk. Również z pól leżących koło lasu zrabowali cyganie kapustę i ziemniaki, a obładowawszy zdobyczą wozy, odjechali onegdajszej nocy w stronę województwa kieleckiego¹⁴.

Donoszono o przypadkach z terenu Polski, jak i innych krajów ościennych. Przykładowo opisywano napady na poselstwo polskie w Bukareszcie, ale też plebanię w Tęgoborzy (Nowosądeckie) oraz na osoby prywatne, podając niekiedy personalia groźnych cygańskich bandytów, między innymi z rodziny Zielińskich czy Kwiatkowskich¹⁵.

Zagęszczenie informacji o ciężkiej cygańskiej przestępczości odnotować możemy szczególnie w późnych latach 30. Także na łamy gazet żydowskich trafiały wówczas krótkie komunikaty na temat cygańskich przestępców oskarżonych o brutalne morderstwa policjanta,

13 Kwiekowie, nazywani królami, nie byli rodziną. Zob. A. Gontarek, *Królowie cygańscy w II Rzeczypospolitej. Wokół dorobku Jerzego Ficowskiego na temat sprawy cygańskiej w okresie międzywojennym*, „Annales Universitatis Pedagogicae Cracoviensis. Studia Historicolitearia” 2016, z. 16, s.145-158.

14 *Kronika policyjna*, ND 1922, nr 236, s. 6. Zob. także: *Ucieczka bandytów-cyganów*, ND 1926, nr 180, s. 9. *Ujęcie cygana-bandyty*, ND 1926, nr 186, s. 10; *Rozjuszeni cyganie*, ND 1927, nr 339, s. 8.

15 *5 cyganów sprawcami napadu na p. Deweya*, ND 1930, nr 126, s. 10; *Napad cyganów na plebanię*, ND 1930, nr 136, s. 13; *Cyganie w opalach*, ND 1931, nr 142, s. 9; *Bandytyzm w powiecie wadowickim hula*, ND 1932, nr 179, s. 3; *Cyganie przed sądem*, ND 1932, nr 200, s. 13.

strażaka i proboszcza lub o koniokrada¹⁶. Ci ostatni działali w wielkich grupach, a ponieważ konie należały do podstawowych środków transportu i zapewniały wielu gospodarstwom domowym byt, traktowano ich zorganizowaną przestępczą działalność jako bardzo groźne zjawisko¹⁷.

Pojawiały się także, choć rzadziej, relacje z procesów sądowych Cyganów oskarżonych o brutalne i zuchwałe morderstwa. Ze zrozumiałych względów czyny te wzbudzały społeczne oburzenie i pisano o nich obszerniej, jednak skupiano się bardziej na czynach Cyganów, niż na samych sprawcach. Do spraw szczególnie elektryzujących opinię publiczną zaliczano zabijanie z premedytacją stróżów porządku czy osoby pełniące państwową służbę. W takich wypadkach nie unikano podawania w tytułach notatek przynależności etnicznej sprawców. Wspomniano o mordach żandarma w okolicach Libiąża Wielkiego i Lipowca (pow. chrzanowski), który eskortował do aresztu grupę cygańską; policjancie uczestniczącym w akcji interwencyjnej w obozowisku na krakowskich Błoniach i komendancie posterunku w Trzcianie (pow. bocheński). Szerzej za polską prasą pisano również w 1935 r. o zuchwałych mordach pod Miedzną (pow. pszczyński), gdzie z rąk Cyganów zginął listonosz oraz posterunkowy i gajowy, próbujący zorganizować za nimi pościg¹⁸.

Opis znajdowały także te przypadki, w których to Żydzi byli ofiarami brutalnych przestępstw Cyganów. Pisano więc o Ackermanach – zamordowanej rodzinie karczmarzy z miejscowości Beregszusz (Węgry) oraz karczmarzy z Dobczyc (pow. wielicki), Skawiny (pow. myślenicki) i Zaborni pod Rabką (pow. nowotarski)¹⁹, handlarzu końmi z Kobrynia czy zdesperowanym młodym Żydzie spod Lublina, podążającym na własną rękę do Palestyny, i próbującym nielegalnie przekroczyć jugosłowiańsko-grecką granicę²⁰.

16 Koniokratstwo, uznawano od XIX w. za cygańską „specjalizację”. Zob. na ten temat: A. Gontarek, *Cyganie jako problem społeczny na wsiach Królestwa Polskiego drugiej połowy XIX w. w świetle prasy dla ludu*, „Facta Simonidis” 2016, nr 1, s. 132-137.

17 *Porwanie 15-letniej cyganki z Krakowa*, ND 1937, nr 117, s. 11; *Ujęcie zabójców posterunkowego*, ND 1938, nr 12, s. 8; *Miłość cygańska... Proces o uprowadzenie młodej cyganki w Krakowie*, ND 1938, nr 75, s. 10; *Farbowali skradzione konie*, ND 1938, nr 91, s. 15; *Widmo szubienicy*, ND 1938, nr 172, s. 17; *Paszporty dla koni na Liwie*, ND 1938, nr 204, s. 3; *Konie gniade, czy kare? Sprytny trick cyganów-koniokradów*, ND 1938, nr 268, s. 9; *Potworna zemsta cyganów*, ND 1939, nr 40, s. 11; *Zasądzenie cyganów za zabójstwo proboszcza*, ND 1939, nr 163, s. 17.

18 *Cyganie – mordercy przed sądem*, ND 1922, nr 94, s. 6; *Zasądzenie wojowniczego Cygana*, ND, 1925, nr 82, s. 9; *Ujęcie sprawcy zabójstwa komendanta posterunku P.P.*, ND 1935, nr 133, s. 15; *9 cyganów pod zarzutem potrójnego mordu rabunkowego*, ND 1935, nr 156, s. 3; *Cyganie przed sądem*, ND 1935, nr 219, s. 2; *Cyganie – mordercy skazani na długoletnie więzienie*, ND 1935, nr 226, s. 12.

19 Karczmarze byli szczególnie dogodnym obiektem bandyckich napadów. Przybytki te często stały w miejscach odosobnionych, na granicach osad ludzkich. „Chwila” donosiła przykładowo o przypadku, jaki wydarzył się na peryferiach Kałusza. Tym razem celem napadu był sklep znajdujący się w najbliższym sąsiedztwie karczmy. Aby jednak odwrócić uwagę mieszkańców wsi od rabunku w sklepie, przed akcją Cyganie, jak opisywano, dokonali włamania do tawerny, sterroryzowali jej właściciela, odrutowali okna i drzwi, aby nie można było się z niej wydostać i podpalił. Wieści takie umacniały wizerunek Cyganów jako okrutnych przestępców, stosujących wymyślne metody tortur wobec swych ofiar. *Zuchwały napad rabunkowy cyganów*, „Chwila” 1934, nr 63, s. 2.

20 *Okropne wymordowanie rodziny żydowskiej*, ND 1929, nr 18, s. 7; *Cyganie sprawcami mordu rabunkowego na szynkarza pod Dobczycami*, ND 1932, nr 184, s. 15; *Aresztowania wśród band cygańskich w Krakowie*, ND 1932, nr

Nie zabrakło także doniesień na temat przypadków porwań dzieci, szczególnie żydowskich, jakich dopuszczali się, wedle „Nowego Dziennika”, Cyganie. Oprócz typowych historii, gdzie Cyganie byli sprawcami uprowadzeń, gazeta nakreśliła także inną historię z życia wiejskich Żydów z Małej pod Ropczycami. W miejscowości tej, podczas nieobecności bliżej nieznaney Żydówki, która udała się podczas święta Szawuot do sąsiedniej wsi, do jej domu wkradła się polska chłopka i dokonała uprowadzenia przebywającej w nim dziewczynki żydowskiej, po czym oddała ją okolicznym Cyganom. Jak informował „Nowy Dziennik” motywem tego czynu była chęć zbawienia jej duszy²¹.

Akty porwań wzbudzały w opinii żydowskiej oburzenie i oceniano postępowanie to jako charakterystyczne dla kultur na w pół dzikich. „Nowy Dziennik” obrazowo przedstawił skutki rzekomego przebywania porwanych żydowskich dzieci w towarzystwie Cyganów:

Rodzice przez dłuższy czas poszukiwali dziecka. (...) Otrzymali depeszę od znajomego w miasteczku Kanarlik, że w taborze cygańskim pod miastem znajduje się dziecko, które nie jest podobne do cygańskich. (...) W ciągu roku chłopczyk zdziczał, porósł gęstym włosom i okrył się grubą warstwą brudu, rozmawiał po cygańsku, zapomniał prawie zupełnie język rosyjski, w którym dawniej rozmawiał w domu. Rodzice jednak rozpoznali w tem na w pół dzikiem stworzeniu swoje dziecko²².

Drugą grupę narracji tworzą te dotyczące stosunku państwa polskiego do Cyganów i klanu Kwieków jako politycznych liderów tej mniejszości. W problematykę tę wkraczamy około 1927 r. W latach wcześniejszych, tj. w 1925 r. pojawiła się tylko jedna wzmianka, która w pośredni sposób informowała o stosunku władz polskich do Cyganów. Była to notatka rejestrująca przyjazd koleją z Wieliczki do Krakowa trzech wagonów Cyganów. Wedle gazety władze nie pozwoliły na rozładowanie go w Krakowie i rozbicie przez przybyszów namiotów. Nakazano im dalszą podróż i skierowano w stronę Chrzanowa²³. Działania te wynikały z prób wstrzymywania migracji, w tym szczególnie Cyganów, na ziemi polskiej od właściwie zarania niepodległości²⁴.

191, s. 13; *Uwagze emigrantów palestyńskich*, ND 1934, nr 156, s. 2; *Zmasakrowane zwłoki Żyda znaleziono w stawie*, ND 1935, nr 302, s. 8.

21 *Znowu uprowadzenie nieletniej żydowskiej dziewczyny*, ND 1927, nr 152, s. 5; *Dziewczyna porwana przez cyganów*, ND 1931, nr 204, s. 8; *Banda cyganów porwała 7-letnią dziewczynkę*, ND 1933, nr 163, s. 10.

22 *Osobliwy proces o dziecko odebrane cyganom*, ND 1927, nr 324, s. 4. „Chwila” zwracała natomiast uwagę na to, że porwanych dzieci czekał ciężki los, ponieważ Cyganie traktowali je niekiedy bardzo brutalnie, wysługiwali się nimi i zmuszali do żebrania. *Dziwne koleje palestyńskiego dziecka*, „Chwila” 1933, nr 4998, s. 3.

23 *Banda cyganów*, ND, 1925, nr 91, s. 5.

24 Dotychczas nie powstały historyczne analizy dotyczące polityki imigracyjnej II RP; przeważają prace poświęcone emigracji, zaś tematem imigracji zajmują się głównie przedstawiciele innych dyscyplin. Przede wszystkim są to analizy dotyczące prawa o cudzoziemcach. Za obcokrajowców uchodzili koczownicy cygańscy. Pierwszą zbiorczą regulacją prawną dotyczącą obcokrajowców było rozporządzenie o cudzoziemcach z 13 sierpnia 1926 r. Podano w nim przyczyny, dla których decyzja o wpuszczeniu do kraju mogła być odmowna. Powoływano się tak na ogólną okoliczność „zagrożenia dobru państwa”, jak też szczegółowo w art. 3. wymieniono względy bezpieczeństwa i porządku publicznego. Wskazywano tu na karalność cudzoziemca w Polsce za zbrodnie lub występki popolity albo w obcym państwie, uprzednie wydalenie z granic RP. Wystarczyło też uznanie, że cudzoziemiec jest niepożądany ze

Przeświadczenie lub pewność, że przemieszczający się na ziemiach polskich Cyganie znaczyli szlak swej wędrówki licznymi napadami spowodowała, iż „Nowy Dziennik” przyłączył się pod koniec lat 20. do tych głosów, które wyrażały zaniepokojenie spowodowane nasilającą się cały czas falą wędrówek wielkich grup cygańskich²⁵. Zjawisko to gazeta postrzegła jako zagrożenie dla bezpieczeństwa ludności, niemniej jak rzadko która starała się tłumaczyć jego przyczyny. W interpretacji redaktorów decydujący wpływ na skalę tej migracji miała sprawa wykrycia wśród Cyganów słowackich spod Koszyc przypadków rzekomego ludożerstwa²⁶. Kanibalizm ów miał z kolei wpływ na wydalenie wielkich mas cygańskich z Czechosłowacji i Węgier. Trafili oni następnie do Austrii, skąd w 1927 r. tamtejsze władze ich wydalili, a ci próbowali przedostać się do Polski. Posunięcia władz austriackich gazeta tłumaczyła znacznym wzrostem zbrodni i przestępstw popełnianych w tym kraju przez członków obozowisk. Choć dostrzegła, iż państwo austriackie, wypędzając rzesze Cyganów zdecydowało się na radykalny krok, niemniej działanie to uznano za racjonalne. Ewentualne gromadne wkroczenie gromad cygańskich do Polski „Nowy Dziennik” określił jako „niebezpieczeństwo inwazji tych elementów”, mając na uwadze przede wszystkim Cyganów o bogatej kryminalnej kartotece²⁷.

Na łamach dziennika w tym samym okresie odnotowane zostały ponadto polityczne aspiracje liderów cygańskich, które doprowadziły do ich silnego związania z władzą sanacyjną. Zainteresowanie przywództwem cygańskim pojawiło się w 1928 r., gdy sanacja umocniła swoją władzę, przyjmując w ramach konsolidacji państwowej na swoją platformę polityczną także ludność cygańską²⁸. Ówczesny klimat sprzyjający cygańskim liderom oddano w następujący sposób:

Król polskich cyganów, Dymitr Koszor Kwiek po raz wtóry złożył wizytę naczelnikowi Lisowskiemu w komisariacie rządu, prosząc o udzielenie mu pozwolenia na zakup 5 belgijskich brauningów dla siebie i dla swej świąty. Prośba króla została natychmiast uwzględniona i pozwolenie wręczone. Równocześnie król uzyskał aprobatę złożenia hołdu

względu na zdrowie publiczne oraz gdy nie może on wykazać, że posiada środki na utrzymanie. W art. 10 wprost zawarto zdanie, że cudzoziemiec, może zostać wydalony, gdy „jego pobyt staje się uciążliwy”. „Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” 1926, nr 83, poz. 465.

²⁵ Na łamach czołowych polskich tytułów prasowych Cyganów określano wówczas mianem „szumowin społecznych”, oskarżano o roznoszenie chorób i szpiegostwo. A. Gontarek, *Klan Kwieków*, s. 4.

²⁶ Relacje polskiej prasy na temat kanibalizmu zob.: A. Gontarek, *Klan Kwieków* s. 5; też, *The Attitude Presented*, 338-339.

²⁷ *Polska zagrożona inwazją cyganów*, ND, 1927, nr 225, s. 8. „Nowy Dziennik”, jak inne gazety, opisał szczegóły kanibalistycznych praktyk rzekomo wynaturzonej grupy Cyganów słowackich, wskazując, iż podczas procesu żaden z członków tego obozowiska nie przejawiał świadomości, iż dopuścił się strasznej zbrodni. Gazeta przytoczyła słowa jednego z oskarżonych: „Mięso było całkiem dobre, było tylko za słodkie”. Także prasa socjalistyczna uznała praktyki ludożercze za wiarygodne zdarzenia. *Cyganie jako ludożercy*, ND 1927, nr 61, s. 4; A. Gontarek, *The Attitude Presented*, s. 338-339. Zob. także korespondencję „Chwili” z dzielnicy cygańskiej w Koszycach: *Z wizytą u cygańskiej „arystokracji”*, „Chwila” 1929, nr 3659, s. 7.

²⁸ W. Paruch, *Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej: Obóz piłsudczykowski (1926–1939)* [w:] *Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji: rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001, s. 71-118.

Prezydentowi Rzeczypospolitej, przyczem zamierza w czasie składania hołdu, ofiarować Prezydentowi starożytny pierścień, pamiątkę rodzinną. Pierścień ten wykonany ze szczerego złota waży przeszło 120 gramów²⁹.

Na forum dziennika nie zamieszczono jednak o wiele ważniejszej informacji, jaką były zapowiedzi udziału przedstawicieli tej mniejszości w wyborach parlamentarnych 1928 r. w roli stronników sanacji. Nie poinformowano też o projektach reformy Cyganów³⁰. Jednak gdy w 1930 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych przygotowało już bardziej skonkretyzowane plany reformy Cyganów, „Nasz Dziennik” odnotował ten fakt. Rzetelnie poinformował o istocie problemu, który dotąd uznawano za trudny do rozwiązania. Cyganie bowiem najczęściej byli traktowani jako bezpaństwowcy. Nie posiadali wiarygodnych dokumentów, ponieważ nieustannie wędrując, musieli fałszować różnego rodzaju poświadczenia i świadectwa tożsamości, chcąc zaradzić coraz bardziej nacjonalizującej się od drugiej połowy lat 20. polityce imigracyjnej (paszporty, wizy) państw Europy Środkowo-Wschodniej³¹. Na skutek tych działań Cyganów, zmierzających w gruncie rzeczy do przetrwania (strategia przetrwania?), osłabiała się z kolei zdolność poszczególnych krajów do skutecznej ich rejestracji oraz weryfikacji, a to warunkowało legalizację ludności cygańskiej i jej legitymizację w świecie coraz bardziej formalizujących się procedur paszportowo-wizowych. Ministerstwo więc, by ich „uobywatelić”, przedstawiło projekt rejestracji ludności cygańskiej przy starostwach, co wprowadzało obowiązek każdorazowego meldowania się, nie zmuszając jej zarazem do rezygnacji z koczownictwa³².

29 *Król cyganów złoży hołd Prezydentowi państwa*, ND 1928, nr 208, s. 8.

30 Wiadomości te znalazły się w „Naszym Przeglądzie” i „Chwili”. Pierwsze z pism donosiło, iż Jan Michalak zgłosił się do sekretariatu wiceministra sprawiedliwości Stanisława Cara, aby ustalić listę kandydatów cygańskich. Jak przekazywano, motywował to brakiem zainteresowania losom Cyganów i wskazywał, że tylko poseł cygański „skieruje życie cygańskie na właściwe tory”, przez co rozumiał osiedlenie ich na roli. „Nasz Przegląd” komentował: „Należy zaznaczyć, że cyganie w Polsce dzielą się na obywateli polskich i obywateli obcych. Obywateli polskich, cygan jest faktycznie kilkanaście tysięcy, są oni jednak porozrzucani po całym kraju”. *Cyganie chcą mieć reprezentację swoją w ciałach ustawodawczych*, „Nasz Przegląd” 1928, nr 11, s. 9. Identycznej treści notatkę zob.: *Cyganie chcą też mieć swego przedstawiciela*, „Chwila” 1928, nr 3166, s. 6.

31 Zadaniemi wiążącymi się z regulacją przyjazdów, pobytu i wyjazdów obcokrajowców zajmowały się w Polsce urzędy konsularne, których z kolei pracę nadzorował Departament Konsularny Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Dojrzała koncepcja organizacji tegoż Wydziału powstała 1 sierpnia 1924 r., gdy pojawił się dokument pt. *Wewnętrzny podział funkcji i kompetencji centrali MSZ*. Od tego momentu sprawy cudzoziemców znajdowały się w gestii Wydziału Administracyjno-Paszportowego (K.III), w którego skład wchodził referat czwarty zajmujący się kontrolowaniem ruchu cudzoziemców. To w nim prowadzono kartoteki inwigilacyjne osób poszukiwanych lub niepożądanych. „Dziennik Urzędowy MSZ” 1924, nr 6, poz. 82; E. Kołodziej, *Organizacja i kancelarie polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych w latach 1918-1939*, „Archeion” 1979, t. 69, s. 56.

32 *Ustalenie obywatelstwa cyganów*, ND 1930, nr 215, s. 9. Relacjonując politykę Węgier czy też lokalnych władz wobec Cyganów „Nowy Dziennik” pisał: „Władze powiatowe w Farczali postanowiły zastosować wobec cyganów oryginalny dość sposób zmuszania ich do przestrzegania przepisów. Zdarzało się bardzo często, że cyganie, wędrując po świecie, zmieniali nazwiska i fałszowali papiery i nie było możliwości zidentyfikowania danego osobnika. Obecnie nazwisko cygana, jako też przynależność terytorialna, mają być wypalone na jego plecach, co oczywiście raz na zawsze uniemożliwi wszelkie oszustwa”. *Paszport wypalony na plecach*, ND 1934, nr 320, s. 4. Zob. także notatki z życia społeczności cygańskiej w ZSRR i USRR. O ile w 1926 r. podano dość entuzjastyczną wiadomość z ZSRR na temat rzekomych planów utworzenia autonomicznej republiki cygańskiej, o tyle w 1935 r. poinformowano, iż Cyganie są tam prześladowani: *Cyganie chcą zaprzestać cygańskiego życia*, ND 1926, nr 145, s. 8; *Wojewoda Józefski i ukraiński „cekanocmemenwick”*, ND 1928, nr 272, s. 3; *Król cyganów we więzieniu*, ND 1935, nr 156, s. 4.

Prawdziwe przyczyny zaprowadzenia tych przepisów tkwiły zatem w zamiarze objęcia tej mniejszości ściślejszym nadzorem państwowym. Ponieważ projekt nie wszedł w życie, w latach 30. policja, walcząc z przestępczością Cyganów, ograniczyła się do doraźnych obław, lustracji i rewizji obozowisk. Natomiast w przypadku wykrycia zwiększonej liczby przypadków napadów i kradzieży na danym terenie wydawano zarządzenia mające na celu usunięcie Cyganów na inny obszar. Czytelnicy „Nowego Dziennika” sporadycznie mogli przeczytać o takim traktowaniu tej mniejszości; podawano w takich wypadkach suche fakty, nie opatrzone komentarzami. Od lat 30. obozowiska cygańskie mogły rozkładać się tylko tam, gdzie zezwoliły na to władze. W przypadku wykrycia samowoli, bezpardonowo usuwano je, a członków taborów wydalano na inny teren. Dotyczyło to w 1938 r. całego obszaru tzw. Wielkiej Warszawy³³. Były to działania doraźne i raczej nieskuteczne³⁴. Znamienne jednak, że w końcówce lat 30. pismo bardzo rzadko pisało o Cyganach, podobnie zresztą jak czyniły to polskie tytuły. W kraju panował wówczas klimat niesprzyjający tematom uznawanym za błahe, a kwestia cygańska miała właśnie taki status, nieporównywalne z antysemityzmem państwowym czy zagrożeniem zewnętrznym³⁵.

Odrębnie należy potraktować relacje prasowe na temat Kwieków jako niepolitycznych reprezentantów społeczności cygańskich, lecz występujących w roli przywódców tej mniejszości. W tym zakresie dziennik nie relacjonował ich działań systematycznie, sporadycznie umieszczając notatki na ten temat od lat 30. Nie były to też informacje precyzyjne i tylko o wybranych postaciach. W 1932 r. np. podawano za ogólnopolską prasą, iż „wizytę w Czechosłowacji złożył król cygański Kwiek”, odwiedzając przy okazji konsula polskiego, przy czym nie podawano nawet personaliów lidera cygańskiego. Był to Michał Kwiek – jeden z czołowych królów cygańskich w II RP. Z imienia i nazwiska nazwano go dopiero w 1934 r., gdy został wydalony z Czechosłowacji i odstawiony do granicy polskiej w Zebrzydowicach przez czechosłowackie służby. Przedstawiono go zatem jako banitę. W innej notatce, sporządzonej rok później, podkreślono jego chciwość i okrucieństwo. Podczas swojej wizyty w krakowskim obozie znajdującym się przy ul. Rakowieckiej, miał zażądać od swoich podanych, aby „postawili mu beczkę piwa”. Gdy odmówili, Kwiek ich pobił, co wywołało awanturę w tamtejszych taborach. On sam zresztą był także obiektem napaści. W Tarnowskich Górach obrabowali go i okradli stronnicy konkurentów do

33 *Coraz mniej cyganów w obrębie Wielkiej Warszawy*, „Nowy Głos” 1938, nr 145, s. 7.

34 *Obóz cyganów*, ND 1932, nr 125, s. 13; *Aresztowania wśród band...*, s. 13; *Niezwykła kradzież... dwóch wagonów kolejowych*, ND 1935, nr 318, s. 15.

35 Niektóre polskojęzyczne tytuły zamieszczały jednak jakieś mini analizy dotyczące położenia Cyganów w Polsce. „Nowy Głos” zauważył, że Polska stała się miejscem schronienia tej mniejszości, prześladowanej w krajach będących pod wpływem III Rzeszy. Zaobserwował wzrost liczby Cyganów do około 38 tys. Zostały one policzone czy poddane rejestracji jakoby przez Janusza Kwieka. Tytuł ten jako jedyny wśród żydowskiej polskojęzycznej prasy poinformował, iż w 1938 r. przywódca ten planował zorganizować hołd koronacyjny, będący swego rodzaju potwierdzeniem aktu koronacji z 1937 r. *38 tysięcy cyganów wędruje po Polsce*, „Nowy Głos” 1938, nr 176, s. 8; *Delegacje cygańskie przyjeżdżają do Polski na uroczystości ku czci króla cygańskiego*, „Nowy Głos” 1938, nr 180, s. 7.

„tronu”. Między innymi wśród napastników znalazł się Mikita Kościeniak – znany przywódca cygański³⁶. Jedynym wydarzeniem, związanym z aktywnością Michała, które pozbawione było wątków kryminalnych, a zostało uznane za ciekawe ze względu na rozmach, było wesele jego syna w Hajdukach Wielkich (dziś Chorzów Batory, pow. chorzowski)³⁷. Większe zainteresowanie pisma wzbudził jednak w 1934 r. pogrzeb króla cygańskiego w miejscowości Zelle na terenie Belgii. Opisano go dość dokładnie, jako ciekawy obrzęd i egzotyczną ceremonię³⁸. Generalnie na łamach „Nowego Dziennika” królewscy Kwiekowie i inni pomniejsi liderzy to osobnicy, którzy nieustannie znajdowali się w konflikcie z przedstawicielami własnej wspólnoty i uczestniczyli w bójkach. O jednej z awantur napisano: „w całym obozie kotłowało się jak w garnku”. Odnotowano jeszcze napaści na obóz wicekróla Iwana Kwieka w Kamienicy koło Bielska, któremu agresorzy cygańscy skradli między innymi oznaki jego królewskiej godności – prawie metrowej długości złoty łańcuch; bitwę na laski i topory w łódzkim obozie Łazarza Kwieka na tle sporu o podatki; tarcia w Załężu, których efektem była próba samobójcza żony nieznanego z imienia wicekróla Kwieka, 22-letniej Sojki oraz morderstwo we Lwowie podczas weselnej libacji alkoholowej nieznanego bliżej „herszta cygańskiego” nazwiskiem Kwiek³⁹.

Porównując obraz przywódców cygańskich występujący w „Nowym Dzienniku” z tym, który pojawił się np. w lwowskiej „Chwili”, uderzające jest traktowanie ich jako przedstawicieli

36 W drugiej połowie lat 20. także pojawiały się notki na temat ataków na królów cygańskich. Takiej napaści dokonano w Monasterzyskach, gdzie porwano bliżej nieokreślonego Kwiekowi żonę. Zob.: *Cyganie między sobą*, „Chwila” 1927, nr 3076, s. 8

37 „Król” Kwiek w konsulacie polskim, ND 1932, nr 83, s. 11; *Cyganie okradli cygana*, ND 1932, nr 232, s. 14; *4 królów cygańskich na weselu królewicza*, ND 1934, nr 156, s. 9; „Król” Kwiek wydalony z Czechosłowacji, ND 1934, nr 301, s. 10; *Król cyganów – Michał Kwiek*, ND 1934, nr 304, s. 4; *Król pobił poddanych*, ND 1935, nr 278, s. 15. Zob. także: *Cyganie między sobą*, „Chwila” 1927, nr 3076, s. 8.

38 „Nowy Dziennik”, opisując ceremonię pogrzebową, podał szczegóły obrzędu, między innymi poinformował, że zmarłemu w przeddzień wydarzenia włożono do trumny banany, cytryny, melon, kilka pomarańczy i 300 franków w gotówce. Na drugi dzień zaś muzycanci zagrali mu skoczną melodię. „Przed karawanem szli muzycanci, za karawanem szła cygańska młodzież z papierosami w ustach, a po niej dopiero starsza generacja. (...) Gdy miano już do grobu włożyć trumnę, rzucali cyganie do grobu złote monety (...)”. Niektóre obrzędy wzbudzały niesmak. Gdy zmarł Leontyn Minescu, członek dworu Bazylego Kwieka, „Chwila” opisała ceremonię pogrzebową, oceniając, iż miała on charakter libacji. Podczas pochówku, przed nabożeństwem na cmentarzu kobiety rozbijając butelki, wypijały wino, resztę wylewając obficie na ciało nieboszczyka. Po nabożeństwie zaś ponownie wlewano wino do trumny – „w takich ilościach, że ciało nieboszczyka tonęło po prostu w tym napoju”. *Pogrzeb „króla” cyganów Belgii*, ND 1930, nr 251, s. 10; *Sensacje warszawskie*, „Chwila” 1929, nr 3707, s. 5. Zob. także korespondencję z pogrzebu znanego skrzypka cygańskiego z Węgier Zsolta Nandora: *Grajcie mi skrzypki...*, „Chwila”, 1935 nr 5695, s. 9.

39 *Napad na obóz cygański*, ND 1933, nr 199, s. 10; *Zbuntowani podatnicy stoczyli walkę z królem cygańskim Kwikiem*, 1933, nr 219, s. 10; *Zamordowanie herszta cygańskiego*, ND 1933, nr 246, s. 3; *W obozie cygańskim*, ND 1933, nr 295, s. 10; *Sprytny „wicekról” cyganów w walce z czarownicami*, ND 1936, nr 96, s. 14; *Wysiedlony obóz cygański*, ND 1937, nr 181, s. 12. „Chwila” znacznie poważniej traktowała liderów rumuńskich. Tamtejsi Cyganie w 1932 r. podjęli trud zjednoczenia się, w wyniku czego powstało „Zjednoczenie Cyganów”, którego celem było podniesienie kulturalne i gospodarcze tej mniejszości. W 1935 r. pismo opublikowało wywiad z jego prezesem nazwiskiem Charicu, w którym między innymi poruszono szereg ważnych dla Cyganów kwestii. W wywiadzie prezes stwierdził, iż polscy Cyganie stanowili szczególny problem ze względu na rozpasanie moralne i nazbyt częsty konflikt z prawem. Winą za ten stan rozmówca pisma obarczył „kierowników poszczególnych szczepli koczowniczych”. W. Silberbusch, *Rozmowa z prezesem cyganów rumuńskich*, „Chwila” 1935, nr 371, s. 6.

niższej kultury, skupionych na partykularnych interesach⁴⁰ i pozbawionych szerszych planów na organizację ludności cygańskiej. „Chwila” natomiast postrzegała ich nawet jako kreatorów polityki międzynarodowej, zmierzających do integracji wszystkich europejskich Cyganów/Romów (kongres w siedmiogrodzkim mieście Hermannstadt (dziś Sybin, w Rumunii, unia Cyganów na zjeździe w Czerniowcach oraz zjazd w Żabiem)⁴¹. Z drugiej strony w 1934 r. „Chwila” słusznie sugerowała brak rozeznania niektórych liderów cygańskich w polityce międzynarodowej, komentując fakt, iż na forum cygańskim stawali oni w obronie III Rzeszy⁴². Pismo to potrafiło też przedstawiać spory cygańskie jako bardziej racjonalne, niż wynikające tylko z rzekomo gwałtownej natury Cyganów, choć także dostrzegało, że miały one destruktywny wpływ na wspólnoty cygańskie⁴³.

Na dłużej uwagę „Nowego Dziennika”, jak też właściwie wszystkich innych tytułów prasowych w Polsce i zagranicą, przykuła tylko koronacja królewska zorganizowana w Warszawie w 1937 r., podczas której wybrano nowego cygańskiego króla – Janusza Kwieka. Nie były to jednak oryginalne opisy, wykraczające poza to, co pisano w polskiej prasie. Wydarzenie to odbyło się z uwagi na tragiczną śmierć „wodza cygańskiego” Matejasza Kwieka, przy czym w analizowanym dzienniku nigdy nie omawiano jego działalności, choć należał on do najbardziej wpływowych przywódców cygańskich w Polsce, najściślej współpracując z obozem rządowym spośród wszystkich innych liderów⁴⁴. Wiadomość o jego śmierci zajęła zaledwie kilka linijek tekstu⁴⁵.

40 Zarzut partykularyzmu pojawiał się raczej nie wprost. Nie uciekano się do ataków personalnych na Kwieków. Jedną z dosadniejszych opinii na ich temat podzielił się żydowski polityk dr Abraham Insler, traktując ich aktywność ją jako prywatę i przejaw dbałości o własny „żołądek”. Podobną postawę przypisywał adwokatom polskim, którzy chcieli wyeliminować z tego zawodu Żydów: „Przypomina to dostojeństwo cygańskiego króla Kwieka, który w wypożyczonym z teatralnej garderoby płaszczu „gronostajowym” nabierał swoich cyganów na szacunek, a naiwnych warszawiaków na pieniądze. „Król” Kwiek chciał zarobić (...)”. A. Insler, *Na posterunku*, „Nowy Głos”, 1938, nr 8, s. 3.

41 „Chwila” odnosząc się do kongresu cygańskiego w Hermannstadt, wymieniła nawet parę punktów programu, omawianych podczas tego spotkania: np. żebractwo, kradzieże, radio jako zagrożenie dla muzyków cygańskich, życie osiadłe i stosunek do poszczególnych narodów. Całość utrzymana była jednak w tonie nieco pobłażliwym. *Rapsodja cygańska*, „Chwila”, 1934, nr 31, s. 3. *Rapsodja cygańska*, „Chwila”, 1934, nr 31, s. 3; *Międzynarodowa unja cyganów*, „Chwila”, 1935, nr 120, s. 2; *Zjazd cyganów w Żabiem*, „Chwila”, 1935, nr 5976, s. 12; *Rapsodja cygańska*, „Chwila”, 1934, nr 31, s. 3.

42 *Rapsodja cygańska*, „Chwila”, 1934, nr 31, s. 3.

43 Nie pisała jednak o cygańskim przedstawicielstwie z sympatią czy zrozumieniem. O Michale Kwieku wyraziła się w następujący sposób: „(...) jak Hitler w Monachium zjawił się nagle po stronie czeskiej. Siłą postanowił zgnieść bunt niewiernych cyganów i krwawo rozprawić się z adherentami czeskiej dynastii, gdy nagle mała drobnostka stanęła mu na przeszkodzie: został aresztowany (...) i z miejsca administracyjnie osądzony na miesiąc kryminału za przekroczenie granicy. W tym momencie zgasł już blask króla Kwieka zdaje się na zawsze. Nawet cyganie nie znoszą królów, którym nie obce jest więzienie”. *Cygańska wojna dynastyczna*, „Chwila” 1934, nr 5505, s. 9. Zob. także: *Coś się psuje w państwie cygańskim*, „Chwila” 1935, nr 145, s. 2.

44 W 2022 r. ukaże się artykuł omawiający biografię Matejasza Kwieka pióra autorki niniejszej pracy.

45 *Zgon barona cygańskiego*, ND 1937, nr 85, s. 1. Zob. spekulacje na temat okoliczności domniemanego postrzelania Matejasza z „Naszego Przeglądu”: *Postrzelenie „króla” cyganów*, „Nasz Przegląd” 1937, nr 83, s. 21; *Zgon „króla cyganów”*, „Nasz Przegląd” 1937, nr 88, s. 14; *Tragiczny zgon króla cyganów w Polsce*, „Nasz Przegląd Ilustrowany” 1937, nr 14, s. 5

Jeśli chodzi o koronację, to więcej uwagi poświęcano cygańskim przygotowaniom do tego wydarzenia. Korespondent gazety zdał relację ze Śląska i Zagłębia Dąbrowskiego, gdzie zgromadziły się rzesze stronników Matejasza, oczekujące na rozstrzygnięcia w sprawie prymatu nad Cyganami polskimi. Obliczał, iż przybyło tam około 3 tys. ludzi w taborach. Zwolennicy Matejasza agitowali na tych terenach za „księciem” Kazimierzem, czyli synem zmarłego „wodza”. Jego głównym konkurentem, jak donosił „Nowy Dziennik”, był natomiast słowacki książę – Jonasz Tefery. W notatce podawano, że rozstrzygnięcia odnośnie do następcy Matejasza zapadną na zjeździe pomorskim⁴⁶.

Gdy do publicznej wiadomości podano informację, że elekcja nowego króla odbędzie się w Warszawie, pismo ograniczyło się do krótkich notatek zapowiadających to wydarzenie. Między innymi informowano, iż na koronację wybierali się Cyganie litewscy, którzy musieli prosić tamtejsze władze o pozwolenie na przyjazd do Polski. Reszta wieści związana była z rozrywkową stroną zapowiadanej koronacji – komentowano między innymi koszt biletów i cel, na jaki przeznaczony będzie dochód, m.in. na wsparcie syna Matejasza. Podkreślano ponadto, że koronację zdecydowało się transmitować nie tylko Polskie Radio, lecz również amerykańskie stacje, które postanowiły przy tej okazji zrobić reportaż o życiu Cyganów w Polsce i ich zwyczajach. Transmisję na żywo prowadził Adam Galis⁴⁷.

Natomiast dzień po koronacji „Nowy Dziennik” dołączył do innych opozycyjnych polskich gazet, które skrytykowały całe wydarzenie. Stwierdził, iż cała impreza okazała się „humbugiem”. Zasugerował ponadto, iż chciało na niej zarobić pewne nieznanne z nazwy biuro podróży. Krótka konkluzja o koronacji prezentuje się następująco: „Publiczność wykupiła bilety dla przeżycia emocji „koronacyjnej”. Ludzie zawiedli się jednak, gdyż cała elekcja była dość naiwną i niezręczną szopką, która nie pozostawiła żadnego wrażenia”⁴⁸.

Pozytywną stroną całej imprezy dostrzegano tylko w zainteresowaniu nią zagranicznych radiosłuchaczy. Akcentowano komercyjny sukces tamtejszych stacji, ponieważ transmisję zorganizowała sieć 125 amerykańskich rozgłośni należących do National Broadcasting Company. Gazeta zacytowała także przychylną opinię słuchacza na temat koronacji, opublikowaną w najpopularniejszym londyńskim tygodniku radiowym „World Radio”⁴⁹.

Na temat samych Cyganów i ich wewnętrznej kondycji pojawiło się bardzo mało tekstów. Właściwie nie wynika z nich, jak żyła ta grupa mniejszościowa, z czego się utrzymywała, jakie

46 *Zabiegi o berło króla cyganów*, ND 1937, nr 89, s. 12.

47 *Wybór króla cygańskiego w Warszawie*, ND 1937, nr 172, s. 3; *Kto chce iść na koronację króla cyganów polskich*, ND 1937, nr 173, s. 13; *Wybór króla cyganów. Transmisja dla radiosłuchaczy polskich i amerykańskich*, ND 1937, nr 183, s. 11. Zob. także: *Wybór króla cyganów*, „Nasz Przegląd” 1937, nr 192, s. 20.

48 „*Elekcja*” króla cyganów – *humbugiem*, ND 1937, nr 184, s. 11;

49 *Głos uznania z Anglii*, ND 1937, nr 195, s. 8.

były jej problemy. Deskrypcja ma tu charakter bardzo stereotypowy. Są to ludzie korzystający z naiwności innych, szczególnie mieszkańców wsi, wierzących w moc czynienia uroków (przypadek ze wsi Kopanowa w pow. wielickim)⁵⁰, a ich rola w społeczeństwie nie została określona. Gdy na krakowskich Błoniach rozłożył się cygański obóz, gazeta nie omieszkała stwierdzić, iż jego członkowie „włóczą się po mieście i zaczepiają przechodniów”⁵¹. Jeden z redaktorów zajmujący się kącikiem nowych godnych polecenia wydawnictw, stwierdził, że Cyganie to „dziwni ludzie, którzy nawet dla uczonych nie przestali być wielką i ciągle jeszcze nierozwiązaną zagadką”⁵². Jednak to nie obraz tajemniczości dominował, lecz negatywne osądy. Podobnie jak przywódcom cygańskim, tak też ich zwolennikom przypisywano kłótniwość, zażartość w sporach i brutalność. Przedstawiani byli więc jako grupy niesłuchanie podzielone i skłonne do waśni⁵³. Pretekstem do takich zachowań i postaw, jak pisał dziennik, mogły być swary rodzinne, w których dochodziło do bójek i walk z użyciem noży oraz sztyletów. Miały one bardzo dynamiczny przebieg i nawet policja z trudnością mogła je opanować. Do jeszcze groźniejszych należały walki na rewolwery. Te zdarzały się rzadziej, jak choćby opisywana przez ogólnopolską prasę, także przez „Nowy Dziennik”, strzelanina, jaką wywołali Cyganie między sobą, a następnie z policją na babickich łąkach koło Warszawy. O rozmiarze konfliktu świadczyło wkroczenie do akcji policyjnego samochodu pancernego. Częstym bezpośrednim powodem kłótni była rywalizacja o kobietę lub inne osobiste sprawy. Spory kończyły się niekiedy nawet zgonem ich uczestników. Aktywnie w zajściach brały udział także kobiety. Powodowało to, że polska policja, która udawała się na interwencję musiała otaczać je kordonem i powstrzymywać przed bezpośrednim angażowaniem się w walki⁵⁴.

Bijatyki i burdy Cyganie wszczynali także z powodów rywalizacji na tle zawodowym. Jedna z nich wywiązała się wśród handlarzy koni. „Nowy Dziennik” akcentował brutalność jej przebiegu:

Na targowicę końską w Zabłociu przybyła wczoraj między innymi grupa cyganów – handlarzy koni z Borowej Wsi w powiecie rybnickim. Koło godziny 15.30 doszło między cyganami na tle zawiści konkurencyjnej do awantury, podczas której przeciwnicy rzucili się na siebie z nożami, masakrując się wzajemnie. Z trudem zlikwidowano

50 *Ofiarą łatwości i ciemnoty*, ND 1924, nr 240, s. 6.

51 *Obóz cygańskich na Błoniach*, ND 1924, nr 142, s. 5.

52 *Nowe wydawnictwa*, ND 1933, nr 321, s. 11.

53 Podziały te wynikały jakoby z natury cygańskiej. „Chwila” dostrzegła innego rodzaju rozłamy wynikające z wewnętrznego, etnicznego zróżnicowania ludności cygańskiej na ziemiach polskich. Cyganie, jej zdaniem, dzielą się na „warszawskich” i „galicyjskich”. Ci pierwsi, jak napisano, nazywali się tak, aby podkreślić swoją tożsamość wywodząca się z czasów Królestwa Polskiego. Jedni drugich postrzegali jako „nieczystych”. *Proces cygana*, „Chwila” 1929, nr 3302, s. 12.

54 *Krwawa walka cyganów o serce cyganki*, ND 1929, nr 287, s. 14; *Zabójstwo między cyganami*, ND 1930, nr 279, s. 9; *Prawdziwa historia – tylko dla panów*, ND 1930, nr 29, s. 4; *Awantury cygańskie w Mysłowicach*, ND 1933, nr 241, s. 10; *Walka dwóch rodzin cygańskich*, ND 1935, nr 225, s. 11.

awanturę, poczem do rannych których czterech zostało na placu, wezwano pogotowie ratunkowe. (...) Wszyscy czterej odnieśli rany na głowie i po kilka na całym ciele (...)55.

Redakcja „Nowego Dziennika” zainteresowała się życiem cygańskim dopiero po koronacji, wysyłając po raz pierwszy w 1938 r. do obozu cygańskiego na małych Błoniach krakowskich swego korespondenta. Polskie pisma, w tym polityczne i informacyjne, robiły to już na początku lat 30. Wysłannik opisał wizytę wśród „koczowniczego ludu”, który żył na marginesie cywilizacji w prymitywnych warunkach. Zauważył wałęsające się wszędzie „brudne dzieci”, konie i psy oraz „liche i obdarte szałas”, ale też „duże wozy, wyposażone w nowsze udoskonalone narzędzia”. Cyganie, z którymi miał do czynienia oddawali się głównie swawoli:

W szałasie siedziało kołem kilkunastu mężczyzn z dziećmi na kolanach. Przed wejściem beczka piwa. Stary cygan pompował piwo do litrowych i półlitrowych kufłów. Kobiety, ubrane w jaskrawe stroje trzymały mniejsze garnuszki. I one brały udział w uczcie. Niektóre paliły duże fajki, piły piwo. Młodzi chłopcy zawijali tytoń w bibułkę. (...) Wdajemy się w rozmowę z młodymi cyganami. Wcale się nie martwią, że „ciężkie czasy”. Wojny się nie boją. Łatwiej ukraść, żartuje któryś. Interesująca jest postać starej, osiemdziesięcioletniej cyganki. (...) Słońce zachodzi. Do obozu przybywa jeszcze sprzedawca obwarzanków „dwa za pięć – woła. Rzucają się na niego młodzi i starzy cyganie. Dwóch kupuje, płaci. A trzech innych znika z preclami w czeluści szałas56.

Cyganie, jako przedstawiciele wspólnot, których życie upływać miało na błogiej bezczynności, kłótniach i przestępstwach, byli swoistym „antyprzykładem” dla publicystów gazety, szczególnie w kontekście żydowskich inicjatyw państwotwórczych. Przytoczmy dwa charakterystyczne głosy w tej sprawie. Jedną z osób, która w swojej wypowiedzi zawarła odniesienie do Cyganów był poeta Szymon Bialik (Chaim Nachman?). Przybywszy w 1924 r. do Jerozolimy, wygłosił on w tamtejszym żydowskim teatrze „Syon” przemówienie. Przysłuchiwało się mu kilka tysięcy osób. Pochwalił akcję Menachema Usyszkin – kierownika Żydowskiego Funduszu Narodowego „Keren Kajemet”, który wyjechał do Europy środkowo-wschodniej, aby namawiać Żydów do budowy państwa żydowskiego. Tymi słowami opisał życie żydowskie w diasporze:

I dlatego mówię Wam, Żydzi palestyńscy, że dobrze zrobiliście, wysyłając w obecnym momencie Usyszkin do Europy. Gdy tam przybędzie, zobaczy, że golusowe życie żydowskie legło w gruzach. Tysiące i setki tysięcy Żydów środkowej Europy żyją w nastroju cyganów, wędrują od kraju do kraju, od... giełdy do giełdy i rośnie bezdomne pokolenie bez gruntu pod nogami, bez ogniska, bez moralności, że życie to snuje się przed siebie bez rachunku. Nikt nie jest pewnym dnia i nie wie, jakie będzie jego jutro. Im to, faktycznym i moralnym koczownikom opowie Usyszkin

55 *Wojna cygańska*, ND 1935, nr 209, s. 15.

56 *Na małych Błoniach. Wizyta w obozie cygańskim*, ND 1938, nr 83, s. 6.

o garstce Żydów, co mieli odwagę i szczęście uciec z piekła i przybyć do świętej ziemi, by tu stanąć mocno i przeżywać w radości moment oczyszczania się przez pracę na roli⁵⁷.

Nieco ostrzejszy w tonie był Menachem Kahany. Widząc brak porozumienia Żydów w najważniejszej dla nich sprawie, jaką była, jego zdaniem, organizacja państwa, ostrzegał, iż czeka ich smutny los cygański:

Naród, który nie jest w stanie określić swojego „adresu”, ani wyrazić poprzez usta wybranych przez siebie przedstawicieli swojej zgodnej i jednolitej woli, wyrzuca się sam poza nawias wszelkich praw obywatelskich i narodowych. Dla takiego narodu nie może być mowy o równouprawnieniu i los jego może się łatwo przypodobnić do losu – Cyganów⁵⁸.

Tego rodzaju perspektywę uznać można za oryginalną, charakterystyczną dla „Nowego Dziennika”, a wynikała ona z potrzeby odniesienia się do sytuacji Cyganów w kontekście własnego mniejszościowego położenia. W świadomości społecznej II RP bowiem to zwykle te dwie mniejszości, tj. Żydów i Cyganów, podawano jako przykład życia diasporycznego i diagnozowano problemy z niego wynikające. Ważną była tu szczególnie okoliczność braku państwa, stąd niejako naturalnie pojawiały się w prasie dywagacje na temat podobieństw losu obu mniejszości. Przykład cygański był jednak dla Żydów nie tylko przede wszystkim ostrzeżeniem, lecz uważali oni podobieństwo obu narodów za pozorne, polegające tylko na faktycznym braku struktur państwowych⁵⁹. Dr Ludwik Oberlaender⁶⁰ w 1929 r. napisał, iż choć naród żydowski nie posiadał swego państwa, to dzięki jego „wartościom ideowym i historii”, udało mu się „uchronić od tego, by nie zmienił się w bezładną bandę, podobną na przykład do tak odrębnego od innych zbiorowiska cyganów”⁶¹. W innym artykule zaś wyraził przekonanie, że Polacy, jako naród niezycliwy idei palestyńskiej, życzyliby sobie, aby Żydzi pozostali na niższym poziomie

⁵⁷ Bialik do narodu żydowskiego, ND 1924, nr 112, s. 4; A. Ljesin, *Erec Izrael a golus*, ND 1926, nr 178, s. 7; A. Hartglas, *Palestynę zamieszkują...*, ND 1931, nr 246, s. 6; L. Bauminger, *Nowa próba historiozofji żydowskiej*, ND 1933, nr 230, s. 7.

⁵⁸ M. Kahany, *Światowy Kongres Żydowski*, ND 1934, nr 71, s. 2. Menachem Kahany (1898-1983) – znany syjonistyczny działacz geneński, długoletni reprezentant Agencji Żydowskiej, członek Światowej Organizacji Żydowskiej. Szerzej zob.: J. Matthaus, E. Kerenji, J. Lambertz, L. Wolfson, *Jewish Responses to Persecution 1941-1942*, vol. 3, Washington 2013, s. 314.

⁵⁹ Dywagacje na temat podobieństwa między Żydami a Cyganami z powodu braku własnej państwowości pojawiały się w żydowskiej prasie na początku XIX w. Na przykład w 1906 r. Apolinary Hartglas twierdził, iż, choć owszem obie mniejszości wyróżniały się tym spośród innych narodów, jednak, jak stwierdził, „jesteśmy jedynym narodem na świecie bez terytorium (nie licząc niekulturalnej i nielicznej koczującej grupy cyganów)”. A. Hartglas, *Terytorjum a naród*, „Głos Żydowski: tygodnik społeczno-polityczny” 1906, nr 14, s. 182. Zob. także: A. Szwadron, *Uwagi uboczne na temat: wojna światowa a Żydzi*, „Myśl Żydowska” 1917, nr 5, s. 3.

⁶⁰ L. Oberlaender był znanym w środowisku syjonistycznym publicystą, który często pisał do polskojęzycznych pism. Poruszał ważne kwestie, np. antysemityzmu. Zob. przykładowo: L. Oberlaender, *Współczesne ruchy nacjonalistyczne a antysemityzm*, „Miesięcznik Żydowski” 1932, nr 7/8.

⁶¹ L. Oberlaender, *Dwa wystąpienia*, ND 1929, nr 50, s. 3.

organizacyjnym, bez własnej ziemi: „na kształt bandy cyganów, bez wiary, ideałów i kierunku, bez własnych instytucji, które są wyrazem wyższego życia narodowego”⁶². Podobnie myślał wybitny historyk Majer Bałaban. Propagując w „Nowym Dzienniku” wiedzę o zabytkach żydowskich na krakowskim Kazimierzu, i postulując zamieszczenie informacji na ich temat w turystyczno-krajoznawczych przewodnikach, oburzał się na Polaków twierdzących, jakoby Żydów nie wiązała z ziemią polską żaden zabytek materialny, i jakoby żyli oni w Polsce na wzór koczowników:

(...) Czyli, że jesteśmy bandą wędrownych cyganów, niemających miłości ni przywiązania do ziemi, ani żadnej tradycji przeszłości! „Żydowski Kraków” – Miasto Żydowskie na Kazimierzu nad rzeką Wisłą i rzeką Wilgą stanowi dobitne zaprzeczenie tych oszczerczych twierdzeń⁶³.

Niekiedy stereotypy przenoszono na opis sytuacji w Palestynie. Przykładowo korespondent palestyński dziennika, S. Erlik, opisując tamtejszych Beduinów, dokonał krótkiego, aczkolwiek dosadnego porównania ich z Cyganami – „żyją dokładnie jak cyganie – w namiotach i z kradzieży”⁶⁴.

Znamienne, że redakcja nie zauważała działalności Kwieków na rzecz utworzenia dla Cyganów państwa. Być może komentowanie jej szerzej i z przychylnością mogło ośmieszać żydowskie idee państwowotwórcze. Z pewnością na milczenie w tej sprawie mógł też wpływać w latach 30. krytyczny stosunek elity żydowskiej do rządów sanacyjnych, z którymi liderzy cygańscy blisko współpracowali. Kwestia ta wymaga badań, ponieważ „Chwila” w 1936 r. jednak odniosła się do pomysłów zorganizowania państwa cygańskiego, choć może nieco prześmiewczo, a na pewno z rezerwą⁶⁵.

W „Nowym Dzienniku” pojawił się również opis bezpośrednich relacji cygańsko-żydowskich, obejmujący zwykłych ludzi, aczkolwiek są to pojedyncze informacje. Wyłaniają się

62 Tenże, *Przeciwieństwa, których nie ma*, ND 1934, nr 263, s. 2.

63 M. Bałaban, *Żydowskie starożytności Krakowa*, ND 1931, nr 92, s. 11.

64 S. Erlik, *Z ostatnich dni w Palestynie*, ND, 1933, nr 176, s. 7. W 1936 r. opinię tę powtórzył Nachum Sokołow, również sugerując, iż Beduini byli „palestyńskimi cyganami”: „W kraju cywilizowanym jest przejawem nienormalnym, skoro włóczą się koczownicze nomady ze swoim dobytkiem, z miejsca na miejsce. Należało osiedlić ten rodzaj cyganów, tam gdzie miejsca jest pod dostatkiem, w Transjordanii”. N. Sokołow, *Moral krwawych wypadków palestyńskich*, ND 1936, nr 246, s. 5.

65 W tej kwestii zabrała głos przy okazji wizyty Michała Kwieka w Budapeszcie. Poinformowała, że nosił on tytuł króla Cyganów polskich i rumuńskich, a wizytę na Węgrzech zamierzał poświęcić idei konsolidacji Cyganów tam żyjących, stroniących dotychczas od tendencji zjednoczeniowych. Michał zmierzał wprost do utworzenia państwa cygańskiego: „Do zrealizowania tego ważnego zamiaru potrzebne jest zezwolenie rządu. Zagadnienie połączenia całego ruchu cygańskiego w jeden wspólny obóz zostanie w pełni wykonane skoro Wielka Brytania zgodzi się udzielić w Indiach obszar, który byłby kolonizacyjnym terenem wszystkich cyganów. Tylko Indie, będące właściwą ojczyzną ruchu cygańskiego zdolne są przyjąć w obecnej chwili szeroką imigrację narodu cygańskiego, lekceważonego i tułającego się pod namiotami od wsi do wsi. Chwila ta jest bliższa (...) niż się pesymistom europejskim wydaje. Lud cygański ma dosyć nędzy i wiecznego kołatania. Pragnie uczciwą pracą, przy dźwiękach niezapomnianych romansów i cudnych melodii, kuć zręby swej jasnej przyszłości”. *Król cyganów w Budapeszcie*, „Chwila” 1936, nr 702, s. 9.

z niego negatywne doświadczenia Żydów w kontaktach z ludnością cygańską. Z pewnością za takie uznać można zajścia antyżydowskie, do jakich doszło we wrześniu 1926 r. w Dobrzyniu nad Wisłą⁶⁶. Ich tłem było oskarżenie o mord rytualny. Wiara jakoby Żydzi je przeprowadzali tkwiła głęboko, jak się okazało, także we wspólnocie cygańskiej, której reprezentantka pierwsza rzuciła na bazie tego przekonania hasło do odwetu na Żydach, podchwyczone następnie przez innych. W tym mieście, jak tłumaczył „Nasz Przegląd” znaleziono bowiem na cmentarzu żydowskim martwą dziewczynkę cygańską, co doprowadziło do antyżydowskich ekscesów⁶⁷. „Nowy Dziennik” zrelacjonował ich przebieg:

Dnia pierwszego września stanęła obozem za miastem banda cyganów, niedaleko cmentarza żydowskiego. W dwie godziny później jakaś cyganka biegła przez ulice miasta, głośno lamentując, że [to] jej skradzione dziecko. Po pewnym czasie znalazł obywatel dobrzyński na cmentarzu żydowskim zabite dziecko. Powiadomił o tem zarządcę cmentarza i razem udali się do obozu cygańskiego donosząc, że dziecko się znalazło. Cyganie poczęli bić owego obywatela (Żyda) i gonić za nim aż do miasta, gdzie zebrał się tłum, który dowiedziawszy się o tem, że „Żyd zabił dziecko chrześcijańskie”, uzbroił się w kamienie i pałki i bił każdego spotkanego na ulicy Żyda. Policja zachowywała się na początku biernie. Na skutek interwencji radnych żydowskich przysłało starostwo z Rypina oddział policji, który przywrócił spokój. Cyganie dostali rozkaz natychmiastowego opuszczenia miasta⁶⁸.

W gazecie nie przywiązywano wagi do zachowania Cyganów, a największe znaczenie miała dla autora postawa władz miasta. Oskarżał je o brak dostatecznej reakcji, brak dementi w sprawie mordu rytualnego, a także krytykował działaczy endeckich, którzy przyczynili się do propagowania w społeczeństwie legendy o mordzie rytualnym, co, jak napisał, powodowało, iż „tłum wierzy bezkrytycznie w cygańskie wołanie i rzuca się na Żydów, jak rozjuszona bestia”. Wspomnijmy, że winnych Cyganów ukarano. Wedle dziennika dwóch z nich aresztowano i oddano do dyspozycji prokuratora, natomiast członkowie obozowiska, decyzją wojewody pomorskiego, otrzymali nakaz opuszczenia okolic Golubia. „Chwila” dodawała, iż mogło to się stać dopiero po zakończeniu dochodzenia sądowego⁶⁹.

66 W literaturze przedmiotu na temat tego zajścia słabo uwzględnia się wątki cygańskie. Zob.: Z. Waszkiewicz, *Żydzi z Dobrzynia i Golubia: opowieść o świecie nieistniejącym*, Golub-Dobrzyń 1993, s. 74; J. Żyndul, *Kłamstwo krwi. Legenda mordu rytualnego na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2011, s. 199-202.

67 *Upiory średniowiecza*. „Mord rytualny” w Dobrzyniu, „Nasz Przegląd” 1926, nr 244, s. 3; *Echa hecy antyżydowskiej w Dobrzyniu*, „Nasz Przegląd” 1926, nr 259, s. 5.

68 *Bajka o „mordzie rytualnym” w Dobrzyniu*, ND 1926, nr 204, s. 6; *Ludzkie mięso z kartoflami dobrze smakuje*, ND 1929, nr 140, s. 4. Szczegóły zob. także: *W Dobrzyniu spokój*, „Chwila” 1926, nr 2691, s. 2; I. Schwarzbart, *Dlaczego jąka się demokracja?*, „Chwila” 1926, nr 2698, s. 2; *Widmo średniowiecza przed sądem. Znowu bajka o mordzie rytualnym*, „Chwila” 1927, nr 3104, s. 7.

69 *Mord rytualny...*, ND 1926, nr 204, s. 3; *Dokoła „mordu rytualnego” w Dobrzyniu*, ND 1926, nr 209, s. 6. „Nasz Przegląd” spośród wszystkich czołowych polskojęzycznych dzienników był najbardziej krytyczny wobec lokalnych władz i endecji. Zamieścił też surową ocenę napastników cygańskich, która jest jednocześnie zapisem stosunku do samych Cyganów: „Konstytucja przyznaje żydom równouprawnienie. (...) W praktyce zaś żydzi muszą niekiedy marzyć, aby być zrównanymi w prawach, bodajby z... cyganami. Świadczy o tem sprawa dobrzyńska (...). Cyganie, którzy jako ludzie sprytni znajdują się na konstytucji wprawdzie niepisanej, lecz faktycznej, ośmielają się w biały dzień

Innym przykładem konfliktu Żydów z Cyganami jest historia, która wydarzyła się w 1928 r. w Tykocinie, choć tym razem skończyło się tylko na groźbach. Zarzewiem sporu między obiema mniejszościami stała się wizyta młodej Cyganki w żydowskim domu, która zaoferowała wróżby z kart. Ponieważ pani domu odmówiła, wedle „Nowego Dziennika”, wróżka zdecydowała się ją zahipnotyzować w celu ograbienia domostwa⁷⁰. W międzyczasie powrócił mąż Żydówki i oszustwo się wydało, a Cygankę aresztowano. Gazeta zwróciła w tej historii uwagę na reakcję Cyganów, którzy dowiedziawszy się o aresztowaniu swej kompanki, zagrozili społeczności żydowskiej Tykocina, iż jeśli ta nie sprawi, że wróżka wyjdzie z aresztu, to Cyganie „zburzą miasteczko i urządują w nim pogrom”⁷¹.

Kolejny przypadek świadczący o agresji Cyganów wobec Żydów gazeta opisała pokrótce w 1933 r. Zrelacjonowała, że z nieznanymi przyczyn pewna cygańska grupa napadła na modlących się Żydów podczas święta Jom Kippur. Zgromadzili się oni w bet-hamidraszu przy ul. Nowowołyńskiej na warszawskiej Ochocie. Zebrani obrzuceni zostali kamieniami, a gdy zjawił się posterunkowy, wówczas jeden z cygańskich napastników prowokacyjnie krzyknął, że musi „wszystkich Żydów wytłuc”, za co został aresztowany. Cygańską reakcją na próbę stłumienia zajścia, były, jak w wyżej opisanym przypadku, groźby. Wypowiadali je Cyganie z pobliskiego obozowiska, oświadczając, iż „względem wszystkich Żydów okolicznych będą stosować terror”. Deklaracja ta z kolei spowodowała, iż do starostwa udała się delegacja żydowska z prośbą o usunięcie obozowiska⁷².

bić żydów, i widocznie się nie mylą. Albowiem tłum już nie dzikich cyganów, lecz kulturalnych autochtonów, którzy z pewnością nie żywią do cyganów szczególnej sympatii i ufności, nie tylko nie broni morderczo bitych żydów, lecz pospiesza z pomocą bijącym cyganom. Ale mniejsza o tłum cygański czy nie cygański. Ten bardzo łatwo daje się „ocyganić”. *Sanacja moralna a mord rytualny*, „Nasz Przegląd” 1926, nr 247, s. 2. Zob. także: *Arum dem blut-bilbul in Dobrzin*, „Hajnt” 1926, nr 207, s. 5.

⁷⁰ W hipnozie Cyganie mieli być specjalistami. W 1933 r. gazety obiegała wiadomość o cygańskim oszucie, Alfonsie Siwaku, który za pomocą tej metody okradł kilka instytucji państwowych (między innymi Izbę Skarbową, Bank Ludowy i Monopol Spirytusowy). O postaci tej pisano z fascynacją w sensie fenomenu medycznego. Na jego rozprawie w Sądzie Okręgowym w Warszawie wypowiadał się między innymi prof. Stefan Baley – jeden z najwybitniejszych przedstawicieli warszawsko-lwowskiej szkoły psychologicznej. Ostatecznie nie udało się ustalić, w jaki sposób Siwak ukradł pieniądze. Zob. na przykład: *Proces egzotycznego złodzieja – hypnotyzera*, ND 1933, nr 232, s. 10; *Cygan hypnotyzer skazany na 3 lata więzienia*, ND 1933, nr 245, s. 9.

⁷¹ *Cyganie grożą zburzeniem miasteczka*, ND 1928, nr 204, s. 11. Niejednokrotnie w gazetach, także polskich, przewijał się motyw zemsty cygańskiej. Niektórzy podkreślali, że Cyganie z natury byli mściwi i okrutni. Odrzucając tego rodzaju stereotypy, musimy jednak wziąć pod uwagę zagadnienie samoobrony Cyganów przebywających w nastawionym do niego niechętnie i wrogo społeczeństwie większościowym. Mogła ona przejawiać się właśnie w formie groźb i samosądów. W kategoriach prawnych, podlegały one karze, jako niecywilizowane sposoby rozwiązywania sporów i konfliktów, niemniej wspólnota cygańska musiała stworzyć jakiś mechanizm obronny w obliczu często uzasadnionej przemocy wobec jej członków. Sami Cyganie bowiem także byli ofiarami samosądów, które najczęściej dokonywano na terenie wsi, gdzie często miały one okrutny przebieg. „Nowy Dziennik” interesował się nimi, lecz nie w Polsce, a w Czechosłowacji i Rumunii, gdzie istniała tak zwana kwestia cygańska. Tam przyczyny konfliktów często leżały w antagonizmach narodowościowych. Gazeta piętnowała przemoc wobec Cyganów, nazywając większe wystąpienia przeciwko nim pogromami. Zob. na przykład na ten temat: *Bestjałski samosąd na cyganach we wiosce słowackiej*, ND 1928, nr 268, s. 11; *Straszliwy pogrom cyganów w Czechosłowacji. Z głośnego procesu w Trenczynie*, ND 1929, nr 43, s. 8; *Pogrom cyganów w Pobedinie*, ND 1929, nr 48, s. 10; *Wyrok w procesie o pogrom cyganów w Pobedinie*, ND 1929, nr 49, s. 2.

⁷² *Cyganie wywołują zajścia w Sądny Dzień*, ND 1933, nr 272, s. 10.

Do konfliktów i sytuacji problematycznych między Cyganami a Żydami dochodziło także w związku z próbami odbierania z obozowisk porwanych dzieci żydowskich. W jednej z takich spraw interweniował rabin. Gdy w 1931 r. w siedzibie króla Bazylego Kwieka, znajdującej się na warszawskim Marymoncie, Żydzi odkryli dziecko żydowskie, powstał spór między rabinatem warszawskim a samym Kwikiem. Przywódca cygański odmówił bowiem przyjęcia u siebie delegacji żydowskiej gminy wyznaniowej, która chciała mediuwać w sprawie dziecka i oświadczył, iż osobiście je wychowa. W konflikt ingerowała policja, która odebrała nieletniego. Umieszczono go następnie w warszawskim schronisku dla dzieci żydowskich przy ul. Ogrodowej⁷³.

Odrębnym zagadnieniem także z zakresu cygańsko-żydowskich relacji są tzw. Cyganie żydowscy. Sprawa była znana czytelnikom „Nowego Dziennika”, ale pisano o niej raczej formie ciekawostki. W 1927 r. poinformowano, że takowi żyli na Krymie, w Sewastopolu. Porozumiewali się w języku jidysz i po tatarsku. Prowadzili wędrowny sposób życia, byli biedni zajmowali się rzemiosłem – kowalstwem, blacharstwem etc. Informacji tej „Nowy Dziennik” nie rozwijał szerzej, podając, iż pochodzi ona z dziennika „Sztern” wychodzącego w Charkowie⁷⁴. Tę enigmatyczną wiadomość można potraktować jako niesprawdzoną, podobnie jak istnienie „żydowskich Cyganów” w II RP. Były to przypadki niezwykle rzadkie, wręcz jednostkowe, aczkolwiek bardzo problematyczne z religijnego punktu widzenia, szczególnie dla ortodoksyjnych Żydów. Jak informowała prasa żydowska, wiązały się one z porwaniami przez członków taborów cygańskich dzieci żydowskich. W 1928 r. w „Chwili” i „Naszym Przeglądzie” pojawiała się nie okraszona ironią czy kpina wiadomość, iż na skutek niezwyklego zbiegu okoliczności jeden z członków grupy cygańskiej – porwane dziecko żydowskie – po latach odnalazł swoją rodzinę w dość nietypowych okolicznościach. Odkrył ją podczas napadu na drodze. Jak się okazało, ofiarą napastnika był m.in. jego ojciec – Majer Grosfeld z Zamościa. Trudno wyrokować, czy opowieść ta była w pełni wiarygodna, niemniej sprawa trafiła do rabinatu warszawskiego, do którego przybyli Cyganie z obozowiska, którego członkiem był ów porwany za młodu Żyd. Wraz z nim stawiał się M. Grosfeld, by poświadczyć żydowskie pochodzenie swego dziecka. Wizytę w Warszawie polecił mu krzeszowski rabin. Jak napisała lwowska „Chwila”, „zdarzenie to wywołało wielkie wrażenie w rabinacie”⁷⁵.

⁷³ *Dziecko żydowskie w obozie cyganów*, ND 1931, nr 218, s. 8. Bazyl Kwiek był jednym z czołowych królów cygańskich. O jego działalności szeroko rozpisywała się polska prasa, jednak ani „Nowy Dziennik”, ani „Chwila” i inne podobne tytuły nie poświęcały mu w ogóle uwagi. Lwowski dziennik, niejako tłumacząc się z braku zainteresowania jego życiem, napisał: „Dowiadujemy się o tem [działalności Bazylego – AG] dopiero teraz, bo przyznajemy szczerze, co my o cyganach więcej wiemy, prócz operetkowej „miłości cygańskiej”? *Ciekawostki warszawskie. Wrzenia w rodzie cygańskim*, „Chwila” 1930, nr 3920, s. 5.

⁷⁴ *Cyganie żydowscy*, ND 1927, nr 241, s. 6.

⁷⁵ *Odzyskany syn*, „Chwila” 1928, nr 3173, s. 7; *Z filmów życia. Ojciec odzyskuje utracone dziecko*, „Nasz Przegląd” 1928, nr 18, s. 5. Do takich na wpół legendarnych opowieści zaliczyć należy także historię, która została opisana w

Ostatnia grupa tematyczna, którą wyróżniliśmy, dotyczy polityki III Rzeszy i państw jej podlegających wobec Cyganów. Uważne śledzenie wydarzeń w tych krajach, w związku z prześladowaniami Żydów, doprowadziło gazety żydowskie do zainteresowania również tematyką cygańską. Od 1937 r. zwrócono uwagę na wspólnotę losu Cyganów i Żydów, jednak po stronie żydowskiej brakuje śladów wyraźnego współczucia dla ludności cygańskiej. W notatkach na ten temat są oni opisywani jako kolejna po Żydach ofiara prześladowań hitlerowskich. W kwietniu 1937 r. „Nowy Dziennik” poinformował o projektach wydalenia wszystkich Cyganów z państwa niemieckiego. Taki postulat w jednej ze swoich odezw podniósł Reichsbauernbund (Związek Chłopów Rzeszy). Jak przekazywało pismo, Cyganie, Romowie i Sinti byli „niearyjczykami”, dlatego powinny ich zacząć obowiązywać „ustawy wyjątkowe”. W szczególności Związek akcentował potrzebę wprowadzenia zakazu uniemożliwiającego posiadanie ziemi i gruntów przez Cyganów. Odezwa kończyła się sformułowaniem, iż „włóczęgi cyganów po krajach europejskich stanowią zawsze trudne dla policji problemy bezpieczeństwa”⁷⁶.

Podbudowę ideologiczną służącą wykluczeniu Cyganów jako „niearyjczyków” dał dr Robert Ritter (1901-1951)⁷⁷. Znając jego naukowy dorobek i chcąc nie po raz pierwszy zresztą obalić i ośmieszyć mity rasistowskich teorii, „Nowy Dziennik” obficie relacjonował przebieg wielkiego kongresu, jaki odbył się w Paryżu, na który zjechało wielu badaczy, aby debatować nad zagadnieniami demografii ludności. Szczególnie skupił się referacie żydowskiego badacza Juliusa Brutzkusa z Litwy, który udowadniał tezę odwrotną – wykazywał, iż Cyganie, jako lud koczowniczy, byli „czystej krwi aryjczykami”⁷⁸.

Dziennik zwracał także uwagę na bezpośrednie okrutne formy prześladowania Cyganów w III Rzeszy, cały czas głównie ośmieszając doktrynę rasistowską jako koncept ideologiczny:

„Ewie” na temat małżeństwa córki rabina z Cyganem. Nie podano jednak personaliów, wyłączwszy cygańskie imię Janosz – domniemanego męża Żydówki i nie poinformowano, skąd pochodzili bohaterowie tej historii. Opowieść tę zamieściła Thea Weinberg, która ją osobiście usłyszała od żydowskiej żony Cygana podczas jazdy pociągiem. Zwracała uwagę na problem ostracyzmu społecznego, jakim poddane były tego rodzaju związki. Thea Weinberg, *Córka rabina – żoną cygana (rozmowa autentyczna)*, „Ewa” 1929, nr 47, s. 4.

⁷⁶ *I cyganie są im niewygodni*, ND 1937, nr 99, s. 16.

⁷⁷ R. Ritter jako psychiatra uznawany był w hitlerowskich Niemczech za specjalistę od tematyki cygańskiej. Pracował dla Niemieckiego Komitetu Badań Naukowych (Deutsche Forschungsgemeinschaft) i kierował w nim projektem pt. *Naukowe badania dziedziczności na kryminalistach, włóczęgach i cyganach*. Wyraził się o nich w następujący sposób: „Wewnątrz ciała narodu niemieckiego od wieków płodzi się społecznych psychopatów i kryminalistów, których niska wartość w żadnym razie nie ustępuje rzece chorych psychicznie i wariatów, których zaburzenia są dziedziczne”. E. Klee, *Auschwitz. Medycyna III Rzeszy i jej ofiary*, Kraków 2005, s. 74.

⁷⁸ *Najprostsze badanie naukowe burzy całe rusztowanie doktryn rasistowskich*, ND, 1937, nr 308, s. 4. Warto wspomnieć, iż na początku istnienia II RP niektóre narodowo-katolickie środowiska również próbowały wskazywać, iż Polacy jako aryjczycy wyróżniali się jakoby pewnymi pozytywnymi cechami (rycerskość i honorowość) w przeciwieństwie do Żydów jako semitów. W odpowiedzi na tę argumentację Mateusz Mieses w 1919 r. zadał retoryczne pytanie: „I cyganie są Aryjczykami i to dopiero przed paru wiekami przybyłymi z klasycznego kraju sanskrytu, hymnów wedyjskich i upaniszad – czy cechuje ich jakaś wysoka rycerskość?” *Aryjskie poczucie honoru*, ND 1919, nr 199, s. 3.

W Niemczech musi się najwyraźniej dziać bardzo źle (...) Nie pomogło też wypowiedzenie wojny... Cyganom i poddanie ich przymusowej i masowej kastracji. Ten fakt ostatni stał się w Paryżu tematem kpin. Bo jeśli Żydom i Żydówkom zarzuca się uwodzenie prawowitych hitlerowców, to nie można tego powiedzieć o Cyganach, słynących na całym świecie z tego, że tworzą zamkniętą grupę i zawierają małżeństwa wyłącznie między sobą. Gestapo głosi, że Cyganie wyprzedzili hitlerowców, i jeszcze przed nimi odznaczali się wielką płodnością... Dr Gunther, przedstawiciel rasistowskiej nauki hitlerowskiej, dowodzi, że cygani stanowili kiedyś rasę silną i piękną, która uległa degeneracji z powodu zawierania małżeństw między krewnymi... Piewca hitleryzmu wydał więc wyrok na podstawową teorię hitleryzmu, opierającą się na wykluczeniu wszelkich domieszek krwi niearyjskiej, co grozi degeneracją fizyczną hitlerowców. Boją się też, że poczucie wolności i indywidualności, charakteryzujące Cyganów, może się udzielić ludności rdzennie niemieckiej⁷⁹.

Natomiast zapowiedzi „rozwiązania problemu cygańskiego” w Austrii gazeta sarkastycznie skomentowała, iż działanie to będzie polegać na „ujęciu dotychczasowego romantycznego życia cyganów w odpowiednie karby, jak również na „wprowadzeniu ustawy rasowej na wzór ustaw żydowskich”⁸⁰. W tym okresie pojawiła się także inna informacja, której w ogóle nie przekazała polska prasa. „Nowy Dziennik” w lipcu 1938 r. zapowiedział, że w Polsce odbędzie się w Warszawie kongres ogólnocygański, na którym między innymi Cyganie polscy i inni zamierzali zaprotestować przeciwko polityce III Rzeszy, w tym szczególnie przeciwko przymusowej sterylizacji, umotywowanej „ochroną rasy”. Ponadto zapowiedziano wysłanie delegacji do Genewy na sesję Rady Ligi Narodów, gdzie planowano złożyć oficjalny protest przeciwko zarządzeniom sterylizacyjnym. Ponadto w grudniu tego roku gazeta bardzo lakonicznie podała do wiadomości komunikat, iż w hitlerowskich Niemczech wydano rozporządzenie, którego celem „jest wytępienie plagi cygańskiej. Rozporządzenie to stawiało cyganów i mieszkańców cygańskich w tym samym położeniu, co Żydów”⁸¹.

W 1939 r. w państwach i regionach, które zostały zaanektowane przez hitlerowskie Niemcy, sytuacja ludności cygańskiej także uległa pogorszeniu, ponieważ tam wprowadzano rozwiązania testowane w III Rzeszy. Tematem tym także interesował się dziennik. W czerwcu tego roku oszczędnie i lakonicznie jak dotychczas poinformował, że w Austrii utworzono dla Cyganów specjalny obóz w miejscowości Fischemend, w którym przebywało 430 cyganów, w tym 170 kobiet, a w sierpniu identyczny utworzono na terenie Protektoratu Czech i Moraw. Jak napisał,

⁷⁹ *Szał antysemitki hitleryzmu widziany z Paryża*, ND 1938, nr 174, s. 6.

⁸⁰ ND przywoływał argumentację narodowosocjalistycznej partii Austrii, która zajmowała się antycygańską propagandą. Cytując „Wiener Volkischer Beobachter”, dziennik przekazywał, iż powodem do prześladowań były kwestie rasowe – Cyganie byli „mieszkańcami rasowymi”, elementem kryminogennym oraz nie przestrzegali zasad sanitarnych. Ponadto jako ludność osiedlająca się przede wszystkim na wschodnich kresach Austrii stwarzali, zdaniem austriackiej gazety, zagrożenie dla bezpieczeństwa jej granic jako element niepewny politycznie. Widziano w nich więc szpiegów i donosicieli. *Trzecia Rzesza rozwiązuje problem... cygański*, ND 1938, nr 189, s. 2

⁸¹ *Protest cyganów przeciw III Rzeszy*, ND 1938, nr 194, s. 16; *Następny etap – cyganie*, ND 1938, nr 344, s. 3.

biuro prasowe Protektoratu zapewniło, iż w obozach tych „tradycje cygańskie będą należycie respektowane”⁸².

Na podstawie przeprowadzonej analizy treści „Nowego Dziennika” wyłania się zdecydowanie negatywny obraz ludności cygańskiej, a relacje między obiema mniejszościami ledwie się zarysowują. Charakterystyczne jest zamieszczanie notatek na temat cięższych przestępstw, w tym w kontekście lokalnym, a nie kradzieży jak w wypadku prasy polskiej. Właściwie na podstawie dostępnych numerów pisma możemy wnioskować, że kontakty Żydów z Cyganami niemal nie istniały. Nie łączyły ich żadne wspólne sprawy wynikające z ich mniejszościowego położenia w systemie polityczno-społecznym i gospodarczym II RP, a inteligencja żydowska wręcz odżegnywała się od porównań z Cyganami, bo przynosiło to ujmę dla emancypującego się narodu żydowskiego, zmuszonego walczyć zarazem z przejawami antysemityzmu, jak też o faktyczne równouprawnienie w państwie polskim. Z tego powodu w gazecie nie pojawiały się wyraźne gesty solidarności z Cyganami. Dopiero polityka antyżydowska i antycygańska/antyromska III Rzeszy nieco zbliżyła obie mniejszości, choć trudno mówić tu o integracji. Raczej widać ledwie zaznaczające się symboliczne braterstwo w obliczu coraz bardziej przerażających wieści napływających z zachodniej granicy.

Znamienny jest także brak w „Nowym Dzienniku” tak charakterystycznego i powszechnego w kręgach polskiej inteligencji mitu romantycznego życia cygańskiego, pełnego rzekomo swobody i nieokiełznanej wolności. Takie odniesienie pojawiło się tylko raz. Dr Hirsz Pfeffer, „kaznodzieja synagogi postępowej” w Krakowie, określił ludowego śpiewaka i improwizatora, Wolfa Ehrenkranza (Welwer Zbarażer), nawiązując do jego licznych wędrówek po różnych krajach, mianem „żydowskiego cygana”⁸³. Mitu tego na łamach pisma nie odnajdziemy także w kontekście sztuki. Odnotujmy, że w 1935 r. pojawił się opis malarstwa Leona Lewkowicza, który był wyraźnie zafascynowany tematem cygańskim⁸⁴, jednak jego zainteresowanie artystyczne Cyganami nie wynikało z pochwały wędrownego, pełnego jakoby frywolności życia koczowników, a wręcz przeciwnie, ukazywało ich trudny los. Portrecista reprezentował malarstwo wyrastające z tradycji XIX-wiecznego realizmu. „Nowy Dziennik” wyraził podziw dla jego zdolności, pisząc, że „sztuka Lewkowicza nie jest arcy „modern”. (...) Cyganie jego i cyganki w smutku czy radości – unaoczniają nam ich los narzucony przez wieki i życie. Oglądajcie tych cyganów, a zrozumiecie ich dolę”. W innym artykule Julisz Feldhorn stwierdził zaś, że w oparciu

⁸² *Przyszła kolej na cyganów*, ND 1939, nr 177, s. 12; *Obozy dla cyganów w protektoracie*, ND 1939, nr 217, s. 15.

⁸³ *O życiu i pieśni żydowskiego cygana*, ND 1934, nr 319, s. 3.

⁸⁴ Był absolwentem krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych.

o temat cygański Lewkowicz stworzył swój niepowtarzalny styl – „styl odrębny, z niczem porównać się nie dający – to głowy cyganów i cyganiek”⁸⁵.

Warto także na koniec podkreślić, że „Nowy Dziennik”, jako pismo polityczne, generalnie nie wprowadzał na swoje łamy treści, które miały posmak sensacji. Polska prasa jednak, nawet polityczna i informacyjna, dość często pozwalała sobie na bulwarowe relacje z życia Cyganów. Jeśli w analizowanym tytule zamieszczano podobne historie, to miały one raczej charakter ciekawostek. Można ich odnaleźć dosłownie kilka. Za takie uznano nowiny o zawaleniu się groty w Austrii, w której mieszkały dwie rodziny cygańskie, o śmierci wpływowej wróżki w Skopje, do której chadzała tamtejsza arystokracja, czy o zgonie 118-letniej Cyganki w Rumunii, która pochodziła z województwa kieleckiego oraz o żebrakach z Lubelszczyzny, którzy postanowili wieść życie na cygańskich wozach⁸⁶.

Jews about Gypsies in interwar Poland. The Roma issues in „Nowy Dziennik” (1918-1939)

The article presents the problem of Gypsy-Jewish relations in the Second Polish Republic. It is of a contributory nature – it focuses on one press title ("Nowy Dziennik"), which is the oldest Zionist periodical in Poland, published in Polish language since 1918. The analysis of its content allowed several conclusions to be drawn. Direct relations between the two minorities – Gypsies and Jews – were almost non-existent, and the Jewish side, if it occasionally wrote about Gypsy community, saw only the negative consequences of such contacts. As far as the perception of the Gypsies by the Zionist elite was concerned, the Zionist elite upheld all the negative stereotypes and myths about them that were characteristic of the majority society. It was also silent about the state-forming aspirations of the Gypsies.

⁸⁵ Lewkowicz malował także portrety dzieci żydowskich. Jego prace miały lekkie zabarwienie sentymentalne I. Fleischman, *Leon Lewkowicz*, ND 1935, nr 328, s. 8; *Wystawa obrazów zrzeszenia Żydowskich Artystów Malarzy*, ND 1935, nr 344, s. 12; *Z wystawy Żydowskich Artystów Malarzy*, ND 1935, nr 347, s. 3.

⁸⁶ *Tabory żebracze na Wileńszczyźnie*, ND 1936, nr 120, s. 8; *W miasteczku Lada*, ND 1936, nr 134, s. 10; *Księgowość cyganki*, ND, 1936 nr 213, s. 4; *Zgon 118-letniej cyganki*, ND 1939, nr 9, s. 3.

Żydowska społeczność Makowa Mazowieckiego i okolic. Pamięć świadków historii a upamiętnianie

Wprowadzenie

Choć od zakończenia II wojny światowej minęło już prawie 77 lat, wydarzenia z nią związane wciąż są przez seniorów pamiętane. Poświadczają to wyniki badań etnograficznych przeprowadzone m.in. na terenie północnego Mazowsza. Z zarejestrowanych relacji wynika, że większość rozmówców doświadczyła w czasie wojny traumy. Jako młodzi ludzie dorastali w poczuciu braku bezpieczeństwa, niejednokrotnie będąc świadkami brutalnych, wynaturzonych zachowań niemieckich okupantów, osób z nimi kolaborujących, bądź tzw. marginesu społecznego. W kolejnych latach okupacji potęgowały się akty przemocy manifestujące się niewyobrażalnymi dotąd wymiarami okrucieństwa. W szczególności doświadczyła ich skazana na eksterminację społeczność żydowska.

Tematyka Zagłady społeczności żydowskiej żyjącej na północnym Mazowszu była już niejednokrotnie przedmiotem rozważań naukowych, co znajduje swoje odzwierciedlenie przede wszystkim w opracowaniach historycznych. Pomimo to, wciąż istnieje potrzeba pogłębionej refleksji nad takimi zjawiskami jak: trwanie pamięci świadków historii (m.in. po upływie ponad 70 lat od czasu zakończenia wojny), czy pamięć społeczna i zbiorowa w kontekście dyskursów publicznych, ale i upamiętniania wiedzy o Holokauście.

Choć w podjętych rozważaniach docelowo kieruję szczególną uwagę na wydarzenia związane z okresem wojny, to równie ważne jest zbadanie opinii przedstawicieli społeczności lokalnej na temat relacji istniejących przed 1939 r. (zwłaszcza zaś obrazujących relacje ze społecznością żydowską mieszkańców Makowa Mazowieckiego i okolicznych wsi). W tym kontekście podkreślam to, co jest przez seniorów wspomniane, a częściowo również upamiętniane w przestrzeni publicznej.

Źródła etnohistoryczne wykorzystane w artykule zgromadzono m.in. w wyniku realizacji projektu pt. *Upamiętniając wiedzę przodków...* oraz w toku etnograficznych prac badawczych prowadzonych na terenie północnego Mazowsza w latach 2016–2020¹.

¹ Badania etnohistoryczne prowadziłam w tej części północnego Mazowsza początkowo w ramach działalności Zakładu Antropologii Akademii Humanistycznej im. A. Gieysztor, następnie realizując projekt pt. *Upamiętniając wiedzę przodków... Studium etnohistoryczne nad stanem i recepcją kulturowo-społeczną wiedzy według relacji mieszkańców Gminy Karniewo (północne Mazowsze)*, w latach 2019–2020. Relacje rozmówców przytaczane są w niniejszej pracy w anonimowo, wskazując jedynie na miejscowość pochodzenia rozmówców oraz na rok badań.

Pamięć autobiograficzna a pamięć społeczna

Wspominanie jest związane z pamięcią autobiograficzną rozmówców, którzy przeżyli dane wydarzenia – niejednokrotnie będąc świadkami zjawisk opisywanych w tzw. *wielkiej historii*. Budowane narracje wiążą się również z *metakodem* odzwierciedlającym zinternalizowane – w toku procesu inkulturacji treści, wpływające na sposoby postrzegania i przedstawiania świata. Narrator bowiem uwarunkowany jest zarówno kanonem kulturowym, przyswojonym w toku „wrastania” w kulturową wiedzę (odnoszącą się do kodów kulturowych, aksjonormatywów itp.), ale także jest pod wpływem pamięci społecznej i zbiorowej. *Metakod*, jak podkreślał Wojciech J. Burszta i Waldemar Kuligowski, dostrzegalny jest w mówieniu zarówno o wydarzeniach rzeczywistych, jak i wyobrażonych. „Innymi słowy, narracja jest formą rozumienia świata i strukturalizacji doświadczenia ujmowanego w kategoriach ludzkich intencji”².

Przyjmuje się przez to, że narracje rozmówców mają charakter deklaracyjny, w istocie są *metanarracjami* powiązаныmi z konstruowaną wiedzą (uwarunkowaną tak społecznie, jak i kulturowo), dodatkowo obrazując subiektywne oceny wydarzeń. Jak dowodził Marian Golka, taka wiedza nie ma „charakteru ścisłego, pewnego i obiektywnego, lecz przekonaniowy”³.

Według Paula Ricoeura, w badaniach poświęconych problematyce pamięci ważne jest doprecyzowywanie – poprzez dążenie do uzyskania odpowiedzi na takie pytania, jak np.: Co i dlaczego, *to* a nie *tamto* – jest pamiętane?; Czego dotyczy wspomnienie?; Czyja jest pamięć?⁴ Równie istotne staje się dążenie do zbadania, jak to, co minione, jest włączone bądź nie, w recepcję międzygeneracyjnego przekazu. W tym kontekście można dostrzec jak u potomnych jest kształtowana ich świadomość historyczna, powiązana z tożsamością – w konfrontacji do istnienia alternatywnych wersji historii⁵.

W konstruowanej „kulturze pamięci” dostrzegalna jest też zależność występująca względem przekazywanych treści – przez świadków wydarzeń (ich wspomnieniami) a sposobami upamiętniania wybranych zjawisk włączonych do pamięci społecznej. Warto nadmienić, że upamiętnianie będące udziałem kolejnych generacji, nierzadko postrzegających siebie w roli „strażników pamięci” – w istocie odnosi się do tzw. pamięci „rekonstruowanej”.

Sławomir Kaprański podkreślił, że w procesie konstruowania pamięci społecznej indywidualne wspomnienia lub wspomnienia o minionych wydarzeniach są omawiane przez jednostki, instytucje społeczne, które wspierają (a czasem indukują lub wręcz tworzą) pewne

² W. J. Burszta, *Różnorodność i tożsamość: antropologia jako kulturowa refleksyjność*, Poznań 2004, s.181; W. J. Burszta, W. Kuligowski, *Sequel. Dalsze przygody kultury w globalnym świecie*, Warszawa 2012, s. 17.

³ M. Golka, *Pamięć społeczna i jej implanty*, Warszawa 2009, s. 38.

⁴ P. Ricoeur, *Pamięć, historia, zapomnienie*, tłum. J. Margański, Kraków 2006, s.13.

⁵ Zob. np.: A. F. Grabski, *Spór o prawa dziejowe. Kontrowersje wokół Henry'ego Thomasa Buckle'a w Polsce w dobie pozytywizmu*, Lublin 2002.

formy pamięci społecznej (a inne osłabiają lub eliminują), decydując w ten sposób, które np. z indywidualnych wspomnień zostaną publicznie upamiętnione jako ważne dla grupy. Ta oficjalnie zatwierdzona wizja przeszłości, wraz z podtrzymującymi ją praktykami upamiętniającymi, tworzy zbiorową pamięć danej społeczności⁶.

Dodatkowo to, co zostaje włączone w zakres pamięci społecznej zależy nie tylko od społecznie wynegocjowanych treści, ale także od uwarunkowań wynikających z polityki historycznej. Odzwierciedlają to zjawisko dyskursy historyczne i publiczne istniejące w pamięci zbiorowej. W tej tematyce Motti Neiger, Oren Meyers i Eyal Zandberg twierdzili, że wynegocjowane treści zawarte w pamięci zbiorowej ukazują określone wersje historii (nierzadko ubrane w historyczne mity), w konsekwencji odzwierciedlając przemiany społeczno-polityczne, w tym narzucone przez daną władzę – dyskursy publiczne⁷. Na ten fenomen zwrócił już wcześniej uwagę Michel Foucault podkreślając, że historia nie jest tożsama z konstruowanymi tzw. dyskursami historycznymi, czy publicznymi, które naznaczone są polityką pozostając pod wpływem danej władzy generującej to, co należy do kategorii „prawdy”⁸.

W zakresie poruszanej w tym artykule tematyki, Michael Steinlauf wyróżnił pięć okresów zmian dyskursów publicznych dostrzegalnych w polskiej polityce historycznej odnoszącej się do czasów po II wojnie światowej, w których Żydzi i Holocaust byli w różny sposób przedstawiani. W pierwszym okresie wyróżniono czas tzw. pamięci zranionej, przypadający na lata 1944-1948. Wówczas to w publicznym dyskursie obecne były narracje odnoszące się do Zagłady – m.in. ukazywane w kontekście relacji świadków historii. Okresy kolejne nazwał zaś czasem tzw. pamięci wypartej (przypadające na lata: 1948-1968 oraz 1969-1970). Następnie nastął okres „pamięci odtworzonej” (przypadający na lata 1970-1989), zaś ostatni (przez tego autora badany okres), określony został czasem tzw. pamięci odzyskanej (tutaj lata 1989-1995)⁹.

Już na tym tle można dostrzec, że sposób upamiętniania wydarzeń z przeszłości, obecność określonych treści w dyskursach publicznych manifestujących się w codzienności – są symptomatyczne, obrazując m.in. problemy społeczne, antagonizmy, które mają moc oddziaływania na jakość relacji społecznych budowanych także w teraźniejszości¹⁰. Sławomir Kaprański przedstawił pośrednio te zjawiska nawiązując do wyników badań przeprowadzonych (na początku lat 90. XX w.) przez Instytut Socjologii UJ, w ramach projektu „Pamięć kultury

⁶ S. Kaprański, *Jews and the Holocaust in Poland's Memoryscapes: An Inquiry into Transcultural Amnesia* [w:] ed. T. Sindbæk Andersen, B. Törnquist-Plewa, Leiden 2017, s. 170-197.

⁷ M. Neiger, O. Meyers, E. Zandberg, *On media memory: Collective memory in a new media age*, New York 2011.

⁸ M. Foucault, *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, New York 1977/1998, s. 189.

⁹ M. C. Steinlauf, *Bondage to the Dead. Poland and the Memory of the Holocaust*, Syracuse 1997 (*passim*).

¹⁰ Zob. M. Oelofse, *Applying principles of historical critique: authentic oral history?* in: “Journal for Contemporary History” 2011, Volume 36, no. 1, s. 191-204; B. Józefów-Czerwińska, *Oporni. Losy mieszkańców polsko-białoruskiego pogranicza w kontekście problematyki pamięci oraz negatywnych stereotypów dotyczących chłopstwa*, Pułtusk 2019, s. 56.

żydowskiej w południowej Polsce”. W odniesieniu do nich stwierdził, że choć świadkowie Zagłady żydowskiej społeczności potrafili podać szczegóły losów znanych im osób (i często ze współczuciem i smutkiem), większość z nich miała problem z przyznaniem się, że byli świadkami strasznego, niewyobrażalnego wydarzenia prowadzącego do Zagłady ich sąsiadów. Niewiele wyrażono empatii dla losu Żydów w ogóle, a wielu respondentów w tym temacie zaczęło odwoływać się do antysemickich klisz, nawet jeśli nie eksponowali antysemickich poglądów w innych częściach wywiadu¹¹.

Czy podobne wnioski można wysunąć z badań przeprowadzonych w lokalnej społeczności związanej z Makowem Mazowieckim i okolicami? Czy mieszkańcy nie byli świadomi faktu, że byli świadkami zagłady społeczności żydowskiej?

Czerpiąc bezpośrednio z przekazów rozmówców oraz z relacji archiwalnych świadków historii – związanych z danym subregionem, spotykamy się zdecydowanie – z bardziej złożonym obrazem wydarzeń odnoszącym się do losów makowskiej wspólnoty w czasie II wojny. Jednocześnie w badaniach prowadzonych nad pamięcią, ważnym staje się zwrócenie także uwagi na sposoby konceptualizacji odnoszące się tak do rozmówców (i ich wspomnień), jak i do tego, co jest, i jak jest - w społeczności upamiętniane.

Makowska społeczność żydowska w początkach okupacji niemieckiej

Wkroczenie niemieckich oddziałów „Wodrig” do Makowa Mazowieckiego 6 września 1939 r. zmieniło życie mieszkańców miasta i okolic. Tę datę symbolicznie można uznać za początek tragicznego rozdziału zapisanego w historii mieszkańców tej części Mazowsza.

Według zarejestrowanej w 1990 r. relacji Leona Salomona, świadka Zagłady makowskich Żydów, obawiano się konsekwencji wkroczenia Niemców do Polski: „już w 1938 r. wielu Żydów urodzonych w Niemczech zostało zmuszonych do wyjazdu i przybyło do Polski, słyszeliśmy o nocy kryształowej, wiedzieliśmy, że nie będzie spokojnie [...]. Byłem dzieckiem, kilkunastoletnim chłopcem. Byłem podekscytowany, zobaczyłem żołnierzy Wehrmachtu, konie, maszyny, jakich nigdy w życiu nie widziałem. Mieliśmy obawy, nie wiedzieliśmy co się wydarzy, ale w domu rodzice nie rozmawiali o tych wydarzeniach” [relacja Leona Salomona]. W archiwalnych narracjach świadków historii, jak np. Mirona Jaźwińskiego pojawiały się stwierdzenia, że początkowo opinie na temat Niemców nie były w mieście jednoznaczne¹².

¹¹ Kaprański, s. 170-197.

¹² „Niemcy wkroczyli, to niektórzy Żydzi wyszli z domu, nie wiedzieli co będzie dalej. Pamiętali Niemców, ci starsi Żydzi, jako przyzwoitych, kulturalnych ludzi, z którymi zetknęli się podczas pierwszej wojny światowej. I oni myśleli, że to będą ci sami ludzie”. Według świadka historii – inni oponowali, spodziewając się ze strony Niemców represji, zróżnicowanych aktów przemocy, wysuwając jednoznaczne wnioski z relacji przekazywanych przez uciekinierów z III Rzeszy [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Po wkroczeniu okupantów do miasta, co podkreślał Janusz Szczepański, w przeciwieństwie do innych osad i miasteczek znajdujących się w granicach powiatu makowskiego, Wehrmacht nie dopuścił się początkowo aktów bestialstwa wymierzonych w przedstawicieli ludności żydowskiej¹³. Zarekwirowano zaś dokumenty zgromadzone w starostwie, magistracie, policji oraz w sądzie¹⁴.

Terroru ze strony okupantów doświadczone już kilka tygodni później, wraz z wprowadzonymi restrykcjami. W tym kontekście Leon Salomon podkreślił, że „restrykcje były nie tylko w stosunku do Żydów, ale i do Polaków. Wprowadzono limity na chleb, nie wolno było nocą wychodzić, ale jeszcze nie było drastycznie. [Jednakże – to się zmieniło już – BJC] kilka tygodni później. Skonfiskowano sklepy, zaplombowano drzwi i zajęto m.in. nasze mienie, jako wzięte na własność niemieckich okupantów”. O tych wydarzeniach świadczyli także współcześnie żyjący seniorzy z Makowa i okolic, podkreślając, że wszystkie zakłady, warsztaty, sklepy żydowskie w mieście zostały przez Niemców zabrane a ich towary i wyposażenie zrabowane.

Decyzją władz okupacyjnych Maków Mazowiecki (wraz z przyległymi ziemiami) stał się częścią III Rzeszy. Tak zwany *Landkreis Mackeim* został włączony do rejencji ciechanowskiej (*Regierungsbezirk Zichenau*), utworzonej z ziem włączonych do Prus Wschodnich¹⁵. Wraz z agresją na Polskę ZSRR (17 września 1939 r.) okupacyjny komendant miasta nakazał makowskim Żydom przeniesienie się w okolice Ostrołęki, czyli na obszar okupacyjnej strefy sowieckiej (niewielu jednakże przedstawicieli tej społeczności zdecydowało się na opuszczenie miasta)¹⁶. Należy też dodać, że już w 1939 r. rozpoczęto akcję wysiedlania Żydów z terenu rejencji ciechanowskiej¹⁷.

Nakazano wszystkim mieszkańcom posiadanie tymczasowego dowodu tożsamości zwanego *ausweis*, a za jego brak – z czasem można było trafić do obozu zagłady. Ograniczono też ruch ludności, który mógł się odbywać wyłącznie na podstawie uzyskanych przepustek. Wysły również liczne zarządzenia, obrazujące jednoznaczny stosunek nazistów do społeczności żydowskiej. Jaźwiński w tym kontekście wspominał, że „Żydzi powinni ukłonić się Niemcowi i zejść im z drogi. Polacy też. Było to egzekwowane bardzo ostro przez wszystkich Niemców. Wszyscy byli zastraszeni [Miron Jaźwiński, 2002 r.]

¹³ J. Szczepański, *W czasach II wojny światowej i niemieckiej okupacji* [w:] *Dzieje Makowa Mazowieckiego*, red. J. Szczepański, Pułtusk 2020, s. 478-479.

¹⁴ M. Wardzyńska, *Był rok 1939. Operacja niemieckiej policji bezpieczeństwa w Polsce. Inteligencja*, Warszawa 2009, s. 112.

¹⁵ Regierungsbezirk Zichenau, <http://www.territorial.de/ostp/rbzich.htm> [dostęp: 30. 05. 2020 r.].

¹⁶ Szczepański, *W czasach II wojny światowej*, s. 479.

¹⁷ L. Zygmunt, *Likwidacja mławskiego getta w kontekście „rozwiązania kwestii żydowskiej” na północnym Mazowszu* [w:] *Żydzi na północnym Mazowszu (1815–1945)*, red. L. Zygmunt, Ciechanów – Mława 2018, s. 237.

O stacjonujących w mieście okupantach i ich stosunku do społeczności żydowskiej świadectwo przekazał m.in. Szmulel Tauba. Napisał o stopniowo potęgującej się agresji nazistów, początkowo wymierzonej w Żydów religijnych wyróżniających się wyglądem, którym naziści w wynaturzonych „zabawach” obcinali brody. Z czasem nagminne stały się pobicia, łapanki, zmuszanie do różnych prac. Z archiwalnej relacji innego świadka historii dowiadujemy się: „Najpierw brali ich do robót publicznych, ale w każdym razie ci ludzie nie byli przystosowani do tych robót. I szli kilometry całe by odśnieżyć czy robić jakieś porządki. Już byli prześladowani, ale to zaczęło się bardzo, jak zrobiono getto” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Brutalność nazistów względem społeczności żyjącej na północnym Mazowszu manifestowała się w coraz to okrutniejszych formach, o czym m.in. świadectwa przekazali M. Rubbin¹⁸, czy wspomniany już Sz. Tauba¹⁹ i inni. Akty przemocy, nie tylko fizycznej stały się powszechne, a wielu żołnierzy niemieckich lubowało się w sadystycznym znęcaniu i poniżaniu przedstawicieli tej grupy wyznaniowej.

Sprofanowano w mieście wszystkie miejsca ważne dla społeczności żydowskiej. Przejęto synagogę, w której urządzono szkołę jazdy konnej, oznaczając ją swastyką i napisem informującym mieszkańców miasta „Alles für Deutschland” (w 1941 r. zabytkową synagogę zniszczono, a na jej miejscu komendant getta Steinmetz wymierzał publiczne chłosty, ale także tu przeprowadzano publiczne egzekucje)²⁰. Zniszczono kirkuty, a macewami utwardzono chodniki i krawężniki²¹. O wszystkich tych wydarzeniach zachowały się ślady we wspomnieniach seniorów (zamieszkujących zarówno Maków Mazowiecki, jak i okoliczne wsie).

Getto w Makowie Mazowieckim – w źródłach etnohistorycznych

*Są tak samotni pośrodku planety ziemi,
do której wszyscy należą
oprócz nich – Żydów
Z pamiętnika rabina Lejba Langfusa²².*

¹⁸ M. Rubbin, *Pomiędzy ludzkimi bestiami* [w:] *Księga Pamięci Gminy Żydowskiej Maków Mazowiecki*, red. I. Brat, Tel Awiw 1969, s. 220;

¹⁹ Sz. Tauba, *Wiązanka smutnych wspomnień* [w:] [w:] *Księga Pamięci Gminy Żydowskiej*, s. 147.

²⁰ Szczepański, *W czasach II wojny światowej*, s. 480.

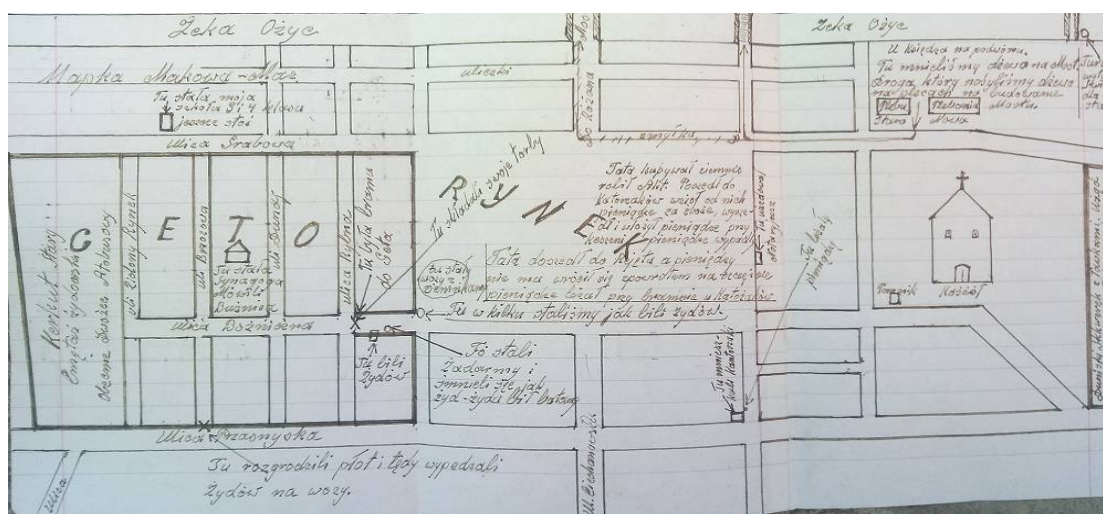
²¹ Tegoż, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pultusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993, s. 149-150.

²² *Z pamiętnika rabina Lejba Langfusa – więzionego i tragicznie zmarłego w KL w Auschwitz–Birkenau* – zob. N. Cohen, *Diaries of the Sonderkommandos in Auschwitz: Coping with Fate and Reality*, „Yad Vashem Studies” 1990, vol. 20, s. 273-312.

Getto w Makowie Mazowieckim powstało już pod koniec 1940 r. W opiniach seniorów z Makowa powtarzały się stwierdzenia, że „Żydów wypędzili do getta...”. Tu rozpoczynała się droga, która w miała doprowadzić do ostatecznego rozwiązania – tj. zagłady ludności żydowskiej.

Seniorzy szczegółowo najpierw opisywali zasięg getta wskazując, że „getto było, jak jest ul. Grabowa, Dunaj, Zielony rynek... To było getto” [senior z Makowa Maz., 2019 r.]. Celestyn Chodub, 100-latek ze wsi Słoniawy nakreślił nawet własnoręcznie zasięg i położenie getta w Makowie.

Fot. 1. Zasięg getta w Makowie Maz. – ukazujący rysunek autorstwa Celestyna Chodupa ze Słoniaw.

Zachowały się archiwalne relacje świadków historii, którzy przekazywali bardziej szczegółowe informacje: „Jak zrobiono getto? W Makowie getto ciągnęło się wzdłuż ulicy Przasnyskiej, miej więcej jakieś 500 m długości, dochodziło do wysokości rynku (z drugiej strony był rynek). Po przeciwnej stronie wzdłuż rzeki Orzyc, ulicą Grabową. A zamykał getto dawny kirkut, czyli stary cmentarz żydowski. Zrobione to było w ten sposób, że obito to deskami te domy, zamknięto okiennice i zrobiono płot drewniany wysokości ponad 3 m plus, a z góry jeszcze [umieszczono – BJC] trzy rzędy drutów. W pierwszym okresie, jak getto stworzyli taką *Nudelrad* – taką radę żydowską [Judenrat – BJC]. Stworzono w getcie policję, ona nie miała broni, oni mieli kije [...]. Przez bramę widać było, co tam się dzieje. Były dwie [trzy – BJC] bramy, jedna przy ul. Przasnyskiej, taka zapasowa brama, a główna brama była w Rynku, to tam pilnowali policjanci i oni” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Do czasu powstania getta niektórzy przedstawiciele społeczności żydowskiej pracowali w przejętych np. przez Niemców przedsiębiorstwach, bądź też byli zatrudniani w innym charakterze wchodząc w bezpośrednie związki z Niemcami. Z relacji Jaźwińskiego dowiadujemy się, że np.

Orlik został gońcem u Niemca Webera (ów Niemiec przejął zarekwirowany od przedsiębiorcy żydowskiego zakład). „Przede mną tę funkcję – moją pełnił Żyd, z którym myśmy bardzo dobrze żyli. Właściciel dwóch garbarni, Orlik się nazywał. I to był Żyd bardzo energiczny. On bardzo dobrze znał się z tym Orlikiem. On był u niego od 1939 r. a jak zamknęli getto, to ja przyszedłem na miejsce tego Orlika. Już nie mógł wychodzić. [jednakże – według przekazu mieszkańcy getta – BJC] przez tego Orlika²³ przekupywali Niemców, składali się na żywność, kupowali zwierzę, czy jakieś inne historie [...]. Jeżeli chodzi o Żydów oni cały czas porozumiewali się z Polską a Polacy z nimi. Żydzi byli im potrzebni a Polacy im” [Relacja Mirona Jaźwińskiego, 2002 r.].

Niektórzy seniorzy z Makowa twierdzili, że większość mieszkańców miasta była poruszona sytuacją ludzi zmuszonych do życia w getcie: „Zostali w tym getcie... Zamknięte było. Podrzucali jedzenie, tutaj nie aż tak, nie mieli głodu, ale chodziliśmy do nich [rozmówca doprecyzował, że „pod płot” – BJC]. Nie wolno było wchodzić [do getta – BJC]. Płot był 3 metrowy, ale jakieś gruszki, czy jabłka się rzucało. Echa [o położeniu ludzi zamkniętych w getcie – BJC] dochodziły czasami. Wyprowadzali ich na drobne roboty, to opowiadali – jak tam jest. Wszyscy się znali, Maków to nieduże miasto, niecałe 9000 było. I była przyjaźń między Polakami” [senior z Makowa Maz., 2019 r.]. Podobne wypowiedzi pojawiały się także u innych, miejscowych seniorów²⁴. O tym, że komunikowano się np. stając pod płotami, ale i przekupywano niemieckich strażników getta relacjonował m.in. Miron Jaźwiński: „ci Niemcy, którzy mieli tych Żydów pilnować byli bardzo przekupni [...]. Oni wypełniali swoje funkcje, ale Żydzi potrafili z nimi postępować. Do końca 41 r. Żydzi mogli jeszcze poruszać się po terenie miasta. Pamiętam to bardzo dobrze, bo od stycznia 42 r. objął mnie przymus pracy, tzn. skończyłem 14 lat. Później pracowałem już u Niemca, ale wielokrotnie byłem proszony o to, żeby zawiadomić pana takiego, że pan taki i taki chce porozmawiać, żeby w danej godzinie był w danym miejscu. Tam można było rozmawiać przez płot. Przy ul. Przasnyskiej mieszkali Niemcy, a byli tak zorganizowani, tak byli za władzą, że jeden drugiego prześcigał się, żeby się tej władzy przypodobać. A z drugiej strony mieszkali Polacy, to wiem, że gęsi przerzucali, jak kupowali” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

W getcie strażnikami byli również folksdojczce. Z relacji seniorów z gm. Karniewo dowiadujemy się, że „tutaj w Czarnostowie taki C. to był w getcie strażnikiem, i K. też i oni się obłożyli złotem. To po wojnie jeden Żyd przyjechał do niego. Ale z ludzkiej krzywdy nikt nie będzie figurował. Miał chłopaków dwóch ten C. Postawił jednemu dom, a drugi się panoszył syn

²³ Orlik – wspomniany już w relacji M. Jaźwińskiego – najprawdopodobniej nazywał się Dawid Orlik. Był on synem przedwojennego właściciela garbarni, w getcie zaś stanął na czele żydowskiej Policji Porządkowej. Por. Szczepański, *W czasach II wojny światowej*, s. 483.

²⁴ „W Makowie, to im jeść tam zanosili po kryjomu. Znać ich znałam, bo miałam ciotkę w Makowie i tam przebywałam, to widziałam, jak jeszcze chodzili z naszywkami na plecach, widziałam ich” – z relacji seniorki ze wsi Zaręby, badania 2019 r.

i fiknął. A miał 50 – górę lat i odszedł. I te młodzi poprzedał, a teraz, to nic nie mają. K. też poprzedał, syn był milicjantem zabili go, drugi zmarł – nigdy na cudzej krzywdzie” [wywiad zbiorowy, seniorzy ze wsi Wójtę Trojany oraz z Gościejewa, 2020 r.].

Wbrew przytaczanym powyżej relacjom, mogącym wskazywać, że sytuacja ludzi zamkniętych w makowskim getcie nie była katastrofalna, świadczy wystosowana prośba makowskiego Judenratu z grudnia 1940 r. napisana do Jointu w Warszawie. Było to wołanie o zorganizowanie pomocy dla głodujących i cierpiących z zimna ludzi zamkniętych w makowskim getcie. Na koniec w dokumencie, stwierdzono że: „Jedynie Wasza pomoc niezwłoczna ratować może wiele dusz od niechybnej zagłady”²⁵.

Sytuacja mieszkańców getta zdecydowanie jeszcze bardziej się pogorszyła, gdy w jego obręb dosiedlono kolejnych mieszkańców. Należy podkreślić, że w podsumowaniu Janusza Szczepańskiego w początkach 1940 r. w Makowie Mazowieckim zamieszkiwało około 3500 osób wyznania mojżeszowego (przy czym w tej grupie 2000 osób było uchodźcami – uciekinierami z Przasnysza, Chorzel oraz innych okolicznych miejscowości). Wówczas decyzją władz niemieckich uciekinierów przebywających w Makowie postanowiono z miasta usunąć. Natomiast pod koniec 1940 r. w getcie makowskim zamieszkiwało już 5,8 tys. osób. Ich liczba powiększyła się znacznie w grudniu 1941 r., gdy dosiedlono getto żydowską społecznością wysiedloną z Przasnysza, Chorzel, Mławy oraz Sierpca²⁶. W relacji Mirona Jaźwińskiego do getta makowskiego „przywieziono Żydów z Ostrołęki, Przasnysza i innych miejscowości. Wielka ilość. W mieszkaniu byli po 10–15 osób, ledwo mieli się gdzie pomieścić” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Mieszkańcy getta żyli w opłakanych warunkach. Z powodu tragicznego stanu sanitarnego wybuchały epidemie, zwłaszcza tyfusu – dziesiątkujące ludzi²⁷. Cierpienie wynikało nie tylko z przeludnienia, niedoboru wody, zimna, ale też z niedożywienia i głodu. Wykorzystywano mężczyzn do przymusowych robót publicznych, jak np. do budowy dróg w okolicznych miejscowościach. Wspominali o tym fakcie seniorzy gminy Karniewo następująco: „W Karniewie chyba pięć rodzin było [wyznania mojżeszowego – BJC]. I ich Niemcy wybili, innych wywieźli, albo uciekli. Wszystkie te rowy Żydzi robili” [senior z Konarzewa–Bolesty, 2019 r.]. Zmuszano również ludzi z getta do prac związanych z pałacami, dużymi majątkami przejętymi przez Niemców. „W getcie mieszkali, codziennie przychodzili tutaj [do Karniewa - BJC]. Ten park, wszystkie uliczki robili Żydzi. Tam mieszkała starościna, Niemka i zarządzała. I Żydzi wszystkie alejki, uliczki robili. I w Klimkach, i w Łukowie, w każdej wsi prawie robili” [senior z Karniewa, 2016 r.]. Te wydarzenia są poddawane recepcji międzypokoleniowej. „Opowiadali mi ludzie (nas

²⁵ Za: Szczepański, *W czasach II wojny światowej*, s. 485.

²⁶ Tamże, s. 479-480; *Kronika Gmin, Maków Mazowiecki. Encyklopedia osadnictwa żydowskiego od momentu ich założenia aż po zagładę podczas II wojny światowej. Warszawa i okolice*. Jerozolima 1989, s. 266.

²⁷ Tauba, s. 247-251.

Niemcy już stąd wysiedlili), że w Karniewie i koło Karniewa byli Żydzi i budowali drogę. Drogę to budowali do Leśniewa. Było ich mniej niż 100. A w niedzielę odprowadzali do getta do Makowa [...]. Mieli łaty żółte i kazali im śpiewać: *za te kury, za te kaczkę musim nosić żółte znaczki*. A Niemiec przyjechał to pastwił się nad nimi. O Jezu, to okropne, pomordowane te Żydy na tej drodze” [wywiad zbiorowy, seniorki ze wsi Malechy, 2019 r.]; „Szosę tu robili. Ludzie bali się. Ten bruk zrobili [...]. Mordowali ich” [wywiad zbiorowy, seniorki z Wronowa, 2019 r.]. We wsi Łukowo pamiętano, że „Do Karniewa drogę robili Żydzi, opowiadał jeden facet, że przyszli się ogrzać i matka nalała im zupy” [wywiad zbiorowy, seniorki i przedstawiciele młodszych generacji z Łukowa, 2019 r.]. Wspominano także o żydowskich kobietach, które z getta okresowo przywieziono na tereny gm. Karniewo: „Mamusia opowiadała, że te Żydówki, to były piękne dorosłe. I tu przynosiły do nas obierki, bo one gotowały, a żeby mieć jedzenie [dla siebie – BJC] to u nas te obierki gotowali. Po wojnie chcieli i podziękowali mamusi” [mieszkaniec Karniewa, 2019 r.].

Z nieopublikowanych wspomnień autorstwa Celestyna ze Słoniaw, wówczas 20-latka, dowiadujemy się o konsekwencjach zbojkotowania obowiązku przymusowej pracy narzuconej przez okupantów żydowskim mężczyznom przetrzymywanym w makowskim getcie:

Był rok 1941 jesień, w tym roku Żydzi mieli jeszcze zwolnienie na kupno dowolnej ilości żywności. Polacy z wiosek koło Makowa zamiast odstawić ziemniaki do Szelkowa, mogli odstawić do getta. Jednego dnia rano zajechałem z ziemniakami do Makowa na rynku już stało kilka wozów z ziemniakami. Do getta wjazd zatrzymali, dowiedzieliśmy się dlaczego. Otóż w karniewskiej gminie na Łukowo prowadzili roboty drogowe. Kładli bruk. Tam pracowało kilkudziesięciu Żydów. Na sobotę dostali zwolnienie do domu, zmienić bieliznę, umyć się porządnie. A na poniedziałek rano mieli stawić się przy robocie. Oni zlekceważyli i nie stawili się. Wiec przyjechał jakiś drogomistrz Niemiec w tej sprawie. Wszedł do bramy burmistrz getta Żyd, to był Katożak, było ich trzech braci (dwóch byli żonaci jeden był kawalerem). Byli to bogaci Żydzi mieli magazyny zbożowe, skupywali zboże [przed wojną – BJC]. Tata z nimi handlował, nie jeden raz jeździłem z Tatą do magazynu do Katożaków. Z tej racji dobrze się z nimi znałem. Katożak z drogomistrzem porozmawiali i za pół godziny mieli ci Żydzi stanąć przed bramą. Katożak wszedł do getta i zaczęli bębnić na bębnach ogłaszać żeby wychodzili. Pół godziny minęło wyszło kilku. Drogomistrz rozgniewał się poszedł do Starostwa za moment przychodzi czterech: dwóch żandarmów, starosta i drogomistrz. Starosta był wysoki. Tak zwany Bugiemajster. Miał porządny bat, jak szedł uginał się w rękę. Pamiętam to, był wysoki, bat długi. Katożak już czekał zarządzili, że przy drzwiach u wyjścia z getta stanęło dwóch żydowskich policjantów z batami i który Żyd będzie wychodził musieli jego łać batami. W getcie też była jakaś władza. Stańli jeden z jednej strony drzwi – a drugi z drugiej strony i bili batami. Tele dostał jak zdążył ucieknąć, to bili Żyd – Żyda. Kiedy wyszli wszyscy musieli swoje tobołki poukładać na jedną kupę przy bramie. Ustawili ich w dwuszeregu i teraz się zaczęło... Była taka wnęka i pod ścianą budynku stała skrzynia wielkości metr na metr, wysokości 70 cm. Każdy Żyd od pierwszego szeregu do ostatniego podchodzili do tej skrzyni musiał spuścić spodnie, kład się na tą skrzynię. Z jednej strony skrzyni stał jeden a z drugiej drugi z batami. Żyd Żyda musiał bić i to z całej siły, bo było widać że to nie były żarty – po gołym ciele. A ci Niemcy stali i uśmiechali się z tego. Który wytrzymał ból nie krzyknął dostawał mniej, ale który krzyknął – to

już wołało i litość. Jeden był starszy człowiek krzyknął z bólu, zaczęli go bić dostał rozwolnienia leciało z niego. A jego bili w to wszystko. Na koniec wziął te spodnie z tem wszystkim w rekie, skulony odchodził od tej skrzyni. A ten starosta miał bat pleciony, jak go siegnął tem batem, bat owinął się na twarzy, ciało na policzku pękło zalał się krwią. Okropny widok. Nas kilku stało od tego miejsca 20 m i patrzyliśmy na to. Potem Niemcy poszli a Żydzi wychodzili z getta z wodą. Płakali obmywali tych bitych. Ci policjanci, co ich bili obmywali ich i płakali nad sobą... Katożak podszedł do mnie i powiedział: – *widzisz Celestyn co oni z nami wyprawiają* – to zapamiętałem [...]. Bramę otworzyli zaczęli przyjmować ziemniaki. To było tak Żyd wsiadał na wóz i wjeżdżał do getta. Ziemniaki zdjęli wjeżdżali z getta oddawali pojazd. Polakowi nie wolno było wjechać do getta²⁸.

Rozmówcy wciąż też pamiętają o publicznych egzekucjach, podkreślając np., że były one po to: „żeby postraszyć Polaków i Żydów. Był taki dom, to był sklep i tam szubienica była. I tam Żydów wieszali, nas spędzili tam. Nas też spędzili już na początek 1940 roku, na wiosnę. Przywieźli do makowskiego więzienia. To byli Polacy, podawali całą noc swoje nazwiska itp. Po czterech sprowadzali z góry... Taki młody chłopak był i płakał” [senior z Makowa Maz., 2019 r.]. Przymusownie relacja ta odnosi się do egzekucji mającej miejsce 30 sierpnia 1940 r., gdy przed synagogą rozstrzelano „20 Żydów i Polaków z obozu w Działdowie”²⁹.

W Biuletynie Informacyjnym z dnia 23 maja 1941 r. (wydawany przez polskie podziemie) stwierdzono: „Traktowanie Żydów przez Niemców daje dowody niebywałego zaiste zezwierżenia i barbarzyństwa”³⁰. Niewyobrażalne oblicze nazistowskiego barbarzyństwa miało się jednak dopiero objawić.

Likwidacja getta

Od początku 1942 r. położenie społeczności wyznania mojżeszowego znacznie się pogorszyło, co miało związek z ustaleniami poczynionymi podczas konferencji w Wannsee 20 stycznia 1942 r. Wówczas to okupanci rozpoczęli realizację planu „ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej”³¹.

Świadkowie twierdzili, że od początku roku 1942 getto makowskie zostało całkowicie od miasta odizolowane. Widziano jednakże mężczyzn zmuszanych wciąż do przymusowej pracy. Należy dodać, że w czasie niemieckiej okupacji, jak wynika m.in. z badań J. Szczepańskiego – na terenie powiatu makowskiego założono siedem obozów przymusowej pracy przeznaczonych dla

²⁸ Z nieopublikowanych wspomnień Celestyna Chodupa ze Słoniaw, s. 112–116 [w skrócie wspomnienia C. Chodupa].

²⁹ „9 lipca 1942 r. na placu przed zburzoną synagogą powieszono 21 makowskich Żydów. Ostatnia egzekucja była za opór trzech pułtuskich Żydów, znajdujących się w makowskim getcie. 26 września 1942 r. w Makowie Mazowieckim miała miejsce kolejna egzekucja. Rozstrzelano wówczas sześć osób z obozu w Działdowie – Polaków i Żydów” : Szczepański, *W czasach II wojny światowej*, s. 486.

³⁰ Takie stwierdzenie zawarto w „Biuletynie Informacyjnym” związanym z polskim podziemiem z dnia 23 maja 1941 r.

³¹ Zygner, s. 237.

Żydów³². Relacje więzionych odzwierciedlają przerażającą rzeczywistość, którą podsumował jeden z więźniów – makowskich Żydów – Lejb Langfus. W miejscach tych nie tyle chodziło o wykorzystanie więźniów do przymusowej pracy, co o znęcanie się nad ludźmi, prowadząc już do bestialskiej i długotrwałej, sadystycznej ich eksterminacji. Były one miejscem kaźni: „faktycznie zadrażano ludzi bijąc ich niemiłosiernie z cynicznym okrucieństwem [...] przez cały dzień starano się korzystać z każdej nadarzającej się okazji do znęcania się nad ludźmi, byle tylko siekać ich ciała [...]”³³. Sadystyczne praktyki Niemców stosowane w obozie pracy przymusowej w Różanie opisał również Mordechaj Ciechanower. Bito tam ludzi, a w niedzielę do nieprzytomności, następnie cucono tylko po to, by kontynuować bicie³⁴.

Opisywano także publiczne egzekucje. W tym kontekście Miron Jaźwiński relacjonował:

Od 1 stycznia 1942 r. getto było całkowicie zamknięte. Większość Żydów, która była w getcie musiała pracować [...], wyznaczali Niemcy kontyngent mężczyzn, których muszą dać do różnych robót. Między innymi za Różanem jest taka miejscowość Sieluń i w tym Sieluniu osuszali łąki, kopali torf, jakieś inne ciężkie roboty robili. Od Makowa do tego Sielunia jest prawie 30 km i 20 km od tego Sielunia była granica ze Związkiem Radzieckim i jakaś część uciekała. Nikt nie wiedział, co z nimi było. Zawsze była eskorta z nimi, ale nie zawsze policyjna, czasami to była policja żydowska. I podobno kiedyś, ci którzy uciekali z tego Sielunia mieli pobić Niemców. Nie wiem czy to prawda, czy nieprawda. Ale w zamian za to, wyszła sprawa, że 20 Żydów będzie powieszonych. I proszę sobie wyobrazić, że w tym getcie zrobiono długą szubienicę, powieszono postronki, postawiono krzesła. Według słów niemieckich, za pobicie Niemców przez Żydów. Ale raczej, to nie była sprawa ta, bo oni powywieszali tych, którzy z nimi mieli konszachty. Był też taki garbaty Żyd, a on nazywał się Maniz – tak go nazywali. I ten Maniez – cały czas miał konszachty z burmistrzem, i tam byli też inni, którzy mieli konszachty z komendantem policji. Ci bojąc się, żeby ich nie wydali skazali ich na szubienicę. Powiesili tych 20 i jeszcze jednego doktora – Żyda z Niemiec. Ja to widziałem i wszyscy to musieli oglądać. To było na takiej górze, przy ul. Grabowej od strony rzeki, że widoczność była i z polskiej strony i po żydowskiej. I wszyscy Żydzi musieli oglądać egzekucję. I ja też oglądałem, też tą egzekucję. Jak to wyglądało? Przy tej szubienicy był taki policmajster on się nazywał Maks Pleske. On był taki komendant policji w Makowie Mazowieckim. Oprócz tego kilku jego pomocników. I przyprowadził jeden, z takich młodszych, tą kolumnę, grupę tych [skazanych – BJC]. I taki młodszy niemiecki żandarm przyprowadził ich na plac i tego doktora. I najdziwniejsze z tej egzekucji było to, że ten doktor się zerwał. I wszyscy krzyczeli, że nie powinien być już poddany egzekucji, ale postawili go znów na krzesło, założyli mu znów sznur i powiesili. Stała ta policja ich nie było za wiele, może z dziesięciu, ale dyrygował tym wszystkim ten policmajster Maks Pleske. Przyprowadzili tych ludzi, kazali ich ustawić na krzesłach i ci policjanci żydowscy wyrwali te krzesła spod nóg. To było jesienią oni wisieli 48 godzin. Ja

³² J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 440–442; M. Janczewska, *Obozy pracy przymusowej dla Żydów w dystrykcie warszawskiego* [w:] *Prowincja noc. Życie i zagłada Żydów w dystrykcie warszawskim*, red. B. Engelking, J. Leonciak, D. Libionka Warszawa 2007, s. 284–294.

³³ Lej, *Rękopis*, „Zeszyty Oświęcimskie” 1972, z. 14, s. 16–17.

³⁴ A. Melnicka, *Różańskie forty. Wspomina Mordechaj Ciechanower, Niedziela – dniem największego koszmaru*, „Tygodnik Ciechanowski” z 8.06.2004, s. 8; M. Ciechanower, *Bicie, ranienie, śmierć* [w:] *Księga Pamięci Gminy Żydowskiej*, s. 207.

to oglądałem osobiście, byłem tego świadkiem, byłem też świadkiem, jak Polaków rozstrzeliwali... to była taka egzekucja wielka³⁵.

O zamordowaniu 21 osób z getta, skazanych na powieszenie w publicznej egzekucji pisał Janusz Szczepański. Z badań przeprowadzonych przez tego historyka wynika, że „Pułtusczy Żydzi zostali przyłapani na wsi, gdy chcieli kupić żywność. Nie widząc ratunku, zabili niemieckiego policjanta. Dwóch pułtuskich Żydów zostało zabitych podczas strzelaniny, trzeci Josef Rubin wrócił ranny do getta i został wyleczony. Wkrótce został zdemaskowany i po torturach stracony”. W akcie zemsty niemieckich okupantów – w dniu 14 lipca 1942 r. powieszono 20 mieszkańców getta oraz lekarza – Abę Kajsona³⁶.

Jesienią 1942 r. okupanci przystąpili do likwidacji makowskiego getta, wywożąc jego mieszkańców do obozów zagłady. Zanim miało to miejsce, świadek historii przekazał, że naziści z niemieckiej armii, folksdojczce dążyli różnymi sposobami do zdobycia kosztowności, które mogły być jeszcze w getcie ukrywane: „Niemcy pozbawili Żydów pieniędzy i kosztowności. Odbywało się to w taki sposób, że brali zakładników żydowskich, wyznaczali termin ich egzekucji, a po otrzymaniu okupu ją odkładali. I tak kilka razy, dopóki się nie przekonali, że Żydzi już więcej nie mają czym płacić” [Miron Jaźwiński, 2002].

Ks. Dominik Wilczyński wspominał w Księdze Parafii Karniewo, że najpierw „częściowo likwidowano getto żydowskie w Makowie. Powywożono stamtąd kilku przedstawicieli rodzin żydowskich i umieszczono ich w naszym kościele. Dopiero po kilku godzinach na skutek interwencji sąsiadów, którzy tego dnia mieli w gminie zebranie, przewieziono ich dalej i umieszczono w szkole w Zawadach. A potem rozstrzelali ich w lasach [...]”³⁷.

Likwidację getta upamiętniano niejednokrotnie w relacjach rozmówców. „W jeden dzień wywozili, wozy jechały, dzieci wrzucali na ten wóz, sami wskakiwali. Te wozy drabinki były, nie deski, tylko takie jak się na żniwa jechało. Pół [mieszkańców – BJC] Makowa to byli rolnicy. I wzięli też [na podwozy – BJC] z okolicznych wsi. To było tak, że siedział woźnica, któryś z rolników i tak, że konie szybko szły. Była grupa Niemców, byli nieprzeciętni i oni ich napędzali. Bili..., uderzali, kto uciekał, to nie uciekł – bo na miejscu zabili” [senior z Makowa Maz., 2019 r.]. Inni także z przerażeniem opisywali te wydarzenia: „Następna rzecz to była okropność, która ciągle mi się przypomina. To było pod koniec 42 r. wywozili getto. Tam było coś strasznego. To była makabra [...]. Niemcy przygotowali wywózkę z getta. Żydzi z Makowa znaleźli się w Oświęcimiu poprzez Mławę. I w Makowie... Jak to wyglądało? Na noc, której tych Żydów

³⁵ Miron Jaźwiński, 2002 r.

³⁶ Szczepański, *Spółeczność żydowska Mazowska*, s. 434.

³⁷ Kronika Parafii Karniewo, rękopis – zapis lata:1939–1945, s. 183.

wypędzano przywieziono przynajmniej ze 100 esesmanów, młodzi. Zapowiedzieli, że przy drugiej bramie przy ul. Przasnyskiej mają się zebrać za godzinę wszyscy Żydzi. To było w nocy, nikt przez godzinę nie zdążył się zebrać. Tam był taki plac duży, ale wszyscy się nie pomieścili. Każdy miał ze sobą tobolek, w którym mieli przeróżne rzeczy. Na rynku w Makowie było ponad 100 furmanek podwód” [Miron Jaźwiński, 2002 r.]; „I oni przez noc spędzali tych wszystkich ludzi przez noc na ulicę. Oddzielili tych młodych od starych ludzi i teraz te furmanki przejeżdżały obok bramy i furmanka musiała być zapełniona. I osoby, które nie mogły same wejść, ze starości, czy małe dzieci, czy coś, ci mężczyźni wrzucali, bo musiała być pełna furmanka. Na każdej furmance siedział esesman z karabinem i te furmanki nie jechały szybko, stępa konie szły, ale w tym czasie musieli ci ludzie znaleźć się na furmance. Koła się kręciły, nogi się łamały, wszyscy w biegu... Esesman siedział z tyłu. Co się działo to już... co ludzie przeżyli. Ci ludzie nie wiedzieli jeszcze, że jadą na śmierć, bo ciągle Niemcy mówili, że stworzą w Rosji im państwo, że wiozą ich do innych prac... a oni do Oświęcimia. Krzyki były tak straszne, płacze tak ogromne i po jednej i po polskiej stronie. Jechali w kierunku na Przasnysz, przejeżdżali obok naszych domów, coś straszego, to nie jest do opisanie. Zginęła cała masa ludzi, którzy nerwowo nie wytrzymywali, a ci Niemcy którzy siedzieli na wozie mieli obowiązek zastrzelić. Nastrzelali tych ludzi, którzy byli w najbliższej okolicy” [Miron Jaźwiński, 2002]. Inni rozmówcy twierdzili, że: „Jechały wozy wolniutko i wskakiwali na ten wóz, a Żyd stary nie mógł, to brali ich na stronę i tam ich robili” [wywiad zbiorowy, seniorki, Chełchy Kmiece, 2018 r.]. Miron Jaźwiński twierdził, że: „Wszyscy wiedzieli, że Żydzi będą wywożeni, to nie była żadna tajemnica, dla nikogo. Wszyscy zdawali sobie sprawę, że getto będzie zlikwidowane kiedyś, ale nie zdawali sobie sprawy kiedy to getto będzie zlikwidowane. Obok nas na Przasnyskiej, uciekał jeden z wywożonych Żydów, obok młyna i tam został zastrzelony. Miał obowiązek strzelać do niego ten esesman, z którego wozu uciekł. Myśmy stali nie z domu, patrzyliśmy z ulicy wewnętrznej za płotem. Byliśmy na przeciwko tych Żydów, myśmy ich żegnali. [...]. Wszyscy ludzie sąsiedzi, nie sąsiedzi, wyszli na ulicę pożegnać ludzi. Płakali Polacy, płakali Żydzi. W nocy odbywała się strzelania, jak nigdy... To było coś straszego, nikt nie spał. To było coś straszego. Podobno było więcej zastrzelonych, bo nie wytrzymywali nerwowo, chcieli uciec [...]. Oni zabrali kilkaset osób. Na tym placu leżała cała masa po tym zlikwidowaniu getta. To wszystko Niemcy zabrali [...] takie trofijne. Była ogromna kara jeśli by kogoś złapali, że coś tam. Jeśliby ktoś poszedł, to od razu by zastrzelili. Wszystko szybko zabrali a resztę popalono” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Miejscowi seniorzy, jak np. z Byszewa, wiedzieli, że ich żydowskich sąsiadów i znajomych najprawdopodobniej zgładzono: „Zabrali ich do obozu koncentracyjnego. I pewno straceni byli, bo nie wrócili” [seniorka z Byszewa, 2019 r.]. Większość Żydów ze zlikwidowanego makowskiego getta trafiła do obozów zagłady, gdzie poniosła śmierć. O ich losach może

świadczą odnaleziony w pobliżu krematorium III w KL Auschwitz rękopis, autorstwa wspomnianego już Lejba Langfusa³⁸. Jaźwiński przywołując we wspomnieniach Langfusa podkreślił, że „On spalał tam szczątki. On uratował tam życie, rymarzowi z Makowa on nazywał się Kasprzycki i kiedyś jak byłem na chrzcinach, to opowiadał mi Kasprzycki, że ten Żyd makowski poznał go i wyciągnął go z kolejki, jak już szedł na stracenie i dzięki niemu przeżył” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Nieliczni ratowali się ucieczką (tuż przed, albo w trakcie likwidacji makowskiego getta). Ukrywali się w lasach, niekiedy znajdowali okresowo pomoc u miejscowych rodzin, którym groziła kara śmierci. Wyszukując uciekinierów okupanci poinformowali sołtysów z okolicznych wsi, że jeśli nie zgłoszą obecności Żydów, wówczas ich rodziny także zginą. W tym kontekście rozmówcy relacjonowali: „Żydzi się ratowali. Tutaj na Mierzeńcu był taki sołtys, tak to był niekiepski chłop – ale zdrajca był. A między Mierzeńcem a Zawadami taka była granica. Tam rósł głóg szerokości 5–6 m. I tam się Żydzi ukrywali. I tam 5 rodzin się zakwaterowało. Tam oni nabywali żywność i oni tam płacili złotem. No i komendantem w Karniewie był Głęb, a tutaj Placek. I on zebrał sołtysów i powiedział: – *Gdzie na wsi znajdziem Żyda, to rodzina sołtysa nie żyje*. I ten w gacie nawalił i poszedł zameldował. I okrążyli i ich wywieźli. I tylko jeden uciekł dzieciak. I on do B. wpadł ten chłopaczek i go kartoflami przykryli. I jeden dzieciak uratował się” [wywiad zbiorowy, seniorzy ze wsi Wójtę Trojany oraz z Gościejewa, 2020 r.].

W jeszcze innych relacjach seniorów pojawiały się wątki o folksdojczach biorących udział w wyłapywaniu uciekinierów. „W tym regionie przechowywali się Żydzi, ale tak jak wszędzie są ludzie dobrzy i są ludzie źli [...]. Ja myślę, że wszędzie są szumowiny [...]. Dwa tygodnie po wywiezieniu, to było wieczorem, to było o godzinie 6, jak chodziłem odbierać pocztę [...]. Widzę taki obrazek. Jedzie na koniu folksdojcz i na powrozie prowadzi, na sznurku policjanta żydowskiego. On jedzie – a on, obok leci. Okazuje się, że ten policjant [...] ubrany był jak Polak. On z Mławy przyszedł do getta po coś. I widocznie wziął tą rzecz i już wyszedł z miasta i doszedł do wsi Obiecanowo, to jest około 3 km. Ale tam go schwytał i stamtąd pędził go na koniu z powrozem – ten folksdojcz. A ten młody taki, może miał 20-23 lata... i prowadzi go na posterunek policji. Ja się później dowiedziałem, że zaprowadzili go do takiego domu, to jest na końcu getta, coś mu zrobili. Po dwóch godzinach policmajster z drugim wyszli on już nie. Prawdopodobnie został tam zabity. Na pewno, coś prznosił, ale dlaczego tam go zostawili? Co zrobili z ciałem? To już nie wiadomo. Oni pilnowali tego getta, to wszystko z bożnicy palili [...].” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

³⁸ Zob. *Historia społeczności* <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/m/582-makow-mazowiecki/99-historia-spolesznosci/137641-historia-spolesznosci> – w odwołaniu do Pamiętnika Langfusa, więźnia KL Auschwitz–Birkenau, którego fragmenty zostały opublikowane: „Zeszyty Oświęcimskie” 1972, nr 14.

Pamiętano, że po likwidacji getta Niemcy organizowali oblawy. Senior dorastający w pobliżu granicy, we wsi Zatory wspominał, że: „Żydzi przychodzili do nas w czasie wojny. Byli pochowani w korytarzach, bo Niemcy łapali” [senior ze wsi Krzemień, 2019 r.]. Z getta uciekła pięcioosobowa rodzina Mławskich, która szukała ratunku skrywając się najpierw w pobliskich lasach. Próbowano im pomóc Stanisława Olewnik, osamotniona matka, opiekująca się dwójką małych synów. W czasie wojny mieszkała z dziećmi w Krzemieniu (gm. Karniewo), gdzie w swoim domu ukrywała żydowską rodzinę. Gdy okazało się to już zbyt niebezpieczne, zaopatrzyła ich w dokumenty licząc, że uda im się uciec. Jesienią 1943 r. niemieccy okupanci zorganizowali oblawę, podczas której aresztowano część przedstawicieli rodziny Mławskich. Poddano ich brutalnym torturom i skazano do KL Auschwitz. Do tego obozu śmierci trafiła także Stanisława Olewnik. Komisja Instytutu Pamięci Narodowej Yad Vashem w Jerozolimie, pod przewodnictwem Sądu Najwyższego Izraela, przyznała pośmiertnie Stanisławie Olewnik medal i dyplom honorowy „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”³⁹. W Karniewie nierzadko rozmówcy wspominali, że „Pani Olewnik uratowała rodzinę żydowską i jest odznaczona medalem sprawiedliwych. Miała dwójkę dzieci, ona prawdopodobnie skądś to przysłała i znalazła się w Krzemieniu. I ukrywała rodzinę żydowską, Wiem, że ktoś wydał. I te małe jej dzieci zostały same”⁴⁰.

Schronienia m.in. żydowskiemu rodzeństwu udzieliła także rodzina Parcińskich i Bazydło (zamieszkująca we wsi Budzyno-Bolki). Ukrywali Fajgę i Nachmana Orłowskich oraz ich przyjaciela Natana Rozena. Przedstawicielom członków tych rodzin także przyznano Medal „Sprawiedliwych wśród Narodów Świata”⁴¹.

W jeszcze innych rodzinach podkreślano, że: „To było bardzo różnie. Rodzice przechowywali Żydówkę – 1,5 r. była u nas. Mój ojciec i dziadek, jak się pętla zaczęła zaciskać powiedzieli jej, że dłużej już nie mogą, bo niebezpiecznie. Ją szybko złapali Niemcy i powiedziała, że u nas prawie dwa lata była. U nas był taki Mazur, łapownik, a przyjaźnił się z jedną panią Polką, która jemu gotowała. I przez tą panią rozmawiali. Ojciec zawiózł jemu wóz koniczyny, to było takie siano i wybronił nas, i nie podał tej informacji dalej. Ludzie bali się” [senior, ze wsi Krzemień, Pułtusk 2020 r.].

³⁹ „W dniu 04.12.2012 r. w Kancelarii Prezesa Rady Ministrów w Warszawie odbyła się uroczystość wręczenia medali „Sprawiedliwy Wśród Narodów Świata” dla sześciu rodzin polskich, które w czasie II wojny światowej bezinteresownie pomagały rodzinom żydowskim w przetrwaniu” za: Wręczenie medali „Sprawiedliwy wśród Narodów Świata”, w: <https://www.karniewo.pl/asp/pliki/aktualnosc/arttykul.pdf> [dostęp: 15.07.2020].

⁴⁰ „I wiem, że kilka lat temu, jak dostała to odznaczenie, to znaleźli kontakt do syna i on powiedział, że nie chce mieć z tym nic wspólnego. Część z tej żydowskiej rodziny Niemcy zabili, ale część się uratowała” – z relacji mieszkanki Karniewo, 2020 r.

⁴¹ Szczepański, *W czasach II wojny światowej*, s. 487.

Podsumowanie

Wydarzenia związane z losami zwłaszcza makowskiej społeczności żydowskiej w czasie II wojny światowej wciąż zachowane są we wspomnieniach najstarszych mieszkańców Makowa i okolicznych wsi. Wiele treści zostało też przekazanych kolejnym generacjom, o czym świadczyły wypowiedzi młodszych rozmówców. W związku z powyższym należy stwierdzić, że w badaniach związanych z podjętą tematyką konieczne jest zawsze dążenie do kontekstowego ich uszczegółowienia.

W świetle analizowanych relacji seniorów można uchwycić konteksty wydarzeń m.in. związanych z Zagładą makowskiej społeczności żydowskiej, ukazanych w oddolnej perspektywie. W licznych relacjach starano się przekazać świadectwo o zbrodniach popełnionych przez nazistów a wymierzonych w swych żydowskich sąsiadów. Podczas wywiadów prowadzonych w tej grupie seniorów pojawiały się u rozmówców silne emocje. Opisując bestialstwo nazistów ich głos się łamał, niekiedy też pojawiały się łzy. W wypowiedziach starano się podkreślać bezsilność wobec obserwowanych aktów terroru.

Poruszano również tematy, które mogłyby negatywnie wpłynąć na ocenę swojej społeczności, opisując tych, którzy kolaborowali z okupantem a nawet bezpośrednio wskazując na jednostki, które na krzywdzie przedstawicieli społeczności żydowskiej, ich zdaniem, się wzbogaciły. W takich wypowiedziach opisywano również dalsze konsekwencje spadające na rodziny sprawców – „cudzej” krzywdy. Z jednej strony ma to związek z tym, że takie rodziny w lokalnej wspólnocie nierzadko obciążone były swego rodzaju piętnem. Z drugiej strony według najstarszych rozmówców, podążających za kulturowymi przekonaniami swych przodków, za wyrządzone krzywdy trzeba zapłacić w tej czy w kolejnej generacji. Tak tłumaczono nieszczęścia, choroby dotykające potomków – konotowane z konsekwencjami czynów ich przodków. Piętno sprawcy – według dawnych wierzeń mogło bowiem naznaczyć kolejne generacje, na których ciążyła konieczność oczyszczenia rodu⁴².

Niemniej obecność tak zróżnicowanych narracji ukazuje złożony obraz stosunków społecznych, które zwłaszcza w czasie okupacji manifestowały się niejednokrotnie w skrajnych wymiarach. Nie zarejestrowałam w wypowiedziach seniorów takich poglądów, które mogłyby wskazywać na rywalizację o status ofiar⁴³. Poddając analizie zarejestrowane relacje można za to wysunąć wniosek, że wydarzenia związane z likwidacją getta sprawiły, iż zdawano już wówczas sobie sprawę z faktu bycia świadkami zagłady Żydów. Według Mirona Jaźwińskiego mieszkańcy

⁴² Zob. Józefów-Czerwińska, s. 113.

⁴³ „Trudno znaleźć coś lepszego”. *O polsko-izraelskich splotach pamięci o Zagładzie z Shoshaną Ronen rozmawiają Jagoda Budzik i Bartłomiej Krupa*, 2019 r., file:///C:/Users/bozen/Downloads/7877-Tekst%20artyku%C5%82u-12742-1-10-20191103.pdf [dostęp: 15.08.2020].

miasta, jeszcze przed likwidacją getta makowskiego „mówili, że najpierw załatwią Żydów a później Polaków, to wszyscy widzieli” [Miron Jaźwiński, 2002 r.].

Na koniec podjętych rozważań przypomnę jedynie, że według Michaela Steinlaufa były różne okresy „pamiętania” i różne dyskursy publiczne kształtowane przez zmienną, polską politykę historyczną poczynając od końca wojny. W ich kontekście można dostrzec, że zarówno Żydzi, jak i Holocaust byli w zróżnicowany sposób przedstawiani. Wobec podjętych przez tego autora rozważań, dla których górną granicą był rok 1995 r., istotną staje się próba odpowiedzi również na takie pytania: Co współcześnie przechowuje pamięć społeczna mieszkańców Makowa Mazowieckiego i okolic na temat opisywanych powyżej wydarzeń? Jak losy makowskiej społeczności żydowskiej są upamiętniane? Kto dba o zachowanie tej pamięci?

Według rozmówców po wojnie niewiele zachowało się śladów po makowskiej społeczności żydowskiej, ale losy sąsiadów były jeszcze w przestrzeni publicznej obecne i w różny sposób upamiętniane. W kolejnych okresach wygasła jednak pamięć. Dlatego wielkim echem odbiły się działania rozpoczęte przez Wojciecha Henrykowskiego oraz Annę Henrykowską, którzy przy pomocy zaprzyjaźnionych osób postanowili upamiętnić losy makowskich Żydów. W 1987 r. zainicjowali budowę pomnika – lapidarium, który został wzniesiony na terenie dawnego kirkutu (wówczas dworca autobusowego). Zbudowano go z macew odzyskanych z przestrzeni miasta (odkrywanych przy okazji różnych prac ziemnych). Tak rozmówcy o tym wspominali: „Jeden z mieszkańców Makowa, kazał wykopać i zrobić z tego pomnik. I jedyny ślad jaki pozostał po tych Żydach, to właśnie ten pomnik” [Miron Jaźwiński, 2002 r.]. W 2018 r., jak dowodzili przedstawiciele społeczności żydowskiej, pomnik wymagał pilnej renowacji. Władze miasta starały się o rządową dotację próbując pozyskać środki na ten cel (już w 2016 r.), jednakże jej nie otrzymały⁴⁴. Pomnik dotąd niszczeje...

Jednakże za sprawą m.in. pasjonatów i władz miasta – pamięć o społeczności żydowskiej zaczęła stopniowo powracać. Od końca lat 90. XX w. do Makowa zaczęli przyjeżdżać młodzi Izraelczycy, uczestnicząc m.in. w spotkaniach z mieszkańcami miasta⁴⁵.

W 2004 r. powstał film pt. *Jedno miasto dwie kultury* nakręcony przez makowskich regionalistów i pasjonatów historii działających w ramach Miejskiego Domu Kultury⁴⁶. Zawarto w nim wspomnienia mieszkańców miasta, jak również ocalałych z Zagłady przedstawiciele

⁴⁴ Zob. *Dworzec autobusowy w Makowie Mazowieckim stoi na miejscu żydowskiego cmentarza* – archiwum „Nesweek”, publikacja z dnia 05.04.2018, <https://www.newsweek.pl/swiat/spoleczenstwo/dworzec-autobusowy-w-makowie-mazowieckim-stoi-na-miejscu-zydowskiego-cmentarza/6f3yqfm> [dostęp: 12.12.2021].

⁴⁵ Zob. A. Rusinek, *Polsko-żydowskie dialogi po angielsku*, archiwum: „Tygodnik Ostrołęcki”, publikacja z dnia 23.03. 2004 – <https://to.com.pl/polskozydowskie-dialogi-po-angielsku/ar/6258850> [dostęp: 10. 10. 2021].

⁴⁶ Dzięki zaangażowaniu takich osób jak: Anna Henrykowska, Katarzyna Olzacka, Janina Włoczkowska, Janina Chylewska, Władysława Karpińska, Tadeusz Ciak, Janusz Jankowski, Wojciech Henrykowski, Tadeusz Paprawski, Tadeusz Packo, Piotr Matejuk i in. zob. strona na portalu społecznościowym Facebook, pt. Jedno miasto– dwie kultury – <https://www.facebook.com/JednoMiastoDwieKultury> [dostęp: 08. 09. 2021].

społeczności żydowskiej. Również w ich świetle dostrzec można jak wiele łączyło obie społeczności. W kontraście do tych relacji, symptomatyczna w tym filmie staje się wypowiedź mieszkańca (który osiedlił się w Makowie już po zakończeniu II wojny światowej), w której pojawiały się już przede wszystkim tzw. klisze antysemityczne.

W przestrzeni miasta ważnym miejscem pamięci stało się Centrum Dialogu Kulturowego „Dom Wesołka”. Powstało ono w zabytkowym, pożydowskim budynku modlitewnym (bethamidraszu). W ramach Centrum pamięć o żydowskiej części mieszkańców Makowa Mazowieckiego jest pielęgnowana, w nim także organizowane są spotkania mieszkańców z przedstawicielami społeczności żydowskiej. Wspomnieć tu należy w szczególności o Iwonie Kowalskiej, badającej losy makowskich Żydów⁴⁷, ale i o innych działaczach, dzięki którym w ramach Centrum podejmowane są zróżnicowane aktywności, m.in. o charakterze edukacyjnym. Są one skierowane zwłaszcza do młodych generacji, uczestniczących np. w licznych konkursach dokumentujących losy żydowskich mieszkańców północnego Mazowsza. Zgromadzono w Centrum już pokaźne archiwum, upamiętniane są także ważne wydarzenia związane m.in. z Zagładą, jak np. 79. Rocznica Likwidacji Getta w Makowie Mazowieckim (uroczystość odbyła się w dniu 18 listopada 2021 r.). W kontekście upamiętniania tego wydarzenia, tak na stronie „Domu Wesołka” napisano: „Wspominamy i pamiętamy, nie tylko śmierć, ale przede wszystkim życie kulturalno–społeczne, i codzienność, które przez wiele wieków toczyły się w mieście dwóch kultur, gdy obok siebie żyły dwa narody: Polacy i Żydzi. Włączając się w organizację obchodów 600-lecia nadania praw miejskich pielęgnując pamięć o lokalnej historii w Centrum Dialogu Kulturowego Dom Wesołka wybrzmiały miłosne pieśni jidysz”⁴⁸.

Na straży pamięci o żydowskiej społeczności stała także śp. Katarzyna Olzacka, która na portalu społecznościowym dbała o edukowanie społeczeństwa, w tym młodego pokolenia makowian. Założyła stronę pt. *Przywróćmy Pamięć – Gmina Żydowska w Makowie Mazowieckim*, na której dotąd można odnaleźć materiały archiwalne dokumentujące losy żydowskich mieszkańców Makowa i okolic⁴⁹. Tę misję kontynuują także seniorki związane z Makowskim Uniwersytetem Trzeciego Wieku. Dzięki nim prowadzony jest blog pt. *Odkryjmy XX*, na którym zawarto relacje odnoszące się m.in. do makowskich Żydów.

W przywracaniu pamięci o żydowskich mieszkańcach dużą rolę odgrywają także młodzi pasjonaci, którzy działają w organizacjach pozarządowych, jak np. Stowarzyszenie Protetktor, którego założycielem jest Michał Chrzanowski i Łukasz Karol. Także w ich działaniach pojawia

⁴⁷ Tej badaczce chciałabym złożyć serdeczne podziękowania za dodatkowe tropy, które wzbogaciły niniejszy artykuł.

⁴⁸ Wpis na stronie pt. *Centrum Dialogu Kulturowego „Dom Wesołka”*, <https://pl-pl.facebook.com/DomWesolka/> [dostęp: 10.11.2021].

⁴⁹ Zob. *Przywróćmy Pamięć – Gmina Żydowska w Makowie Mazowieckim* <https://www.facebook.com/projectmakow1/> [dostęp: 11.11.2021].

się ochrona odkrywanych podczas prac ziemnych macew i wszelkich innych zabytków oraz dokumentów przekazywanych przez nich do instytucji muzealnych.

Choć w pamięci społecznej mieszkańców Makowa Mazowieckiego pojawia się coraz więcej miejsca związanego z upamiętnianiem losów żydowskiej społeczności makowskiej wciąż wiele jeszcze w tym zakresie pozostaje do zrobienia. Istnieje konieczność nauczania młodych generacji o przedwojennych mieszkańcach miasta, ale przede wszystkim o Zagładzie znacznej części makowian na tle antysemityzmu, który w czasach nazizmu doprowadził do eksterminacji milionów ludzi.

The Jewish community of Maków Mazowiecki and its vicinity. Memory of history witnesses vs. commemoration

The extermination of the Jewish community living in northern Mazovia has been the subject of scholarly reflection many times, which is reflected mostly in historical studies. Despite this fact, there is still a need for a deeper reflection on such phenomena as: lasting memory of history witnesses or social and collective memory in the context of public discourses, but also commemorating the knowledge of the Holocaust.

In this paper, I direct particular attention to events related to the time of WWII; however, it is equally important to explore the varied opinions on social relations before 1939. In this context, I highlight what is remembered by seniors and partly commemorated in public spaces.

The ethnohistorical sources used in this thesis were collected, among others, as a result of the project entitled „Upamiętniając wiedzę przodków...” (Commemorating ancestral knowledge...) and in the course of ethnographic research work conducted in northern Mazovia between 2016 and 2020.

Wątki żydowskie w powojennej twórczości artystów wizualnych związanych z Lublinem i regionem lubelskim w kontekście dyskursu ogólnopolskiego

Lublin poniósł znaczące straty materialne i osobowe w wyniku II wojny światowej. Zniszczona została niemal cała zabudowa dawnej dzielnicy żydowskiej, a miasto przez ponad rok zasnuwały dymy z krematoriów obozu koncentracyjnego na Majdanku. Siedzibę miała tu również kwatera główna Akcji Reinhardt, z której wydawano rozkazy systematycznej eksterminacji ludności żydowskiej na terenie Generalnego Gubernatorstwa. Lubelscy Żydzi, żyjący w mieście od kilku stuleci i stanowiący przed wojną 1/3 ogółu mieszkańców – jako jedni z pierwszych stali się ofiarami totalnej Zagłady.

Niniejszy artykuł jest próbą poszukiwania odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób artyści wizualni związani z Lublinem i regionem lubelskim odnosili się do tematyki Żydów i Holocaustu. Czy włączyli się w ogólnopolski etyczno-estetyczny dialog przeciwdziałający wyparciu lub zbyt powierzchownemu oswajaniu traumy historii? Czy potrafili znaleźć język, by wypowiedzieć „to, co niewypowiedzialne”¹, a jeśli tak, to jakie środki wyrazu artystycznego były według nich najbardziej adekwatne? Czy lubelska przestrzeń, nasycona tragedią tysięcy istnień, prowokowała bardziej do krzyku, skromnego gestu, wymownego milczenia, nostalgii czy jedynie do zwykłej obojętności?

Nie sposób oczywiście w krótkiej formie przeanalizować w tym kontekście wszystkich przejawów powojennego życia artystycznego miasta. W artykule skoncentruję się więc na wybranych przykładach, ukazujących różne podejścia artystów sztuk wizualnych, z pominięciem rzeźby, czy architektury. W sposób marginalny potraktuję także fotografię. Dobór ponadto zawężony został do osób urodzonych w regionie lubelskim lub związanych z nim w ramach własnej działalności artystycznej. Szczególną uwagę zwracam także na lokalnych twórców pochodzenia żydowskiego, którzy przetrwali Zagładę lub wyjechali za granicę jeszcze przed wojną i po niej kontynuowali swą drogę twórczą. W analizach interesują mnie środki wyrazu artystycznego stosowane przez poszczególnych artystów oraz właściwa dziełom kategoria „nowego”, w której – według Theodora W. Adorno „estetycznie wiąże się węzeł indywiduum

¹ T. W. Adorno, *Teoria estetyczna*, Warszawa 1994, s. 61.

i społeczeństwa”². Dla uzyskania właściwego obrazu twórczości lubelskiej niezbędne jest jednak wcześniejsze zarysowanie ram szerszego dyskursu artystycznego, toczonego się w skali kraju. Wskazanie kanonicznych polskich dzieł odnoszących się do tematyki żydowskiej, pozwoli zarysować kontekst, w którym możliwe będzie określenie specyfiki podejścia lubelskiego.

Analizując chronologię pojawiania się kluczowych prac artystycznych poświęconych Żydom w powojennej Polsce, zauważyć można zarówno ewolucję punktów ciężkości w podejmowanym dyskursie, jak też stopniową sublimację i unowocześnianie środków ekspresji twórczej. Dominującym tematem podejmowanym przez artystów była Zagłada. Pierwsze prace powstawały już w czasie wojny. W 1941 r. przebywający w Łodzi Władysław Strzemiński stworzył cykl rysunków pt. *Deportacje*, dotyczący przesiedleń i masowych wywózek ludności, a następnie, do końca 1944 r. kolejne, podobne stylistycznie serie: *Wojna domom*, *Twarze* oraz *Tanie jak błoto*, ukazujące w abstrakcyjny sposób groźbę codzienności i „zniekształcone, wykreślone jednym konturem morficznej linii formy upodobnione do ludzkich”³. Charakterystyczna giętka linia sąsiadująca ze zdjęciami z gett i obozów, znalazła swój wyraz także w cyklu *Moim przyjaciółom Żydom* z 1945 r. Kolaże te, złożone z realistycznych ujęć i awangardowej, wykonanej tuszem linii, poświęcone zostały pamięci ludzi, którzy zginęli w Szoah. Anonimowość i masowość ofiar były również przedmiotem rozważań artystycznych Józefa Szajny. Najbardziej znana w tym nurcie praca *Nasze życiorysy* (1944–45) charakteryzuje się „syntetycznym ujęciem, symboliką, prostotą. [...] Przedstawia rzędy naszkicowanych pionowych kresek tworzących szeregi sylwet ludzkich. Zamiast głów zaznaczone są tylko odcisnięte linie papilarne”⁴.

Wspomniane dzieła mają za zadanie przede wszystkim **opłakiwanie i upamiętnienie ofiar**. Tuż po wojnie artyści intuicyjnie stronią od epatowania drastycznością scen, wykorzystując raczej symbolizm i dobitność wyrazu artystycznego detalu, poszukując minimalistycznych, a zarazem ekspresyjnych form uniwersalizacji indywidualnego cierpienia. Podążając za słowami Theodora Adorno i Pawła Śpiewaka, dobierają język i wyważone formy poetyki, stroniące od patosu, tragizowania czy łagodzenia cierpienia przez jego estetyzację: „Można rzec, że do Szoa stosuje się ten sam biblijny zakaz, który obowiązuje wobec wszelkich przedstawień Boga. Wiemy czy czujemy, że są takie wydarzenia, takie doświadczenia, do których ze względu na ich przerażający charakter nie możemy się zanadto zbliżyć. Otoczone są czymś, co nazwać można

² Tamże, s. 40.

³ E. Jedlińska, *Władysław Strzemiński: seria kolaży Moim przyjaciółom Żydom – doświadczenia wojny, żal i smutek*, w teście: *Kształty pamięci. Wybrane zagadnienia sztuki współczesnej*, Łódź 2019, s. 46.

⁴ D. Sergiej, *Doświadczenie krzywdy w życiu i twórczości Józefa Szajny*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2018, t. XVI, 1–2, sec. L, s. 190.

świętym strachem, czy raczej grozą. Każda próba ucieczki od tego zakazu pachnie w religii bałwochwalstwem, a w przypadku sztuki – kiczem, kłamstwem, fałszem, grafomanią⁵. Artyści uwypuklają w ten sposób rodzaj napięcia „między nakazem świętego milczenia przed ofiarą a nakazem dawania świadectwa”⁶, obecnego w większości artystycznych przedstawień Zagłady.

Kolejnym wątkiem pojawiającym się w dyskursie o Zagładzie w sztuce są **odniesienia do materialnych zniszczeń** i reprezentacje artystycznych wizji miasta po wojennym kataklizmie. Sztandarowym przykładem ekspresyjnej wypowiedzi w tym obszarze był cykl *Kamienie krzyczą* (1946–1956) z najbardziej znanym obrazem – *El Mole Rachmim*. „Wizja ruin stolicy ukazana została przez [Bronisława] Linkego w specyficznych kształtach kamienic uformowanych na kształt ludzkich postaci, o wręcz monstrualnych rozmiarach, pozbawionych realizmu”⁷. Stanowią one tęsknotę za utraconym ładem, połączoną z lamentem i hołdem oddanym poległym. Częstotliwość dalszego wykorzystywania w/w dzieła w ilustrowaniu tematyki Zagłady spowodowała, że obecnie, mimo niezaprzeczalnych wartości artystycznych, zaczyna się je określać mianem „holokaustowego kiczu”. Emocje i symboliczne znaczenia odczytywane pierwotnie z dzieła sztuki spowszedniały i straciły moc. Przywołuje to skojarzenie z adornością teorią zagubienia estetycznej prawdy w przemyśle kulturalnym, z postępującą utratą subiektywności samych dzieł na rzecz ogólności: „sztuka, nawet ta najbardziej w danym momencie awangardowa, zawiera w sobie tendencję do uspołecznienia, do swej ze społeczeństwem integracji. Tylko że ta integracja nie przynosi jej [...] błogosławieństwa sprawiedliwości w postaci uznania *a posteriori*. Najczęściej recepcja wygładza kandy tego, w czym była ona określona negacją społeczeństwa”⁸. Odbiór trudnych prawd ukrytych w sztuce trywializuje się więc poprzez ich ujednoznaczenie.

Po serii powyższych prac i zorganizowanej w 1945 r. w warszawskim Muzeum Narodowym ogólnopolskiej wystawie pt. *Lata wojny w obrazie i rysunku*, trzeba było czekać kilka lat, by w sprawach wojny zabrało głos następane pokolenie, które odwołując się do zmienionego języka sztuki, dało »nowe rzeczy słowo«. Powstały wówczas wstrząsające dzieła Andrzeja Wróblewskiego (seria *Rozstrzelań*) i Aliny Szapocznikow, zwracającej się w całej swej twórczości do problemów funkcjonowania ciała. Nowatorska twórczość tych dwojga, odnosząca się do osobistego, bolesnego doświadczenia sprowadziła dramat wojenny do poziomu **prywatnego**,

⁵ P. Śpiewak, *Przedstawienie nieprzedstawialnego* [w:] *Sztuka polska wobec Holokaustu*, red. M. Budkowska, Warszawa 2013, s. 9.

⁶ Tamże, s. 10

⁷ R. Gozdecka, *Obrazy wojny i holocaustu w muzyce i sztuce. Szkic do edukacji interdyscyplinarnej*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Lublin – Polonia” 2014, t. XII, 2, sec. L, Lublin 2014, s. 110–111.

⁸ Adorno, s. 414.

egzystencjalnego przeżycia⁹. Minimalistyczna rzeźba Szapocznikow *Ekshumowany* (1955) przedstawiająca niekompletny, jakby zalany lawą korpus ludzki, sugestywnie wyraża cierpienia jednostki, doświadczonej piekłem gett i obozów, stając się uniwersalnym symbolem znaczenia, a zarazem nietrwałości materii; podobnie jak błękit w obrazach Wróblewskiego nabierający cech technicznej i symbolicznej, najprostszej z możliwych – metafory śmierci. Próbę poszukiwania języka dla wyrażenia doświadczeń Zagłady podjął również Izaak Celnikier, ilustrując rozmiar tragedii ekspresyjną kreską, nagromadzeniem postaci i splątanych linii. W kilka lat później do własnych przeżyć oraz powszechnego poczucia **rozpadu i śmierci** nawiązywać też będą kolaże ocalałego z transportu do Bełżca Jonasza Sterna (np. *Dół* z 1964 r. czy *Cień nocy* z 1967 r.), komponowane na płótnie z kawałków szmat, drobnych kości i cząstek organicznych. Potrzeba znalezienia własnego wyrazu i ujawnienia doświadczeń są w tym przypadku bodaj najgłębszym i najtrudniejszym przejawem imperatywu przerwania ciszy i pozostawienia świadectwa dla potomnych. Są także indywidualną koniecznością, próbą auto-ekshumacji, zmagania się z własnym ocaleniem przed śmiercią.

W 1955 r. ożywione dyskusje wśród publiczności a zarazem milczenie jury wywołało dzieło Marka Oberländera – *Napiętnowani*, prezentowane podczas Ogólnopolskiej Wystawy Młodej Plastyki *Przeciw wojnie – Przeciw faszyzmowi* w warszawskim Arsenale. Obraz przedstawia trzech mężczyzn z wyciętymi na czołach krwawymi ranami w kształcie gwiazdy Dawida. W podobnym stylu artysta stworzył też kolejne poświęcone martyrologii narodu żydowskiego litografie z cykli *Nigdy więcej getta* i *Reportaż spod szubienicy*. „Stylistykę tych dzieł [...] określano jako »realizm ekspresyjny«. Charakteryzował je nieomal brutalny ascetyzm środków, uproszczony modelunek zdegradowanych, upodlonych postaci i zdegradowanych, brzydkich przedmiotów, oszczędność kolorystyczna. Świadomy, ostentacyjny, »barbarzyński« antyestetyzm, zdeterminowany wyborem motywu, wymierzony jednocześnie w estetykę koloryzmu, podnosił siłę wyrazu kompozycji”¹⁰. Był to już nie tyle akt odreagowania wojennych traum, ile przejaw **buntu wobec terroru i upodlenia**, ale też wobec obojętności. Wykorzystanie brzydoty nie miało na celu szokowania odbiorców, a raczej, jak pisał Adorno – „denuncjację świata”¹¹, który leżał u podłoża sztuki.

Tematyka żydowska nigdy nie była w Polsce obojętna; wywoływała silne reakcje społeczne i była upolityczniona. Czasy PRL-u, a zwłaszcza rządy Gomułki i Gierka nie były jej – łagodnie mówiąc – przychylnie, co przejawiało się także w braku odgórnej aprobaty dla poruszania

⁹ A. Rotenberg, *Sztuka w Polsce 1945–2005*, Warszawa 2020, s. 9.

¹⁰ M. Kitowska-Łysiak, *Marek Oberlaender*, 2001; biogram na portalu culture.pl culture.pl/pl/tworca/marek-oberlaender [dostęp: 08.08.2020]

¹¹ Por. Adorno, s. 90.

tych zagadnień w sztuce. Jako jedynie słuszny dominował socrealizm, gloryfikujący kult pracy i zwycięstwo człowieka nad naturą. Lata 60-80. XX w. ubogie są więc w dzieła poświęcone tradycji żydowskiej, z pominięciem oczywiście odważnej intelektualnie działalności Tadeusza Kantora i Józefa Szajny oraz kolaży tworzonych dalej przez Jonasza Sterna czy prac Władysława Hasióra.

Kolejne istotne wątki w artystycznym namyśle nad Żydami i Zagładą pojawiły się dopiero w końcu lat 80. XX w. Zadebiutował wtedy m.in. Mirosław Bałka, u którego temat getta, obozu i śmierci jest jednym z lejtmotywów twórczości. Jego prace są dyskretne, sytuacyjne, wyrażone nie wprost, jak choćby rzeźby *Pasterka* i *Rzeka* z lat 1988-1989, instalacje *Mydlany korytarz* (1993) czy późniejsze wideo *Staw*, *Bambi 1*, *Bambi 2*, *BlueGasEyes*, *B* czy *Audi HBE F144*. Pozwalają one odbiorcom „doświadczyć sensorycznie, dzięki zmysłom wzroku, słuchu i węchu, jak silnie postrzeganie współczesne jest naznaczone pamięcią o wojnie”¹². Doświadczenie to nie ma jednak nic wspólnego z *katharsis*, a stanowi raczej motywację do „nie zapominania”, do **etycznego namysłu nad przeszłością**, zagadnieniem winy, obojętności, roli świadków i wreszcie problematyki samej pamięci. Jako twórca drugiego pokolenia, Bałka nie traktuje sztuki jako terapii, dostrzega jednak jej funkcję mnemotechniczną, pozwalającą na utrwalanie w pamięci tego, co chcemy lub powinniśmy zapamiętać.

Lata 90. XX w. przyniosły również namysł nad redefinicją potocznych słów ważnych także we współczesności. Odwołanie do kostek mydła w *Epitafium Żydom polskim* (1993) u Hasióra każe zastanowić się także współcześnie nad relacją ciało – surowiec, a słynna praca Zbigniewa Libery, *Lego. Obóz koncentracyjny* (1996) podejmuje problem urynkowania tragedii (w tym wypadku: Holocaustu) i uczynienia z niego „źródła rozrywki”. Apelem o **redefinicję znaczeń** jest również instalacja *Naziści* Piotra Ukłańskiego prezentująca przystojnych aktorów, grających w filmach o SS, którą można zinterpretować jako „egzemplifikację rozdzielenia piękna i dobra”¹³, nadal istotną przy rozważaniu obecnego dziś prymatu atrakcyjności nad etycznością. Prace tych artystów, mimo iż dotyczą przeszłości, stają się ważnymi głosami w dialogu o aktualnym życiu.

Głosem w **rozważaniach nad konsekwencjami wyparcia i niepamięci** oraz nad efektami społecznymi, które generuje przewaga interesów prywatnych nad przyzwoitością są również prace Rafała Jakubowicza – *Pływalnia* czy *Pedagogika wstydu*, obrazujące powojenne wykorzystanie dziedzictwa żydowskiego wykreślające z przestrzeni jego historię. Praca *Arbeitsdisziplin* ukazuje ukrywane obecnie oblicze znanej firmy Volkswagen, sprzyjającej nazistom w czasie wojny,

¹² M. Lorenc, *Dzisiejsze wczoraj. Pamięć o wojnie w polskiej sztuce współczesnej*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2015, t. 14, s. 226.

¹³ Tamże.

uwypuklając tym samym mechanizmy funkcjonowania pieniądza i władzy oraz ich wpływu na kształtowanie rzeczywistości. Echa niechlubnej roli przemysłu odnaleźć można też w konceptualnej pracy *Miejsce nieparzyste* Elżbiety Janickiej, wykorzystującej negatywy koncernu AGFA, współpracującego w czasie wojny z nazistowskim rządem. W pracy *Niewinne oko nie istnieje* Wojciech Wilczyk ukazuje pustkę po sąsiadach, dokumentując ponad 50 dawnych polskich synagog i domów modlitwy, które zostały przebudowane bądź zaadaptowane na nowe cele.

Ogólnopolski, powojenny dyskurs dotyczący Żydów przebył długą drogę od opłakiwania zmarłych przyjaciół, poprzez grozę ogromu zniszczeń miast, siłę Ocalałych, którzy znaleźli język, by dać świadectwo i odwagę intelektualistów, tworzących niezależnie od politycznych okoliczności, by nie pozwolić pogrzać w milczeniu prawdy historii. Dyskurs ten nadal jest niewyczerpany. Prowadzony jest niby wspólnie, a jednocześnie indywidualnie; uwypukla antytetyczności, a zarazem w różnicach odsłania nowe znaczenia i konteksty. Jest bliski adornowskiej dialektyce negatywnej, która odrzuca element syntezy z klasycznej, heglowskiej triady teza – antyteza – synteza. Sztuka w ujmowaniu tematyki żydowskiej nie dąży bowiem do unifikacji. Stara się ująć różnorodność właśnie w jej wielości, a poprzez nacisk na indywidualizm i niepowtarzalność oddać godność i szacunek ofiarom.

W środowisku lubelskim trudno jest znaleźć twórcę, dla którego temat żydowski byłby tematem wiodącym, mimo iż działalność artystyczna kwitła tu zarówno przed, w trakcie, jak i po wojnie. Związek Artystów Plastyków w Lublinie reaktywował się już 2 sierpnia 1944 r., dwa tygodnie po wyzwoleniu miasta. Pierwszy Zarząd tworzyli działający wcześniej w Lublinie artyści: Marian Tomaszewski, Zenon Kononowicz, Wanda Arlitewicz-Młodożeńcowa, Teofil Kosiorkiewicz i Władysław Filipiak. Do grudnia grupa powiększyła się do prawie 100 osób¹⁴. Pierwsza wystawa otwarta została już 8 października 1944 r. We wnętrzach Muzeum Lubelskiego przedstawiono jednak wykonywane w różnych technikach i stylach pejzaże, martwe natury, portrety i scenki rodzajowe, nie nawiązujące do tematyki żydowskiej. Lubelskie środowisko reprezentowały obrazy Bohdana Krauze (pejzaż, autoportret) i Ryszarda Kulma (martwa natura)¹⁵. Poza ekspozycją ujętą w katalogu, wystawie towarzyszyły prace: *Szare kwiaty* lubelskiego malarza i poety Adama Nowińskiego, który w 1941 r. zginął w Oświęcimiu, ekslibrisy Zenona Waśniewskiego – żyjącego jeszcze wtedy, związanego z Chełmem więźnia obozu w Bergen

¹⁴ I. J. Kamiński, *O sztuce w Lublinie* [w:] *Lublin w dziejach i kulturze Polski*, red. Tadeusz Radzik, Adam A. Witusik, Lublin 1997, s. 324.

¹⁵ Katalog: *Wystawa artystów plastyków*, Lublin 1944, docplayer.pl/47591147-Artystow-plastykow-lublin.html [dostęp: 08.08.2020]

Belsen oraz obraz Zygmunta Gąsiorowskiego, więzionego w Oranienburgu¹⁶. Stanowiły one jedyne i dalekie nawiązanie do wojny, podczas gdy reszta dzieł oscylowała raczej ku jej pomijaniu, ukazując tęsknotę za normalnością, czasem spokoju i radości. Temat Holokaustu, zniszczenia dzielnicy żydowskiej, czy „zniknięcia” ponad 1/3 mieszkańców miasta wydawał się najprawdopodobniej zbyt ciężki.

Wykonana w Lublinie praca poświęcona tragedii okupacji po raz pierwszy wyeksponowana została na kolejnej wystawie, pt. *Polonia*, zorganizowanej w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim w grudniu 1944 r. Wśród 24 artystów, pochodzących głównie z Warszawy i okolic, Lublin na tej wystawie reprezentowali Juliusz Kurzątkowski oraz Marian Tomaszewski. Ten ostatni, oprócz akwareli *Projekt na mozaikę*, zdecydował się na ekspozycję jednego z rysunków tuszem, pt. *Gruzy Lublina* (z 1943 r.)¹⁷. Tomaszewski okres wojny spędził w Lublinie. Tutaj powstały jego cztery cykle gwaszy i rysunków poświęconych II wojnie światowej, w tym co najmniej jeden prezentujący losy żydowskie, pt. *Tragedia Getta*. Brak jest informacji, by pokazywany był on w Lublinie, choć podczas okupacji artysta wystawiał swoje obrazy na tzw. tajnych salonach i wtedy (być może) praca poświęcona lubelskim Żydom została pokazana wśród innych obrazów na jednodniowej ekspozycji¹⁸, która miała miejsce 17 października 1943 r. w Zakładzie Wychowawczym św. Stanisława. Twórczość Tomaszewskiego w warstwie formalnej cechowała zwartość kompozycji, prostota, symboliczność, a zarazem ekspresyjność i swoista dekoracyjność, ciężące w kolejnych latach w stronę kubizmu. W warstwie znaczeniowej *Gruzy Lublina* korespondowały z cyklem *Kamienie krzyczą* Bronisława Linkego, na pierwszy plan wysuwając zniszczoną materię i przestrzeń miasta. W 1945 r. Tomaszewski wyjechał do Szczecina. Jego cykl wojennych akwael (18 prac) pokazywany był na Pierwszej Wystawie Plastyków zainaugurowanej 9 grudnia 1945 r. w siedzibie Urzędu Informacji i Propagandy. Budynek ten kilka dni później spłonął w wyniku podpalenia. Wraz z nim zniszczone zostały prace artysty¹⁹.

Od połowy 1945 r., gdy wraz z przenoszeniem struktur administracyjnych w głąb kraju, Lublin opuszczać zaczęli również artyści. Mimo iż lokalni twórcy wzięli jeszcze udział w warszawskiej wystawie *Lata wojny w obrazie i rysunku*, najlepiej czuli się już w pejzażu i portrecie oraz w ilustrowaniu codzienności w ramach rozwijającego się nurtu realizmu socjalistycznego²⁰.

¹⁶ T. Mroczek, *Życie artystyczne Lublina w latach 1939-1960*, „Roczniki Humanistyczne” 1976, t. 24, nr 5, s. 8.

¹⁷ Por. katalog: *Wystawa Polonia*, Lublin 1944, docplayer.pl/47591147-Artystow-plastykow-lublin.html [dostęp: 08.08.2020]

¹⁸ Por. Kamiński, s. 321.

¹⁹ J. Najdowa, *Tomaszewski Marian* [w:] *Encyklopedia Szczecina*, t. II P-Ż, red. Tadeusz Białecki, Szczecin 2000.

²⁰ Kamiński, *O sztuce w Lublinie*, s. 329–331.

Dziesięć lat później, w słynnej Ogólnopolskiej Wystawie Młodej Plastyki *Przeciw wojnie – Przeciw faszyzmowi* (1955) zorganizowanej w warszawskim Arsenale, twórcy lubelscy byli nieobecni.

Tematy związane z wojną odnaleźć można było w tym czasie jedynie na ekspozycji na Majdanku, gdzie już w 1945 r. otwarto pierwszą wystawę stałą opracowaną według koncepcji Antoniego Ferskiego. Miała ona charakter „swoistego *locus horridus* [...] [i za cel stawiała sobie, by] w formie jak najbardziej realistycznej przybliżyć publiczności życie obozowe i – co istotne – być dowodem w akcie oskarżenia”²¹. Wykorzystane oryginalne obozowe przedmioty oraz naturalnych rozmiarów, ubrane w pasiaki, wychudzone manekiny z pewnością były „niezbitym dowodem”, jednak przede wszystkim budziły grozę swą dosłownością, tym bardziej gdy reklamowane były plakatami z fotografią stosu czaszek wydobytych podczas ekshumacji ciał ofiar²². **Bezpośredniość tej wizualizacji** stała w opozycji do omawianego wcześniej subtelnego podejścia do Zagłady, reprezentowanego m.in. przez Strzemińskiego, Wróblewskiego, Sterna czy Szapocznikow. Epatując okrucieństwem, twórcy ekspozycji milczeniem pominęli także inne, mniej dosłowne a jakże symboliczne obiekty, znajdujące się w pobliżu obozowych baraków, tj. zbudowane rękami więźniów w 1943 r. pomniki. Pierwszy z nich w zamyśle okupantów był formą uczczenia święta pracy. Niemcy nie zorientowali się jednak, że budujący go więźniowie umieścili w kapitulu urnę z prochami z krematorium, nadając kolumnie cechy symbolicznego upamiętnienia ofiar oraz nadziei na zwycięstwo nad złem. Konstrukcja autorstwa Stanisława Zelenta (idea) i Albina Marii Bonieckiego (wykonanie) stała się pierwszym w Polsce pomnikiem martyrologii kilkudziesięciu narodów. Monument ten spodobał się nieznanym jego prawdziwego znaczenia Niemcom, którzy rozkazali Bonieckiemu kontynuować prace. W ten sposób powstał jeszcze żółw, posadowiony na postumencie ze zniszczonych żydowskich macew, traktowany przez więźniów jako symbol-zachęta do opóźniania pracy²³. Wymowa tych upamiętnień wyeksponowana została jednak dopiero wiele lat później i jest obecna nadal w aktualnej ekspozycji.

W następnych latach Muzeum na Majdanku kontynuowało działalność wystawienniczą. Było to w zasadzie jedyne miejsce, gdzie choćby w zawołowany sposób zetknąć się można było z tematyką żydowską lub odniesieniami do judaizmu w rodzimej twórczości wizualnej. W 1954 r., na 10-lecie Polski Ludowej, na Majdanku przygotowana została nowa, bardziej stonowana w wyrazie ekspozycja stała. Pięć lat później zorganizowano także objazdową wystawę monograficzną pn. *Majdanek oskarża i ostrzega*, prezentowaną w różnych miastach, także w

²¹ A. Ziębińska-Witek, *Historia w muzeach. Studium ekspozycji Holokaustu*, Lublin 2011, s. 163–164.

²² J. Kielboń, E. Balawajder, *Państwowe Muzeum na Majdanku w latach 1944–1947*, Lublin 2004, s. 23.

²³ Por. Jerzy Kwiatkowski, *485 dni na Majdanku*, Lublin 2018.

ZSRR. Od początku lat 60. XX w. Muzeum zaczęło gromadzić dzieła sztuki dotyczące **tematyki martyrologicznej i antywojennej** (do chwili obecnej zgromadziło ich ponad 6,5 tysiąca). W 1962 r. Biuro Wystaw Artystycznych otworzyło w Lublinie ogólnopolską wystawę pn. *Martyrologia i Walka Narodu Polskiego 1939–1945*. W kolejnych latach wydarzenie przeniesione zostało na teren obozu, który stał się w ten sposób na ponad trzydzieści lat głównym miejscem ekspozycji prac o tematyce antywojennej. W 1985 r. wystawa zawężona została tylko do grafiki i rysunku i przybrała formułę *Międzynarodowego Triennale Sztuki „Przeciw Wojnie” – Majdanek*, odbywającego się pod patronatem polskiego ministerstwa kultury i UNESCO. Nadsyłane z całego świata i dostarczane przez artystów lubelskich prace w pierwszych dwóch edycjach (1985, 1991) eksplorowały przede wszystkim ujęte ekspresjonistycznie tematy oscylujące wokół postaci ludzkiej, jej deformacji i okaleczeń ciała, a także bardziej aluzyjne prace, m.in. z wykorzystaniem fotografii. Trzecia edycja wniosła więcej abstrakcji oraz dzieł o surrealistycznym i metaforycznym stylu²⁴. Po tej odsłonie organizatorzy zrezygnowali z pojawiającego się w tytule dopowiedzenia „Przeciw Wojnie” i do 2004 r. (ostatnia edycja) kontynuowali kolejne wystawy w bardziej uniwersalnym stylu.

W późniejszych latach na terenie obozu powstały także dwie kolejne stałe instalacje poświęcone ofiarom wojny, w tym Żydom. Pierwszą z nich jest otwarta w 1999 r. w baraku numer 47 instalacja *Shrine* autorstwa Tadeusza Mysłowskiego. W symboliczny sposób wydobywa ona z „pola śmierci” „źródła pamięci” w formie szeptyanych wspomnień i modlitw, zmaterializowanych za pomocą wykonanych z drutu kolczastego kulistych brył z zamkniętym w nich źródłem światła. Kule są metaforą kruchości życia. Te zawieszono u sufitu symbolizują 52 narodowości więźniów Majdanka. Natężenie dźwięków rośnie w miarę zbliżania się do symbolicznego ołtarza, na który składa się cykl 12 rysunków artysty (*Czarna otchłań*). Co jakiś czas przy ołtarzu z chóru hebrajskich, starocerkiewnych i polskich modlitw, wyłania się pojedynczy głos-wspomnienie. Instalacja ma wymiar religijny i jest formą oddania **holdu bezimiennym ofiarom**.

W 2003 r. w baraku nr 53 powstała druga wystawa – *Elementarz* autorstwa Tomasza Pietrasiewicza. Składa się ona z dwóch części, ukazujących dramatyczny rozdźwięk pomiędzy dzieciństwem normalnym, z czasów pokoju, a tym wojennym. W sferze narracji jest to opowieść o losach czwórki dzieci (w tym dwojga żydowskich), których codzienny elementarz składa się z zupełnie innych słów (transport, głód, selekcja, krematorium), definiujących rzeczywistość. Poprzez system rozmieszczonych skrzynek, szuflad, kart inwentarzowych, kołysanek odgrywanych z pozytywki, szkieletu wagonu czy wypalonych glinianych tablic z urywkami

²⁴ Por. L. Lameński, *Co nam pozostało po Międzynarodowym Triennale Sztuki na Majdanku?*, Lublin 2015, s. 8–15.

wspomnień, widz ma szansę w nieszablony sposób dostrzec realia obozowego świata i tragizm Zagłady. Twórca nie daje tu gotowej interpretacji, szuka odpowiedzi na pytanie „Jak spowodować, żeby to kogoś dotknęło?”²⁵ Świadomie „nie użył żadnego oryginalnego przedmiotu z zasobów muzeum, obawiając się wywołania łatwych emocji [...] fotografie uznał za zbyt drastyczne i przekraczające granicę intymności i prywatności ofiar”²⁶. Konstrukcję wystawy oparł **na słowach świadków** „w obawie, że zbyt wielki nacisk na artefakty pochodzące z przeszłości odciągnie uwagę widza od tego, co stanowi istotę problemu, czyli autentyczności opowieści i głębokiej refleksji. [...] Kluczowe [bowiem] jest wydarzenie – a nie rzeczy”²⁷. Koncepcja Pietrasiewicza wpisuje się w nurt prac opartych na redefinicji znaczeń i nawoływania do etycznego namysłu nad przeszłością. Teatralizując przestrzeń sprawia, że przeszłość i współczesność zyskują płaszczyznę porównania, w której to widz wchodzi w rolę, w wyimaginowane, nierzeczywiste „buciki” – swojego i czyjś dzieciństwa.

Warstwa symboliczna tej ekspozycji jest jednym z silniejszych akcentów na mapie twórczości wizualnej realizowanej do początków XXI w. przez lubelskich artystów i poświęconej Żydom. Wśród innych wymienić jeszcze należy Jana Ryszarda Lisa, z jego monumentalnym dyptykiem *Requiem* (1979) z tysiącem wypisanych farbą nazwisk więźniów obozu na Majdanku. Pozostali twórcy raczej nie podejmowali tego tematu, bądź śladowo nawiązywali do Zagłady Żydów lub mistyki judaizmu, jak choćby Stanisław Bałdyga w linorycie *Ślady II* (1989) czy Grzegorz Mazurek, w utrzymanym w konwencji nokturnu cyklu *Kabala* (1991–1994).

Chcąc zestawić ze sobą artystyczne procesy zachodzące w tym czasie w Lublinie i w całym kraju, stwierdzić należy duże dysproporcje zarówno w liczbie podejmowanych prób artystycznych jak i w różnorodności sposobów podejścia do tematu. Podczas gdy w kraju dyskurs rozwarstwiał się na wiele ścieżek – dawanie świadectwa, opłakiwanie przyjaciół, tworzenie wizji miast po kataklizmie, wzywanie do buntu wobec terroru i upodlenia czy wreszcie przestrzeganie przed konsekwencjami wyparcia i manipulacji pamięcią – w Lublinie dominującą odpowiedzią było... **milczenie**. Być może wynikało ono ze słynnej adornowskiej tezy o niemożność kontynuowania sztuki po Holokauście, wydaje się jednak, że bliższe jest raczej cyceronowskiej maksymie, iż „nie jest trudniejsze, jak rozpoznać to, co przystoi [...] Gdy brak nam o tym wiedzy, błądzimy nie tylko w życiu, ale także bardzo często w poezji i wymowie”²⁸. Pojęcie stosowności, potrzeba właściwego, godnego zachowania się, zwłaszcza w mieście zasnutym w przeszłości dymem z

²⁵ T. Pietrasiewicz, *Relacja* [w:] Zuzanna Mitreğa, *Trudna historia – trudna droga do jej zrozumienia – przykład wystawy „Elementarz” na Majdanku* biblioteka.teatrn.pl/dlibra/doccontent?id=43323 [dostęp: 17.11.2021]

²⁶ Ziębińska-Witek, s. 206.

²⁷ Tamże, s. 208.

²⁸ M. Korolko, *Sztuka retoryki. Przewodnik encyklopedyczny*, Warszawa 1990, s. 50–51.

obozowych pieców, wydawać się może jakimś wyborem. Obarczone jest jednak niebezpieczeństwem otarcia się o zarzut obojętności i braku pamięci. Oczywiście nie każdy artysta powinien w swojej twórczości odnosić się do tematyki żydowskiej, ale niemal zupełny brak takich twórców na przestrzeni ponad 60 lat jest zastanawiający.

Szczególnie widoczne jest to w kontekście aktywności ocalałych z wojny artystów żydowskiego pochodzenia, wywodzących się z Lublina i regionu lubelskiego. W wielu ich pracach, mimo iż funkcjonują obecnie zagranicą, znajdują się wyraźne nawiązania do idyllicznego krajobrazu dzieciństwa – do przedwojennych wielokulturowych sztetli lub tematyki Zagłady. Twórcy ci, niezależnie od preferowanych przez siebie kierunków i stosowanych technik malarskich, odczuwali potrzebę odniesienia się do przeszłości. Ich prace, często mitologizujące dawny świat, stanowią rodzaj osobistego świadectwa, formę utrwalenia pamięci, niekoniecznie wierną (dobrze zapamiętaną przeszłość) lecz zawsze wiarygodną. W wielu tych dziełach rzetelność odwzorowywania w szczegółach rodzinnego miasta ustępuje przed koniecznością zatrzymania go pamięci. A nawet „odnosi się wrażenie, że obrazy, rysunki i grafiki mówią o wiele więcej, niż np. fotografie, właśnie przez owo przemilczenie szczegółu. Dlatego, że choć nieczęsto dostrzec można na nich powszechną w sztetlach skrajną biedę, ciężką pracę, pogromy i ograniczenia wynikające z zamknięcia w getcie, to brak ów zastępowany był wyobraźnią. W miejsce wypartej w szczegółach pamięci malowali budynki synagog, piękne twarze, codzienne krzątanie się, ciepło znajomych związków, radość świętowania oraz żarliwe studiowanie Tory. Rzeczy ważne”²⁹.

Przykładem takiego twórcy jest znany i ceniony przed wojną malarz i rysownik, Henryk Zvi Lewensztadt, urodzony w 1893 r. w Lublinie. W młodzięcym okresie specjalizował się on w geometryzujących, inspirowanych kubizmem, pastelowych pejzażach Lublina i Kazimierza Dolnego oraz w szkicach lubelskiej dzielnicy żydowskiej. Stworzył m.in. tekę, cykl rysunków pt. *Stary Lublin*, znaną dzięki entuzjastycznym recenzjom w prasie. Pod ekspresyjną linią, rysowaną kredką lub węglem, przebijała mistrzowska technika. Po 1930 r. „obok rysunków malował obrazy olejne o dość mocnym i głębokim tonie i lekko ekspresjonistycznej formie. Korzystając z doświadczeń kapistów, wprowadzał czasem bardziej zgaszoną paletę, używając oliwkowej zieleni, brunatnych brązów i ciepłych czerwieni”³⁰. Ten styl prac zachował także w okresie powojennym. Wśród jego rysunków odnaleźć można również te inspirowane polską architekturą i krajobrazem. Lewensztadt wojnę przetrwał dzięki ucieczce na wschód. Po powrocie do kraju w

²⁹ A. Szmichel, *Życie sztetla w sztuce Żydów polskich w XX w.*, Toruń 2016 kulturawzasiegu.pl/wydarzenia/zycie-sztetla-w-sztuce-zydow-polskich-w-xx-w [dostęp: 08.08.2021]

³⁰ R. Bartnik, *Zapomniani artyści*, „Na przykład” 1997, nr 45, s. 2.

1946 r., w obliczu utraty całej rodziny, zdecydował się na emigrację do Izraela. Polskę odwiedził tylko raz, w 1960 r., jednak realizm i swoista wewnętrzna nostalgia bijąca z jego powojennych prac wiele mówią o poczuciu utraty i próbie ochrony wspomnień z czasów dzieciństwa.

Odmienne podejście i misja przywracania pamięci o minionej epoce cechuje twórczość Chaima Goldberga. Urodzony w Kazimierzu Dolnym malarz, rzeźbiarz i grawer do końca życia prznosił na płótna barwną atmosferę codzienności żydowskiego życia oraz odtwarzał zwyczaje i rytuały, które z fotograficzną precyzją zapamiętał z czasów dzieciństwa. Na jego dorobek składa się niemal 3,5 tysiąca prac – akwareli, olei, grafik, rytów, fresków i rzeźb. „Gdy powrócił do kraju, wewnętrzny głos, który słyszał jeszcze przed wyjazdem, zamienił się w donośne wołanie – nakazywał mu on, aby uwiecznił życie, które wojna zmiotła z powierzchni ziemi. I nigdzie to wołanie nie było silniejsze, niż gdy artysta przebywał w Kazimierzu Dolnym, w którym jego wspomnienia o ukochanym sztetl nadal przenikały rzeczywistość”³¹ – pisał syn artysty Shalom Goldberg we wstępie do albumu towarzyszącego kazimierskiej wystawie prac ojca. W jego pracach „realizm szczegółu, pietyzm wobec tradycji łączą się z wyobraźnią i symboliką. Wibrujące poezją i muzyką, przesycone mistycyzmem obrazy są lirycznym zapisem strumienia pamięci, w którym rzeczywistość i fikcja przeplatają się ze sobą, utrwalając jednocześnie prawdę i legendę tego, co w tragiczny sposób odeszło bezpowrotnie. Z każdego ujęcia przebija nostalgia nie tylko za utraconymi obrazami dzieciństwa i młodości, ale i za zaginionym światem”³². Goldberg nie omijał również tematów trudnych i na początku lat 60. XX w. stworzył cykl sześciu obrazów: *Ostatnia droga*, *Babi Jar*, *Czarne słońce*, *Nadzieja*, *Nie zapomnij!*, *Sześć świec*, ukazujących różne oblicza tragedii Holokaustu. Prace te, przedstawiające Zagładę na symbolicznym tle kazimierskich uliczek, stały się nie tylko świadectwem, ale również kołem zamachowym uruchamiającym – podobnie jak książki Jana Tomasa Grossa – skrywane traumy dotyczące roli Polaków w procesie Zagłady. Podczas kazimierskiej wystawy prac artysty w 2013 r., w publicznym dyskursie, pojawiły się oskarżenia o manipulację i antypolonizm oraz wezwania do usunięcia z ekspozycji kontrowersyjnych dzieł. Organizator wystawy – Muzeum Nadwiślańskie, przeciwstawiło się temu odnajdując kompromisowe rozwiązanie w organizacji kuratorskich oprowadzań umożliwiających prezentację poglądów obydwu stron.

Z Kazimierza Dolnego pochodził także Israel Szmul Wodnicki, szewc, który technik malarskich uczył się od przybywających do miasta artystów. W 1934 r. wraz z rodziną wyemigrował do Izraela. Do końca życia tworzył i wystawiał akwarele, prace olejne i rysunki

³¹ Za: A. E. Soria, *Trudny powrót po latach*, 2013, portal KazimierzDolny.pl www.kazimierzdolny.pl/news/trudny-powrot-po-latach/18091.html [dostęp: 08.08.2020]

³² K. Robak, *Kuzmir Chaima Goldberga*, „Spotkania z Zabytkami” 2008, nr 3 (253), s. 12-13.

ukazujące pejzaże i codzienne życie rodzinnego miasteczka. Podobnie jak Goldberg, nawiązywał do żydowskich tradycji i świąt, akcentując rolę pobożności w codziennym życiu mieszkańców szteti. Jego prace odznaczają się realizmem, stonowaną kolorystyką i subtelnym światłocieniem.

Kolejną postacią związaną z regionem lubelskim jest urodzony w Chełmie Szymon Mondszajn – malarz i przedstawiciel tzw. *École de Paris*. Droga artystyczna zawiodła go przez Warszawę i Kraków do Francji. W swojej twórczości pozostawał kolejno pod wpływami postimpresjonizmu, fowizmu, kubizmu i malarstwa włoskiego quattrocenta, nawiązując – zwłaszcza w pejzażach – do krajobrazów znanych z dzieciństwa. Charakterystyczne dla jego sztuki były również portrety i kompozycje figuralne oraz sceny rodzajowe z motywami arabskimi, obrazy o precyzyjnym rysunku, żywym kolorycie i dekoracyjnym ujęciu. Mondszajn utrzymywał pośrednie relacje z krajem ojczystym angażując się – zwłaszcza w okresie przedwojennym – w działania francusko-polskiego środowiska artystycznego oraz w wystawy sztuki polskiej w Paryżu, Pittsburghu czy Nowym Jorku.

Julii Pirotte, pochodzącej z Końskowoli fotografce, sławę przyniosły prace wykonane w Marsylii podczas II wojny światowej dokumentujące francuski ruch oporu oraz dokumentacja skutków pogromu kieleckiego w 1946 r. Specjalizowała się w portretach i fotografii reportażowej, utrwalając na kliszy m.in. wojenne zniszczenia i odbudowę Warszawy. W 1948 r. wzięła udział w Światowym Kongresie Intelktualistów w Obronie Pokoju we Wrocławiu, wykonując serię przejmujących portretów m.in. Pabla Picassa czy Irène Joliot-Curie. Po wydarzeniach marcowych niemal wycofała się z życia publicznego, choć do końca życia pozostała w Polsce. Do Końskowoli wróciła tylko raz, nie mając jednak odwagi, by wejść do wnętrza dawnego domu rodzinnego. O jej losach i tej wizycie opowiada film Marii Wiśnickiej i Andrzej Wyrozębskiego z 1996 r. Duża, retrospektywna wystawa jej twórczości pt. *Twarze i dłonie* odbyła się w Żydowskim Instytucie Historycznym w Warszawie w 2012 r. Dopiero w 2019 r. część zdjęć oraz film zaprezentowane zostały w rodzinnym mieście fotografki.

Samuel Tepler urodził się w Hrubieszowie w 1918 r. Po studiach w Wilnie i we Włoszech na stałe osiadł w Izraelu. Inspirowany m.in. twórczością Henriego Matisse’a tworzył kompozycje pełne barw i dynamicznej harmonii, w powrotach do przeszłości inspirując się jednak bardziej wileńskim niż hrubieszowskim okresem młodości. W 1991 r. jego prace prezentowane były w warszawskiej Galerii Zachęta w ramach wystawy *Jesteśmy*, obejmującej twórczość polskich artystów tworzących na emigracji. Wątki żydowskie pojawiały się także w twórczości Adolfa Abrama Milicha, urodzonego w Tyszowcach na początku XX w., jednak miały one większy związek z podróżami artysty do Izraela, niż ze wspomnieniami z dzieciństwa. Jego malarstwo było

pełne barw i stonowanych kolorów, oparte na własnym stylu, inspirowanym włoską kulturą klasyczną i śródziemnomorskim krajobrazem. Lubelskie korzenie miała też Resia Schor, która wyemigrowała do USA w 1941 r. Zajmowała się metaloplastyką, tworzyła biżuterię artystyczną i instalacje multimedialne. W pracach wykorzystywała ornamentykę i przedmioty charakterystyczne dla judaizmu, tworząc na ich bazie abstrakcyjne, lecz harmonijne i odważne kolorystycznie kompozycje w stylu modernistycznym. Jest ona jednym z niewielu przykładów lubelskich twórców żydowskich, u których dzieciństwo i wspomnienia z przeszłości nie były bezpośrednim motywem pracy.

Niezwykłą opowieść o przetrwaniu stworzyła z kolei Esther Nisenthal Krinitz urodzona w Mniszku k. Annopola. Jako krawcowa, nie będąc artystką, za pomocą igły, nitki i różnych materiałów przygotowała serię 36 kolaży, ukazujących jej wojenne losy i historię ukrywania się pod zmienioną tożsamością Polki i katoliczki. Prace przygotowywała, by przekazać bliskim swoje wspomnienia, jednak z czasem – jako niezwykle świadectwo – trafiły one też na wystawy i do muzeów. Autorka odwiedziła rodzinne strony w 1999 r. spotykając się z dawnymi sąsiadami. Jej kompozycje, w duchu naiwnego realizmu, wiernie odtwarzały atmosferę z przeszłości, zarówno co do urody miasta, jak i tragizmu wojny: „choć jej kolorowe obrazy na pierwszy rzut oka wydają się niemal radosne, ich bliższa analiza ujawnia uderzający kontrast pomiędzy sielskimi krajobrazami a przemocą, przerażeniem i zdradą, które je wypełniają”³³. Opowieść Esther stała się kanwą powstania dla książki i filmu dokumentalnego.

Większość z powyższych prac nigdy nie była eksponowana w Lublinie. Żadna typowo wystawiennicza placówka nie zdecydowała się na organizację zbiorczej bądź indywidualnej wystawy³⁴. Pamięć o „żydowskim mieście” i jego wizerunku w sztuce pozostaje więc nadal daleko poza nim. Jak pisze prof. Teresa Pękała, „pamięć poprzez sztukę pozostawia odbiorcy swobodę wyboru, co zatrzymać i ocalić, nie niszcząc śladów pozostawionych dla innych”³⁵. Cieszyć się więc należy, że prace te znane są przynajmniej na świecie.

W samym Lublinie od początku XXI w. obserwowany jest także wzrost zainteresowania tematyką żydowską, inspirowany m.in. coraz szerszą aktywnością edukacyjno-artystyczną Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN” (zbyt wykraczającą jednak poza zakres sztuk wizualnych,

³³ A. Adamska, *Wernisaz wystawy: Obrazy przetrwania. Opowieść Esther Nisenthal Krinitz*, Lublin 2015, umcs.pl/pl/kalendarz-wydarzen,1492,wernisaz-wystawy-obrazy-przetrwania-opowiesc-esther-nisenthal-krinitz,28865.chtm [dostęp: 08.08.2021]

³⁴ W 2015 r. ekspozycję prac Esther Nisenthal Krinitz *Obrazy przetrwania* zorganizował w gmachu gmach Biblioteki Głównej UMCS.

³⁵ T. Pękała, *Estetyzacja historii i artystyczne reprezentacje przeszłości w kulturze ponowoczesnej* [w:] *Zrozumieć nowocześnieść. Księga Jubileuszowa Zygmunta Baumana*, oprac. A. Chrzanowski, W. Godzic, A. Zeidler-Janiszewska, Łódź 2010, s. 195.

by ją tu opisywać), działalnością twórczą absolwentów Wydziału Artystycznego Instytutu Sztuk Pięknych UMCS oraz organizacją w mieście wydarzeń z udziałem artystów wizualnych z Polski i zagranicy. Z grona absolwentów warto zwrócić uwagę na grafikę *Reifikacja I* Andrzeja Mosio (2011), dyplom licencjacki Szymona Popielca (*Kazimierz Dolny* 2013) oraz lubelską twórczość Roberta Kuśmierowskiego i Mariusza Tarkawiana. Prace te nie odnoszą się do wątków żydowskich wprost, sygnalizują je raczej w tle, co świadczy jednak o pewnym zainteresowaniu i „oswojeniu tematu”. We wszystkich przypadkach odnoszą się też do Zagłady. W grafice *Reifikacja I* Andrzej Mosio wykorzystuje wizerunki szkieletów ubranych w pasiaki i nawiązuje do uprzedmiotawiania jednostki ludzkiej³⁶. Praca Szymona Popielca – *Burning Man* bazuje na gotowych figurkach żołnierzy, które artysta przemalowuje i na nowo grupuje nadając im (mimo trzymanej przez nie broni) niemilitarne konteksty³⁷.

Pierwsza wystawa indywidualna Roberta Kuśmierowskiego miała miejsce w lubelskiej Galerii Białej w 2002 r. – artysta przedstawił na niej replikę wagonu kolejowego. Praca ta w Lublinie nie była początkowo odczytywana w kontekstach żydowskich. Dopiero późniejsze (w 2006 r.) przedstawienie jej podczas biennale w Berlinie, w sali dawnej żydowskiej szkoły dla dziewcząt, nadało jej ten kontekst, odwołujący się do skojarzeń widzów. Wykonany z karton-gipsu „obiekt ujawnił swój traumatyczny potencjał, po umieszczeniu go na dworcu [na kolejnej wystawie w 2009 r. w Hamburger Bahnhof] związek z Zagładą nie przestał być zauważalny, uległ jednak złagodzeniu³⁸. W kolejnych latach Kuśmierowski ponownie wykorzystał charakterystyczną dla siebie metodę imitacji i w przestrzeni miejskiej Lublina umieścił rekonstrukcję przeskalowanego ładunku wybuchowego (prace: *Stalkammer*, 2014 oraz *Stalker II*, 2018) materializującego ludzkie lęki i wspomnienia wojenne.

Ostatni z opisywanych wyżej performance’ów Kuśmierowskiego miał miejsce podczas Festiwalu *Open City*, od 2010 r. prezentującego prace polskich i zagranicznych artystów, w tym także (oprócz innych tematów) poświęcone historii i tematyce żydowskiej. Festiwal jest jedną z ciekawszych prezentacji sztuki współczesnej w Polsce i największą tego typu wystawą na wschodzie kraju. W jej ramach, w 2010 r. angielski artysta Peter Russel w akcji „Archaeologica Lubelska” poruszył temat szkód jakie generuje dla ciągłości kulturowej i ekonomicznej miasta

³⁶ *Najlepsze dyplomy Instytutu Sztuk Pięknych UMCS w Lublinie 2010–2013* [katalog wystawy], red. I. Nawrot-Trzczińska, P. Lech, K. Szymanowicz, S. Toman, P. Majewski, S. Plewko, Lublin 2014, s. 54–55.

³⁷ *Najlepsze dyplomy Instytutu Sztuk Pięknych UMCS w Lublinie 2010–2013* [katalog wystawy], red. I. Nawrot-Trzczińska, P. Lech, K. Szymanowicz, S. Toman, P. Majewski, S. Plewko, Lublin 2014, s. 62–63.

³⁸ Iwona Kurz, *Wagon* [w:] *Ślady Holokaustu w imaginarium kultury polskiej*, red. J. Kowalska-Leder, P. Dobrosielski, I. Kurz, M. Szpakowska, Warszawa 2017, s. 445.

usunięcie z niego 1/3 ludności³⁹. Izraelski artysta Ronen Eidelman nawoływał do poszukiwania korzeni i żydowskiego *coming outu* ukazując plakaty z wizerunkami Żydów – biznesmenów czy działaczy społecznych, a lubelski twórca – Jarosław Koziara analizował topografię miasta tworząc „Oko cadyka” – instalację nawiązującą do postaci Jakuba Jicchaka Horowica – „Widzącego z Lublina”.

W 2011 r. Mariusz Tarkawian (absolwent UMCS) wykonał w Lublinie wielkoformatowy mural z wykorzystaniem zapisanych w jidysz słów piosenki *Gdzie jest ta uliczka? Gdzie jest ten dom?*, przypominającej o przedwojennych sąsiadach. W edycji z 2012 r. udział wzięła m.in. Ewa Zarzycka (związana z Wrocławiem i Lublinem konceptualistka i performerka od 2006 r. eksplorująca także temat żydowskiego Drohobycza i jego rynku, gdzie nieobecności są tak samo ważne jak obecności) oraz Paweł Althamer z instalacją *Promień słońca*. W 2013 r. publiczność miała okazję oglądać *Złoty autobus* tego samego autora oraz instalację Mirosława Bąki – *Tabu*. W 2017 r. w ramach Festiwalu Dominika Skutnik przygotowała projekt *Samech*, wiążący tę literę alfabetu z przestrzenią miasta, a Elżbieta Jabłońska, bazując na relacji świadkini historii – Teresy Buk-Szmigielskiej, eksplorowała temat rzeczy pozostałych po „znikających” ludziach. W 2018 r. na terenie dawnej dzielnicy żydowskiej pojawiła się instalacja Magdaleny Franczak (*Krawiecka 31*) będąca artystyczną rekonstrukcją łaźni nawiązującej do zlokalizowanej tu niegdyś żydowskiej mykwy. Rok później, Rafał Jakubowicz umieścił w Bramie Grodzkiej neon – instalację שׁוׁוׁ [She'ei] nawiązującą do kabalistycznej myśli sabbataisty Natana z Gazy; Dorota Nieznalska w pracy *Judenfrei (Stos I)* analizowała sąsiedzkie pogromy Żydów, Izabella Gustowska pozwalała posłuchać hipotetycznej rozmowy dwójki lubelskich poetów Franciszki Arnsztajnowej i Józefa Czechowicza, a Dorit Cypis i Louise Steinman przygotowały instalację *Welcome the Stranger* inspirowaną nieczynną dziś studzienką z dawnej dzielnicy żydowskiej. W 2020 r. kontrowersje wywołał neon o treści „Chominowa” wykonany przez Adama Rzepeckiego, przypominający postać gospodyni, która zadenuncjowała w czasie okupacji Niemcom Zuzannę Ginczanekę.

Dzięki odwiedzającym miasto artystom, zdecydowanie wzrosło natężenie oraz różnorodność stosowanych form stylistycznych i perspektyw ujmowania tematyki żydowskiej w prezentowanych w Lublinie pracach wizualnych. Zarówno w fazie dominującego wcześniej milczenia (XX wiek), jak i po obserwowanym od początków obecnego stulecia ożywieniu, podobnie jak w całym kraju, prymat w twórczości wiodą wątki dotyczące Zagłady. Zagadnienia pamięci i niepamięci, różne formy hołdu składanego ofiarom oraz konstatawanie przepaści pomiędzy tożsamą z istnieniem społeczności przeszłością a jej obecną, niemal zupełną anihilacją

³⁹ Informacje opracowane na podstawie katalogów i dokumentacji fotograficznej z poszczególnych edycji Festiwalu.

– najsilniej poruszają wyobraźnię artystów. Odwołania do przedwojennego życia i żydowskiej tradycji religijnej kontynuowane są w zasadzie jedynie przez samych Żydów, prowadzących działalność artystyczną za granicą. W mieście silniejszy akcent położony jest na świadectwa. Relacje świadków traktowane są niczym artefakty, tworząc kanwę dla artystycznych wypowiedzi. Rolę podobnego „bodźca” pełnią także relikty architektoniczne – materialne pozostałości dziedzictwa wyzwalające chęć „rekonstrukcji” lub traktowane jako nośny symbol nieobecności. Słowo „żydowskie” zostało więc w jakimś sensie oswojone, choć – sądząc po powyższych kontekstach – odnosi się już raczej tylko do przeszłości.

Jewish motifs in the postwar art of visual artists connected with Lublin and the Lublin region in the context of the discourse in Poland

The article is an attempt to answer the question of how the post-war visual artists connected with Lublin and its region referred to the subject of Jews and the Holocaust. The scale of interest in the subject in Lublin and the choice of artistic means have been related to a broader, national context and to canonical works created in the country from the 1940s to the present day. The author analyzes the work of Lublin artists in the first years after the Second World War, examines the development of the exhibition activity of the State Museum at Majdanek and reviews works devoted to Jews presented in Lublin in the years 2000-2020. She also juxtaposes the activity of local communities with the work of artists of Jewish origin who continued their activity after the Holocaust abroad.

Uwagi na temat sytuacji mniejszości żydowskiej w Polsce po 1989 roku

Wstęp

Czasy PRL nie były dobrym okresem dla mniejszości żydowskiej. Jedynie w pierwszych latach po II wojnie światowej społeczność ta mogła cieszyć się względnie swobodnym rozwojem życia politycznego, kulturalnego, oświatowego i gospodarczego. Koniec lat 40. XX wieku przyniósł już likwidację Centralnego Komitetu Żydów w Polsce i tym samym żydowskiego życia politycznego. W jego miejsce powstało jedynie Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. Ograniczeniu uległy również pozostałe formy życia mniejszości żydowskiej.

W tym czasie w wyniku pogromów i mordów na ludności żydowskiej oraz niechęci Żydów do pozostania w kraju, gdzie zginęły ich całe rodziny, stale trwały wyjazdy tej ludności z Polski. Czynnikiem sprzyjającym emigracji było również powstanie państwa Izrael, które chętnie przyjmowało żydowskich emigrantów. Kolejna fala wyjazdów miała miejsce wraz z odwilżą polityczną 1956 r., kiedy to działacze komunistycznych pochodzenia żydowskiego zaczęto obarczać winą za wypaczenia okresu stalinizmu.

Wydarzeniem, które niemal zlikwidowało na pewien czas życie żydowskie w Polsce była kampania antysemicka i fala emigracji po marcu 1968. Pierwsze przejawy ożywienia pojawiły się na przełomie lat 70. i 80., kiedy powołano do życia Żydowski Uniwersytet Latający. Po wprowadzeniu stanu wojennego działania idące w podobnym kierunku wspierane były przez ówczesne władze, szukające międzynarodowego uznania i uwiarygodnienia. Dlatego też zezwolono na wznowienie przez Joint działalności w Polsce, zorganizowano uroczyste obchody 40. rocznicy powstania w getcie warszawskim oraz odremontowano synagogę im. Nożyków w Warszawie, a pod koniec lat 80. zezwolono na działalność w Polsce Fundacji Rodziny Nissenbaumów, opiekującej się m.in. zniszczonymi cmentarzami żydowskimi i synagogami.

Faktycznym przełomem w rozwoju życia mniejszości żydowskiej w Polsce były jednak zmiany polityczne zapoczątkowane w 1989 r., które stworzyły warunki nieskrępowanego funkcjonowania środowisk żydowskich. W tym czasie wszystkie mniejszości narodowe i etniczne w Polsce uzyskały możliwości sprzyjające rozwojowi tożsamości narodowej i etnicznej, pielęgnowania odrębności językowej czy religijnej.

Przedstawiając w artykule strukturę demograficzną, życie religijne, działalność kulturalną i oświatową mniejszości żydowskiej w analizowanym okresie autor stara się odpowiedzieć na pytanie, czy po 1989 r. można mówić o odnowie życia żydowskiego w Polsce? Próbuje też dokonać charakterystyki tej mniejszości we współczesnej Polsce.

Struktura demograficzna

Do 2002 r. w Narodowych Spisach Powszechnych (NSP) nie było pytań o narodowość ani język ojczysty. Do tego czasu dane dotyczące liczebności mniejszości żydowskiej opierały się głównie na szacunkach badaczy, organizacji żydowskich oraz Głównego Urzędu Statystycznego (GUS). W 1992 r. pracownicy Zespołu Wyznań Religijnych i Narodowości GUS przeprowadzili dwa badania ankietowe dotyczące liczebności mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce. Wyniki z ankiety skierowanej do urzędów wszystkich gmin w Polsce wykazały ok. 3 tys. Żydów. W drugiej, rozprawdzonej wśród zarządów głównych organizacji mniejszości narodowych, liczebność mniejszości żydowskiej szacowano na 6–10 tys. osób¹. Podobne szacunki (ok. 10 tys.) podawali w latach 90. XX w. badacze oraz Światowy Kongres Żydów². Spis Żydów polskich przygotowany przez Joint pod koniec lat 90. wykazał natomiast 4500 Żydów. Z tej liczby 40% mieszkało w Warszawie. Według tych danych była to społeczność starzejąca się, gdyż 51% było w wieku powyżej 66 lat, 34% było w grupie lat 41–65, 10% miało od 26 do 40 lat i jedynie 5% miało mniej niż 26 lat³.

W NSP 2002 przynależność do mniejszości żydowskiej zadeklarowało 1055 osób, a w następnym spisie powszechnym w 2011 r. takich deklaracji było już 7353. W NSP 2011 można było podać podwójną identyfikację narodową (dwa pytania o narodowość) i wśród osób deklarujących narodowość żydowską 1600 osób identyfikowało się tylko z narodowością żydowską, a 5400 podawało narodowość żydowską razem z identyfikacją polską. Wśród osób deklarujących narodowość żydowską jedynie 33,1% stanowiły deklaracje pierwsze (w pierwszej kolejności osoby te identyfikowały się z narodem żydowskim)⁴. Analizując pytania dotyczące używania języka ojczystego NSP 2011 wykazał, iż 98,6% Żydów w Polsce porozumiewa się w domu językiem polskim, a dla 90% jest to jedyny, którym posługują się w domu. Tylko 2,8% podało język hebrajski i/lub jidysz jako język kontaktów z najbliższymi⁵. Te dane pokazują jednoznacznie, jak bardzo społeczność polskich Żydów identyfikuje się z polskim narodem i polskim językiem.

¹ *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce. Informator dokumentacyjno-statystyczny*, Warszawa 1993, s. 141–143.

² T. Browarek, *Uwarunkowania polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, Lublin 2018, s. 323; M. Specjał, *Życie społeczne i religijne ludności żydowskiej w Polsce w okresie transformacji* [w:] *Mniejszości narodowe i etniczne w procesach transformacji oraz integracji*, red. E. Michalik, H. Chałupczak, Lublin 2006, s. 341.

³ H. Datner, *Współczesna społeczność żydowska w Polsce a Zagłada* [w:] *Następstwa zagłady Żydów. Polska 1944–2010*, red. F. Tych, M. Adamczyk-Garbowska, Lublin 2012, s. 666.

⁴ *Struktura narodowo-etniczna, językowa i wyznaniowa ludności Polski. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011*, Warszawa 2015, s. 31.

⁵ Tamże, s. 76–77, 80.

Obecne rozmieszczenie skupisk mniejszości żydowskiej nie uległo zasadniczym zmianom w porównaniu z okresem powojennym. Żydzi żyją w Polsce w rozproszeniu, głównie w dużych miastach, między innymi w Warszawie, Wrocławiu i Krakowie. Stąd największe skupiska tej mniejszości odnotowano w NSP 2011 w województwie mazowieckim (2690 osób), dolnośląskim (880 osób) i małopolskim (745 osób). W pozostałych województwach Żydzi stanowią grupy od 557 osób w województwie śląskim, do 77 osób w województwie opolskim⁶. Według danych z 2011 r. mniejszość żydowska najliczniej zamieszkiwała duże miasta, takie jak Warszawa (2113 osób), Wrocław (555 osób), Kraków (525 osób) i Łódź (305 osób)⁷.

Zdaniem Andrzeja Rykały po 1989 r. największe społeczności żydowskie w Polsce, liczące od kilkudziesięciu do kilkuset osób, znajdowały się w Warszawie, Katowicach, Wrocławiu, Łodzi, Szczecinie, Krakowie, Wałbrzychu, Żarach, Legnicy, Gliwicach, Bielsku-Białej, Częstochowie, Lublinie, Dzierżonowie, Gdańsku, Bytomiu i Włocławku. Oprócz tego Żydzi, którzy nie stworzyli własnej reprezentacji środowiskowej, mieszkali w Poznaniu, Rzeszowie, Radomiu, Białymstoku, Bydgoszczy, Zielonej Górze, Nowej Soli i Tarnowie oraz w mniejszych miastach Dolnego i Górnego Śląska, a także w regionie łódzkim. Były to jednak niewielkie grupki lub osoby, które pielęgnowały swoją żydowskość indywidualnie, utrzymując jednak kontakty z zorganizowanymi społecznościami żydowskimi⁸.

Mniejszość żydowska jest, według wyników NSP 2011, jedną z bardziej zurbanizowanych społeczności, gdyż 88,34% stanowią mieszkańcy miast. Społeczność ta ma również dość osobliwą strukturę wieku, wśród której mamy do czynienia z największym udziałem osób w wieku produkcyjnym (81,14% przy średniej krajowej wynoszącej 64,39%) oraz stosunkowo małymi udziałami skrajnych kategorii wiekowych⁹.

Kolejną cechą charakterystyczną mniejszości żydowskiej, którą wykazał spis powszechny, jest bardzo duży odsetek osób z wyższym wykształceniem. Takie osoby stanowią 52,80% całej społeczności żydowskiej w Polsce (przy średniej ogólnopolskiej 16,99%)¹⁰.

⁶ Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 – mniejszości narodowe i etniczne oraz język regionalny, Mniejszości narodowe i etniczne oraz społeczność posługująca się językiem kaszubskim – liczebność wg województw, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/wyniki-narodowego-spis/6999,Mniejszosci-narodowe-i-etniczne-oraz-spolcznosc-poslugujaca-sie-jezykiem-kaszub.html> (16.12.2021).

⁷ Mniejszości narodowe i etniczne oraz społeczność posługująca się językiem kaszubskim wg powiatów w 2011 r., <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/wyniki-narodowego-spis/7990,Mniejszosci-narodowe-i-etniczne-oraz-spolcznosc-poslugujaca-sie-jezykiem-kaszub.html> (16.12.2021).

⁸ A. Rykała, *Przemiany sytuacji społeczno-politycznej mniejszości żydowskiej w Polsce po drugiej wojnie światowej*, Łódź 2007, s. 232-235.

⁹ Osoby w wieku przedprodukcyjnym stanowią 5,99%, a w wieku poprodukcyjnym 12,87%. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2011 – mniejszości narodowe i etniczne oraz język regionalny, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/mniejszosci/wyniki-narodowego-spis/6991,Charakterystyka-spolczno-demograficzna-mniejszosci.html> (17.12.2021).

¹⁰ Tamże.

Życie religijne

Według wyników NSP 2011 r. mniejszość żydowska jest najbardziej „zlaicyzowaną” wśród mniejszości narodowych i etnicznych. Tylko 3360 Żydów należy do jakiegoś wyznania. Ponad 31% Żydów nie identyfikuje się z żadnym wyznaniem (tj. 2325 osób), a 22% nie udzieliło odpowiedzi na pytanie dotyczące wyznania (tj. 1618 osób). W grupie deklarujących przynależność wyznaniową najliczniejsi są rzymscy katolicy (30,7% tj. 2264 osoby), a członkowie Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich stanowią jedynie 4,2% tej społeczności¹¹. W odpowiedzi na pytanie dotyczące wyznania judaizm zadeklarowało 764 osoby, w tym 430 osób to członkowie Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich, a 334 osoby podało przynależność do innych judaistycznych związków wyznaniowych¹². Inne szacunki podawali przedstawiciele grup wyznania judaistycznego, którzy wskazywali, iż w 2012 r. skupiały one 1600 wiernych¹³.

Największą i najważniejszą organizacją reprezentującą Żydów wyznania judaistycznego w Polsce jest Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP (ZGWŻ), który do 1992 r. funkcjonował pod nazwą Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego. ZGWŻ jest prawnym następcą przedwojennych żydowskich gmin wyznaniowych, co umożliwiło mu wysuwanie roszczeń majątkowych w stosunku do Skarbu Państwa, w związku z przejęciem przez państwo majątku przedwojennych gmin żydowskich¹⁴. W jego skład wchodzi 8 gmin mających własną osobowość prawną. Są to gminy: w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Łodzi, Wrocławiu, Szczecinie, Bielsku-Białej, Katowicach i filie w Lublinie, Bytomiu i Gliwicach¹⁵. Status prawny Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich określa Ustawa o stosunku Państwa do gmin wyznaniowych żydowskich z 1997 r.¹⁶ Ustawa ta dała gminom żydowskim znaczne wzmocnienie formalne i instytucjonalne oraz, dzięki nieruchomościom odzyskanym w ramach procesu restytucji mienia żydowskiego osób prawnych, również niezależność finansową.

Naczelnym zadaniem ZGWŻ jest organizowanie i sprawowanie kultu publicznego oraz udzielanie posługi religijnej. Ponadto poszczególne gminy prowadzą działalność oświatowo-

¹¹ Wyniki NSP 2011 r. Tab. nr 1. Ludność należąca do mniejszości narodowych i etnicznych według przynależności wyznaniowej w 2011 r. (materiały otrzymane z GUS, w posiadaniu autora).

¹² Tab. nr 42. Ludność Polski według kategorii wyznania i rodzaju deklarowanej przynależności wyznaniowej w 2011 roku, <http://stat.gov.pl/spisy-powszechno-nsp-2011/nsp-2011-wyniki/struktura-narodowo-etniczna-jezykowa-i-wyznaniowa-ludnosci-polski-nsp-2011,22,1.html> (17.12.2021).

¹³ *Kościół Katolicki w Polsce 1991-2011. Rocznik statystyczny*, Warszawa 2014, tabl. Nr 4.3. Liczebność wyznań i wyznawców grup wyznań w 2012 r., s. 85.

¹⁴ Związek Religijny Wyznania Mojżeszowego nie był uznawany przez władze PRL za prawnego kontynuatora przedwojennych gmin żydowskich i dopiero zmiana stanowiska władz III RP i uznanie takiego prawa w stosunku do Związku Religijnego Wyznania Mojżeszowego dało możliwość wysunięcia przez Związek roszczeń majątkowych. Specjał, s. 345.

¹⁵ *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2009-2011*, red. P. Cieląg, M. Haponiuk, Warszawa 2013, s. 127, 158-159, 179; *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006-2008*, red. G. Gudaszewski, M. Chmielewski, Warszawa 2010, s. 138.

¹⁶ Dz.U. 2014, poz.1798, tekst jednolity.

wychowawczą i charytatywną. W każdej z tych gmin odprawiane są nabożeństwa w synagogach, domach modlitwy lub pomieszczeniach specjalnie zaadoptowanych w tym celu. Zgodnie z ustawą z 1997 r. członkami gmin żydowskich mogą być osoby pełnoletnie, posiadające obywatelstwo polskie i zamieszkałe na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej¹⁷. Osoby wyznania mojżeszowego mają prawo do zwolnień od pracy lub nauki na czas najważniejszych swych świąt religijnych. Przysługuje im również prawo zwolnienia od pracy lub nauki na czas szabasu trwającego od zachodu słońca w piątek do zachodu słońca w sobotę. Gminy żydowskie mają prawo zakładać i prowadzić szkoły oraz inne placówki oświatowo-wychowawcze i opiekuńczo-wychowawcze, a także prowadzić lekcje religii. Uprawnione są również do emitowania w publicznych środkach masowego przekazu nabożeństw oraz programów religijno-społecznych i kulturalnych¹⁸. Najwięcej kontrowersji wzbudzała jednak ta część ustawy, która regulowała zwrot mienia przedwojennych żydowskich gmin wyznaniowych. Powodem były nie tylko rozbieżności między ekspertami władz polskich i Światowej Żydowskiej Organizacji Odzyskania Mienia (WJRO) w ocenie wielkości tego majątku, ale przede wszystkim fakt, iż o odzyskanie majątku ponad 1400 przedwojennych gmin żydowskich, zrzeszających wówczas ponad 3 mln Żydów, podjęła staranie nieliczna społeczność żydowska, skupiona w kilku gminach wyznaniowych.

W 1988 r. po wielu latach reaktywowano urząd Naczelnego Rabina Polski, którym został wówczas Pinchas Menachem Joskowicz. Po niefortunnych wypowiedziach w czasie wizyty Jana Pawła II w Sejmie w 1999 r. złożył on urząd i powrócił do Izraela. Przez następne pięć lat polscy Żydzi nie mieli Naczelnego Rabina. Dopiero w grudniu 2004 r., na mocy decyzji ZGWŻ, dotychczasowy rabin Warszawy i Łodzi Michael Schudrich został mianowany Naczelnym Rabinem Polski. Pełniąc tę funkcję kieruje on życiem religijnym w gminach żydowskich, opiniuje kandydatów na rabinów, wydaje certyfikaty koszerności oraz reprezentuje Żydów polskich na narodowych i międzynarodowych uroczystościach¹⁹.

Chcąc zachęcić więcej osób do wstępowania do gmin mojżeszowych, na walnym zebraniu w maju 1997 r. podjęto decyzję o przyznaniu prawa do przynależności do Związku Żydom niehalachicznym – tj. osobom, których matka nie jest Żydówką oraz przyznano Żydówkom bierne prawo wyborcze. Działania te przyczyniły się do pozyskania dla judaizmu przedstawicieli

¹⁷ Inaczej członkostwo we wspólnocie wyznaniowej żydowskiej sformułowano w prawie wewnętrznym uchwalonym przez walne zebranie ZGWŻ w styczniu 2006 r. Zgodnie z tym zapisem „Członkiem Wspólnoty może być Żyd lub osoba pochodzenia żydowskiego, nie będąca wyznania innego niż mojżeszowe oraz nie będąca członkiem innego kościoła lub związku wyznaniowego, mająca obywatelstwo polskie i miejsce zamieszkania na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Członkostwo nabywa się z zachowaniem trybu przewidzianego w art. 10. Ust. 1, przez złożenie pisemnej deklaracji, według ustalonego wzoru wraz ze świadectwami dwóch członków wspólnoty danej gminy”. Prawo wewnętrzne wyznaniowej wspólnoty żydowskiej w Rzeczypospolitej Polskiej, https://warszawa.jewish.org.pl/wp-content/uploads/2016/09/prawo_wewnetrzne_2012.pdf (19.12.2021).

¹⁸ Dz.U. 2014, poz.1798, tekst jednolity.

¹⁹ Specjał, s. 351-352.

młodego i średniego pokolenia. Związek, w okresie lat 90. XX w. i początku XXI w., rozwinął i udoskonalił działalność w zakresie udzielania pomocy charytatywnej, głównie licznej starszej generacji. W znacznym stopniu zaangażował się również w renowację cmentarzy i zabytków kultury materialnej polskich Żydów oraz doprowadził do uchwalenia wspomnianej już wcześniej ustawy o stosunku państwa do gmin wyznaniowych żydowskich, która unormowała ich status prawny i zapewniła dogodne warunki dla praktykowanie religii oraz dała możliwość podjęcia starań o odzyskanie przedwojennego mienia gmin żydowskich²⁰.

Duże znaczenie dla mniejszości żydowskiej w Polsce miała uchwalona przez Sejm 14 czerwca 1991 r. nowelizacja ustawy o cmentarzach z 31 stycznia 1959 r. przyjmująca zasadę nienaruszalności nekropolii wyznaniowych. Jest to o tyle ważne, że religia mojżeszowa wymaga sakralności i wieczystej nienaruszalności miejsc pochówku²¹.

Oprócz ZGWŻ funkcjonuje w Polsce jeszcze kilka żydowskich organizacji wyznaniowych. Są to stosunkowo niewielkie związki liczące od 20 do 120 wiernych. Do tego typu organizacji należy powołany do życia 16 kwietnia 2008 r. Związek Postępowych Gmin Żydowskich „Beit Polska”, który jest związkiem wyznaniowym o strukturze federacji gmin żydowskich, zrzeszających postępowych Żydów, związanych z nurtem judaizmu reformowanego. W chwili tworzenia Związek liczył ponad 100 osób. W jego skład wchodziły trzy kongregacje – Beit Warszawa, Beit Trójmiasto i Beit Konstancin²².

Nurt judaizmu ortodoksyjnego, związanego z odłamek chasydyzmu reprezentuje Chabad Lubawicz, ruch powstały 250 lat temu, którego siedziba główna dziś mieści się na nowojorskim Brooklynie, a jego przedstawiciele w Polsce to głównie osoby pochodzące z USA i Izraela. Organizacja ta prowadzi działalność misyjną wśród Żydów. Chabad Lubawicz reprezentowany jest w Polsce przez Fundację Chai, której działalność statutowa obejmuje krzewienie kultury żydowskiej oraz działalności edukacyjną, a także szeroko pojętą pomoc osobom wyznania mojżeszowego mieszkającym na terenie Polski. Fundacja ta prowadzi w Warszawie Centrum Żydowskie „Chabad Lubawicz w Polsce”, w którym znajduje się synagoga, mykwa, jesziwa i biblioteka. Ponadto Fundacja stara się propagować kulturę żydowską zarówno poprzez kontakty z władzami lokalnymi i centralnymi, jak i poprzez akcje skierowane do szerszych grup społecznych²³.

Oprócz wyżej wymienionych związków wyznaniowych działają inne żydowskie organizacje o charakterze religijnym, które posiadające zasięg lokalny i marginalny charakter.

²⁰ Rykała, s. 241-249.

²¹ A. Grabski, *Współczesne życie religijne Żydów w Polsce* [w:] *Studia z dziejów i kultury Żydów w Polsce po 1945 roku*, red. J. Tomaszewski, Warszawa 1997, s. 158.

²² Beit Polska. Związek Postępowych Gmin Żydowskich w Polsce, <https://beitpolska.org> (19.12.2021).

²³ Chabad Lubawicz, <https://chabad.org.pl/category/chabad-lubawicz/> (18.12.2021).

Przykładem jest np. Niezależna Gmina Wyznania Mojżeszowego w Gdańsku, Gmina Wyznaniowa Starozakonnych w RP, Izraelicka Niezależna Gmina Wyznaniowa w Poznaniu, czy funkcjonujące w latach 1991-2006 we Wrocławiu Bractwo dla Poznawania Judaizmu²⁴.

Działalność organizacyjna

Najliczniejszą i najstarszą organizacją świecką mniejszości żydowskiej w Polsce jest Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ). Organizacja ta powstała w 1950 roku i funkcjonowała przez cały okres PRL, będąc w tym czasie, podobnie jak i inne towarzystwa reprezentujące inne mniejszości, „pasem transmisyjnym” dla idei głoszonych przez ówczesne władze. Wraz z przemianami politycznymi w Polsce i wprowadzeniem nowej ustawy o stowarzyszeniach mniejszości uzyskały swobodę tworzenia organizacji. W społeczności żydowskiej w Polsce pojawiły się wówczas nowe organizacje, natomiast w TSKŻ nie dokonano efektywnych zmian. W rezultacie Towarzystwo zaczęło tracić na znaczeniu w społeczności żydowskiej na rzecz gmin wyznaniowych i innych organizacji tej mniejszości. Było to tym bardziej możliwe, że pojawiła się wówczas możliwość członkostwa w żydowskich gminach wyznaniowych dla osób nie będących halachicznymi Żydami. Zmiana pokoleniowa w TSKŻ miała miejsce dopiero w 2006 roku, kiedy przewodniczącym został Artur Hofman. Do tego czasu zanotowano spadek liczby członków TSKŻ. W okresie po 1989 r. największą liczbę członków TSKŻ osiągnęło w 1994 r. – 3500 osób, w 2008 r. było to już tylko 1617. Następnie w 2011 liczba ta wzrosła do 2700 osób²⁵. Według obecnych danych Towarzystwo liczy jedynie 950 członków funkcjonujących w kilkunastu oddziałach – w Bielsku-Białej, Częstochowie, Dzierżoniowie, Gdańsku, Gliwicach, Katowicach, Krakowie, Legnicy, Lublinie, Szczecinie, Wałbrzychu, Warszawie, Wrocławiu i w Żarach²⁶.

Głównymi celami TSKŻ są integracja rozproszonej ludności żydowskiej w Polsce, artykułowanie i obrona żywotnych interesów mniejszości żydowskiej, w szczególności w kwestii przestrzegania ich praw i wolności obywatelskich oraz zachowania tożsamości narodowej, a także obrona godności narodowej mniejszości żydowskiej w Polsce. Stowarzyszenie stara się również zwalczać wszelkie przejawy antysemityzmu i dyskryminacji Żydów oraz reprezentować interesy swoich członków wobec władz państwowych, samorządowych oraz organizacji zagranicznych i krajowych. Do swoich zadań zalicza również zaspokajanie potrzeb kulturalnych ludności żydowskiej w Polsce oraz działania mające na celu zachowanie i ochronę dziedzictwa

²⁴ *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2009-2011*, s. 127, 158-159, 179; *Wyznania religijne. Stowarzyszenia narodowościowe i etniczne w Polsce 2006-2008*, s. 138.

²⁵ T. Włodarczyk, *Żydzi (po 1989 roku)* [w:] *Stowarzyszenia mniejszości narodowych, etnicznych i postulowanych w Polsce po II wojnie światowej*, red. S. Dudra, B. Nitschke, Kraków 2013, s. 225-226.

²⁶ Towarzystwo Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, <https://tskz.pl> (18.12.2021).

historycznego Żydów. Cele te realizuje poprzez podejmowanie przedsięwzięć służących umacnianiu tradycji narodowych, świadomości historycznej i przybliżaniu wartości kulturowych narodu żydowskiego. Współdziała również z jednostkami administracji państwowej i samorządowej w zakresie bieżących spraw ludności żydowskiej oraz prowadzi działalność oświatową, szkoleniową, publicystyczną i popularyzatorską w zakresie tradycji i kultury żydowskiej, a także organizuje ruch artystyczny i różne formy działalności klubowej. Członkami TSKŻ mogą być obywatele polscy narodowości żydowskiej, mający pełną zdolność do czynności prawnych oraz małoletni narodowości żydowskiej w wieku od 16 do 18 lat, a także cudzoziemcy narodowości żydowskiej, zamieszkali w Polsce²⁷.

Podobnie długą historię jak TSKŻ ma również Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, które powstało 13 września 1951 r. w celu stworzenia podstawy prawno-organizacyjnej dla utworzonego w 1947 r. Żydowskiego Instytutu Historycznego. Cele działalności Stowarzyszenia są od lat takie same: upamiętnianie i popularyzowanie kultury Żydów polskich, wspieranie badań naukowych w zakresie historii i kultury żydowskiej ze szczególnym uwzględnieniem historii i kultury Żydów polskich, wspieranie działalności edukacyjnej, podejmowanie działań na rzecz kształtowania postaw tolerancji w społeczeństwie, współpraca z innymi organizacjami żydowskimi oraz instytucjami o podobnych celach działania w kraju i na świecie. Głównymi partnerami Stowarzyszenia są ŻIH oraz Muzeum Historii Żydów POLIN, którego inicjatorem powstania było Stowarzyszenie. Od początku swej działalności Stowarzyszenie gromadzi zbiory będące częścią spuścizny narodu żydowskiego, to jest archiwalia (w tym Podziemne Archiwum Getta Warszawskiego, tzw. Archiwum Ringelbluma), księgozbiór liczący około 80 tysięcy woluminów oraz liczne obrazy, grafiki, plakaty, rzeźby, przedmioty rzemiosła artystycznego, fotografie²⁸.

W 1991 r. powstały dwie organizacje reprezentujące polskich Żydów, którzy przeżyli Holocaust. Są to Stowarzyszenie Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej oraz Stowarzyszenie „Dzieci Holocaustu”. Pierwsza z tych organizacji, to organizacja kombatancka zrzeszająca Żydów polskich, którzy brali udział w walce z hitlerowskimi Niemcami oraz byli prześladowani w Holokauście. Stowarzyszenie posiada 13 oddziałów terenowych i 1050 członków. Jego celem jest niesienie pomocy Żydom poszkodowanym w czasie wojny oraz upowszechnianie wiedzy o walce i martyrologii Żydów w czasie II wojny światowej²⁹. Druga, Stowarzyszenie „Dzieci Holocaustu” zrzesza osoby, które były prześladowane jako Żydzi w

²⁷ Statut Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów w Polsce, <https://tskz.pl/wp-content/uploads/2021/06/STATUT-TSKŻ-2018.pdf> (18.12.2021).

²⁸ Stowarzyszenie Żydowski Instytut Historyczny w Polsce, Historia, <https://szih.org.pl/o-nas/historia/> (20.12.2012).

²⁹ Wirtualny Sztetl. Stowarzyszenie Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej, <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/stowarzyszenie-zydow-kombatantow-i-poszkodowanych-w-ii-wojnie> (20.12.2021).

okresie okupacji niemieckiej i które we wrześniu 1939 r. miały nie więcej niż 13 lat bądź urodziły się w czasie wojny. Stowarzyszenie liczy ok. 800 członków, działających w oddziałach w Warszawie, Wrocławiu, Krakowie i Gdańsku. Jest to organizacja samopomocowa, udzielająca wsparcia psychologicznego i pomocy w odszukiwaniu rodzin, a także prowadząca działalność edukacyjną polegającą na wygłaszaniu przez członków stowarzyszenia prelekcji i odczytów, a także na uczestnictwie w spotkaniach z nauczycielami i młodzieżą szkolną³⁰.

Podobny charakter ma też jedna z najmłodszych organizacji żydowskich w Polsce (powstała 1 czerwca 2010 r.) – Stowarzyszenie Drugie Pokolenie – Potomkowie Ocalałych z Holocaustu. Organizacja ta skupia osoby pochodzenia żydowskiego, urodzone po wojnie, których rodzice przeżyli Holocaust. Głównym celem stowarzyszenia jest utrwalanie międzypokoleniowej pamięci o Holokauście oraz odkrywanie, poznawanie i pogłębianie żydowskiej tożsamości, a także przeciwdziałanie przejawom nietolerancji i dyskryminacji, w szczególności antysemityzmu. Te cele organizacja realizuje między innymi prowadząc aktywną działalność edukacyjną związaną z historią, kulturą i szeroko rozumianym dziedzictwem żydowskim³¹.

Organizacjami integrującymi przedstawicieli najmłodszego pokolenia polskich Żydów była działająca do 2007 r. Polska Unia Studentów Żydowskich (PUSŻ) i powstała w jej miejsce Żydowska Ogólnopolska Organizacja Młodzieżowa (ŻOOM). Początki pierwszej z tych organizacji sięgają 1991 r., kiedy to funkcjonowała ona pod nazwą Polska Unia Studentów i Młodzieży Żydowskiej. Pod nazwą PUSŻ została zarejestrowana w 1995, a jej członkami mogły zostać osoby pochodzenia żydowskiego w wieku od 16 do 35 lat, które zamieszkiwały na terytorium Polski i interesowały się tradycją i kulturą żydowską. W 2000 r. PUSŻ skupiała około 250 członków. Głównymi celami tej organizacji było zrzeszanie i integracja młodzieży i studentów żydowskich w Polsce oraz zachowanie i propagowanie kultury i tradycji żydowskiej wśród polskiej młodzieży żydowskiej i społeczeństwa polskiego. PUSŻ starała się także nawiązywać i intensyfikować kontakty z żydowskimi organizacjami w kraju i za granicą. Swoje cele starała się realizować prowadząc działalność kulturalną, informacyjną, oświatową i wydawniczą. Jej członkowie przeciwstawiali się dyskryminacji, nietolerancji, ksenofobii i antysemityzmowi³².

Druga z wspomnianych wyżej organizacji młodzieży żydowskiej, Żydowska Ogólnopolska Organizacja Młodzieżowa (ŻOOM) powstała po likwidacji PUSŻ i miała

³⁰ Wirtualny Sztetl. Stowarzyszenie Dzieci Holocaustu, <https://sztetl.org.pl/pl/slownik/stowarzyszenie-dzieci-holocaustu> (20.12.2012).

³¹ Włodarczyk, s. 234; Stowarzyszenie Drugie Pokolenie – Potomkowie Ocalałych z Holocaustu, KRS 0000357921, <https://rejestr.io/krs/357921/stowarzyszenie-drugie-pokolenie-potomkowie-ocalalych-z-holocaustu> (21.12.2021).

³² H. Datner, M. Melchior, *Żydzi we współczesnej Polsce – nieobecności i powroty* [w:] *Mniejszości narodowe w Polsce*, red. Z. Kurcz, Wrocław 1997, s. 77; Specjał, s. 344-345.

zaspokajać potrzebę zrzeszania się i integracji młodych polskich Żydów. Członkami ŻOOM mogli być wszyscy chętni pochodzenia żydowskiego w wieku od 16 do 35 lat, posiadający obywatelstwo polskie. W chwili powstania w 2007 roku organizacja ta liczyła 114 członków. Do statutowych celów stowarzyszenia należało jednoczenie młodzieży żydowskiej w Polsce oraz dążenie do poznania, zachowania, rozwoju oraz upowszechniania kultury i tradycji żydowskiej. Organizacja starała się nawiązywać i umacniać kontakty z organizacjami żydowskimi w Polsce i za granicą oraz przeciwstawiała się wszelkiej dyskryminacji i jej przejawom. ŻOOM realizowała te cele poprzez liczne spotkania, wyjazdy, seminaria, przypomnianie ważnych wątków historycznych i tradycji. Organizacja była członkiem Europejskiej Unii Studentów Żydowskich oraz Światowej Unii Studentów Żydowskich. Dnia 7 lutego 2016 r. Walne Zgromadzenie podjęło decyzję o rozwiązaniu stowarzyszenia. Powodem tej decyzji był niedostateczny poziom zainteresowania organizowanymi spotkaniami i wydarzeniami oraz braki kadrowe³³.

Inną organizacją wywodzącą się z młodej części społeczności żydowskiej jest założone w 2004 r. przez grupę krakowskich studentek i studentów pochodzenia żydowskiego Żydowskie Stowarzyszenie Czulent. Jest to niezależna, organizacja rzecznicza, o charakterze non-profit, o statusie pozarządowej organizacji mniejszości narodowych. Stowarzyszenie skupia ekspertki i ekspertów, należących do żydowskiej społeczności w Polsce i w Europie. Stowarzyszenie jako organizacja rzecznicza działa na rzecz szerzenia tolerancji, kształtowania postaw otwartości wobec mniejszości narodowych, etnicznych i religijnych ze szczególnym naciskiem na przeciwdziałanie antysemityzmowi i dyskryminacji, z uwzględnieniem dyskryminacji krzyżowej. W ramach swojej działalności współpracuje z instytucjami krajowymi i zagranicznymi, także o zasięgu globalnym. Stowarzyszenie działa poprzez rzecznictwo polityczne, społeczne i prawne, tworząc i wdrażając innowacyjne systemy rozwiązań edukacyjnych. Współpracując z instytucjami, administracją publiczną, ciałami dialogowymi Towarzystwo przyczynia się do zmian w mentalności i przepisach prawa polskiego dotyczących tolerancji i rasizmu. Do swoich priorytetowych zadań Stowarzyszenie zalicza również działa na rzecz budowania silnego poczucia wspólnoty i współpracy w obrębie organizacji żydowskich w Polsce³⁴.

Ciekawą inicjatywą promocji sportowego stylu życia, rozwijanego w duchu tradycji żydowskiej, był klub sportowy „Makabi”, który rozpoczął swoją działalność w grudniu 1989 r., a osobowość prawną uzyskał w 1991. Pierwszą sekcją powołaną w ramach tego klubu była grupa szermiercza, potem pojawiły się kolejne – tenisowa, lekkoatletyczna i squash. W ramach swej

³³ Włodarczyk, s. 237; Żydowska ogólnopolska organizacja młodzieżowa – co warto wiedzieć? <https://zoom.edu.pl/zydowska-ogolnopolska-organizacja-mlodziezowa-co-warto-wiedziec/> (21.12.2012).

³⁴ Żydowskie Stowarzyszenie Czulent, <https://spis.ngo.pl/165161-zydowskie-stowarzyszenie-czulent> (17.12.2021); B. Machul-Telus, L. M. Nijakowski, *Mniejszości narodowe, etniczne i językowe III Rzeczypospolitej. Informator 2020*, Warszawa 2020, s. 85-86; Włodarczyk, s. 239.

działalności klub starał się nie tylko o rozwój fizycznych swoich członków, ale także przybliżanie młodzieży żydowskiej w Polsce historii, kultury i tradycji żydowskiej³⁵.

Cechą charakterystyczną życia organizacyjnego mniejszości żydowskiej w Polsce jest funkcjonowanie dużej ilości różnych fundacji. Pierwszą taką fundacją założoną w Polsce po II wojnie światowej jest Fundacja Rodziny Nissenbaumów. Początki jej działalności datuje się na 1983 rok, chociaż jej oficjalna rejestracja sądowa nastąpiła później. Do głównych celów Fundacji należy ratowanie świadectw i zabytków kultury żydowskiej w Polsce, zwłaszcza odbudowa i ochrona cmentarzy żydowskich oraz upamiętnianie miejsc walki i męczeństwa Żydów w okresie II wojny światowej, a także upowszechnianie wiedzy o najlepszych tradycjach wspólnych dziejów Polaków i Żydów. Fundacja stara się ożywić zainteresowanie żydowską spuścizną duchową i materialną zarówno w światowej diasporze, jak i w społeczeństwie polskim oraz inicjuje przyjazdy młodych Żydów do Polski, by zapoznali się tu ze świadectwami Holokaustu oraz wspomaga wzajemne kontakty żydowsko-polskie. W ramach tych działań Fundacja dokonała renowacji całych obiektów, cmentarzy, pomników i świadectw męczeństwa narodu żydowskiego. Znaczny jest też jej udział w różnego typu przedsięwzięciach zbiorowych, w porządkowaniu i grodzeniu cmentarzy wraz z innymi fundacjami czy instytucjami administracyjnymi i społecznymi³⁶.

Podobnie długą historię ma Fundacja Shalom, która powstała w 1987 r. z inicjatywy aktorki i reżyserki Teatru Żydowskiego im. Ester Rachel Kamińskiej Gołdy Tencer. Fundacja ta jest organizacją o charakterze kulturalno-edukacyjnym, której najważniejszym celem jest ocalenie od zapomnienia bogatego dziedzictwa kultury jidysz. Fundacja Shalom organizuje kursy języka jidysz, wykłady, warsztaty, konkursy edukacyjne, spektakle teatralne i telewizyjne, wystawy plastyczne i festiwale, prowadzi również działalność wydawniczą, utrzymuje Centrum Kultury Jidysz. Wszystkie te działania pomagają zwiększać świadomość znaczenia żydowskiego dziedzictwa dla kultury polskiej oraz rozwijają zainteresowania młodych jidyszystów i pasjonatów³⁷.

W życiu organizacyjnym mniejszości żydowskiej w Polsce po 1989 r. ważne miejsce zajmuje polskie przedstawicielstwo Fundacji Ronalda S. Laudera, które rozpoczęło działalność w 1991 r. za zezwoleniem Ministerstwa Kultury i Sztuki. Głównym celem fundacji jest konserwacja i ochrona żydowskiego dziedzictwa kulturalnego w Polsce. Fundacja wykonuje wielką pracę kulturalną i charytatywną na rzecz społeczności żydowskiej w Polsce, pomaga w zaspokajaniu jej potrzeb kulturalnych i religijnych. Równocześnie wspiera inicjatywy mające na celu prezentację

³⁵ Rykała, s. 251.

³⁶ Pełen wykaz miejsc i miejscowości, w których Fundacja Rodziny Nissenbaumów podejmowała działania statutowe można znaleźć na jej stronie internetowej. <http://www.nissenbaum.pl> (17.12.2021).

³⁷ Szerzej na temat działalności kulturalnej Fundacji Shalom w dalszej części artykułu. <http://shalom.org.pl/o-fundacji/fundacja-shalom/> (17.12.2021).

dorobku kultury, historii i tradycji Żydów w Polsce. Szczególnym zadaniem fundacji jest objęcie programami edukacyjnymi osób pochodzenia żydowskiego, co realizowane jest poprzez otwieranie i prowadzenie szkół żydowskich oraz organizowanie obozów edukacyjnych. W ramach fundacji funkcjonują Centra Edukacyjne w Warszawie, Krakowie, Łodzi i Wrocławiu³⁸.

Istotną dla społeczności żydowskiej misję do spełnienia ma Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, założona w 2002 r., na mocy porozumienia pomiędzy Światową Organizacją Żydowską do spraw Restytucji (WJRO) a Związkiem Gmin Wyznaniowych Żydowskich w RP. Głównym celem Fundacji jest ochrona materialnych relikwów kulturowego dziedzictwa Żydów w Polsce. Fundacja zajmuje się głównie restytucją mienia dawnych gmin żydowskich³⁹, zarządzaniem odzyskanym mieniem oraz ochroną tych obiektów, które mają wyjątkowe znaczenie religijne lub historyczne. W swoich działaniach podejmuje inicjatywy związane z porządkowaniem i upamiętnianiem cmentarzy żydowskich, rewitalizacją zabytków dziedzictwa żydowskiego w Polsce (np. synagog w Przysusze, Zamościu, Kraśniku) oraz realizuje program edukacyjny „Przywróćmy Pamięć”, którego celem jest angażowanie młodzieży w poznawanie lokalnego wielokulturowego dziedzictwa i przywracanie innym mieszkańcom pamięci o nim. Fundacja konsekwentnie zgłasza władzom wszelkie incydenty, które mają charakter antysemitki (ulotki, publiczne wypowiedzi, graffiti) lub przejawiają się w niszczeniu mienia stanowiącego historyczne dziedzictwo polskich Żydów⁴⁰.

Organizacją o charakterze lokalnym jest Fundacja Bente Kahan, która powstała w 2006 r. we Wrocławiu z inicjatywy norweskiej artystki żydowskiego pochodzenia Bente Kahan. Swoją działalność Fundacja rozpoczęła od renowacji i rewitalizacji budynku Synagogi Pod Białym Bocianem, a następnie kolejnych zabytków żydowskich we Wrocławiu. Fundacja prowadzi również działalność kulturalną, w ramach której organizuje wystawy, projekcje filmów, warsztaty kulinarne, wykłady, spotkania, koncerty i spektakle edukacyjne, napisane i wyreżyserowane przez Kahan. Do tej pory spektakle te obejrzało ponad 30 tysięcy uczniów z Wrocławia i Dolnego Śląska. Szczególny nacisk Fundacja stawia właśnie na działalność edukacyjną, wierząc, że edukacja musi dziś służyć rozumieniu nie tylko historii, ale także czasów współczesnych. Poznanie dziejów Zagłady stało się punktem wyjścia w prowadzonej przez nią społecznej dyskusji o ksenofobii, wykluczeniu, tolerancji i wzajemnym szacunku⁴¹.

Podobnie lokalny charakter ma również Fundacja Judaica – Centrum Kultury Żydowskiej powstała w 1991 r. w Krakowie. Do jej głównych celów należy ochrona żydowskiego dziedzictwa na krakowskim Kazimierzu i zachowanie pamięci o wielowiekowej obecności Żydów w Polsce

³⁸ Fundacja Ronalda S. Laudera, http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/org_lauder.html (17.12.2021).

³⁹ Fundacja działa tu jako pełnomocnik ZGWŻ.

⁴⁰ Fundacja Ochrony Dziedzictwa Żydowskiego, <https://fodz.pl/?d=3&l=pl> (17.12.2021).

⁴¹ Fundacja Bente Kahan, <https://fbk.org.pl/fundacja-bente-kahan/> (18.12.2021).

oraz o polsko-żydowskim sąsiedztwie. Fundacja prowadzi również działania mające na celu rozpowszechnianie wiedzy o historii i kulturze Żydów polskich wśród młodego pokolenia oraz tworzenia platformy dla dialogu polsko-żydowskiego i promowaniu wartości otwartego społeczeństwa obywatelskiego. W ramach tej działalności Fundacja organizuje spotkania autorskie, wykłady, promocje książek, konferencje i seminaria, programy letnie, pokazy filmowe, koncerty oraz wystawy⁴².

Organizacją, która miała na celu koordynację działań organizacji żydowskich w Polsce była założona w 1999 r. Federacja Stowarzyszeń Żydowskich w Polsce, stanowiąca kontynuację Komisji Koordynacyjnej Organizacji Żydowskich w Polsce funkcjonującej w pierwszej połowie lat 90. XX w. Federacja ta miała reprezentować organizacje żydowskiej w Polsce na zewnątrz, a także przeciwstawiać się przejawom antysemityzmu, rasizmu i ksenofobii. Organizacja nie spełniła jednak swoich zadań i w 2018 r. zakończyła działalność⁴³.

Działalność kulturalna i oświatowa

Po 1989 nastąpił rozkwit życia kulturalnego mniejszości żydowskiej. Działalność kulturalna była i jest do dzisiaj jedną z podstawowych zadań większości organizacji żydowskich w Polsce, które w ten sposób starają się rozwijać tożsamość narodową tej społeczności.

Wśród wielu organizowanych imprez kulturalnych bardzo dużym zainteresowaniem cieszą się liczne festiwale żydowskie. Najstarszym i najbardziej znanym jest Festiwal Kultury Żydowskiej w Krakowie, który corocznie, od 1988 r., prezentuje niemalże 300 wydarzeń, gromadzi około 30 000 osób z całego świata, które biorą udział w warsztatach, wykładach, dyskusjach oraz w koncertach i innych wydarzeniach muzycznych. Na festiwalu prezentowana jest tradycyjna i współczesna kultura żydowska tworzona we wszystkich zakątkach świata⁴⁴.

Jednym z najważniejszych wydarzeń artystycznych w Polsce, ukazujących kulturę żydowską w szerokim kontekście kultury polskiej i światowej jest organizowany przez Fundację Shalom Festiwal Kultury Żydowskiej Warszawa Singera, który odbywa się nieprzerwanie od 2004 r. Festiwal promuje kulturę żydowską na wysokim poziomie artystycznym – zarówno w jej tradycyjnym wymiarze, jak i w nowoczesnej odsłonie. Można tu poznać tradycje kulturowe i nowe

⁴² Fundacja Judaica -Centrum Kultury Żydowskiej, http://www.judaica.pl/index1.php?zmien_jezyk=PL&podstrona=dzialalnosc (19.12.2021).

⁴³ Federacja Stowarzyszeń Żydowskich w Polsce, http://www.izrael.badacz.org/zydzi_w_polsce/org_federacja.html (19.12.2021); Spis organizacji. Federacja Stowarzyszeń Żydowskich w Polsce, <https://spis.ngo.pl/180583-federacja-stowarzyszen-zydowskich-w-polsce> (19.12.2021).

⁴⁴ Festiwal Kultury Żydowskiej w Krakowie, <https://www.jewishfestival.pl/pl/fkz/> (19.12.2021).

nurty w sztuce i muzyce żydowskiej. Na festiwalowe dni do Warszawy przyjeżdżają najznakomitsi przedstawiciele kultury żydowskiej z całego świata⁴⁵.

We Wrocławiu corocznie odbywa się Festiwal Kultury Żydowskiej SIMCHA. Na program festiwalu składają się przede wszystkim wieczorne koncerty muzyki żydowskiej w Synagodze Pod Białym Bocianem oraz warsztaty, spotkania, panele dyskusyjne, seanse filmowe, wystawy, spacer z przewodnikiem oraz Jarmark Żydowski, a także możliwość udziału w tradycyjnych wydarzeniach życia żydowskiego takich jak: przygotowania do szabatu, otwarte nabożeństwo na powitanie szabatu, czy ceremonia hawdali⁴⁶.

Inne ważniejsze festiwale nawiązujące do kultury żydowskiej, które odbywały się w analizowanym okresie to Warszawski Festiwal Filmów o Tematyce Żydowskiej, który w 2021 r. odbywał się już po raz dziewiętnasty⁴⁷. Od 2004 r. corocznie odbywa się również w Warszawie Międzynarodowy Festiwal Filmowy Żydowskie Motywy, który poświęcony jest narodowi żydowskiemu, jego tradycji, tożsamości narodowej i kulturowej oraz historii. Organizatorzy Festiwalu chcą pokazywać na nim przede wszystkim filmy o tej tematyce wyprodukowane w Europie Centralnej i Wschodniej⁴⁸.

Imprezą, która corocznie przyciągała bardzo wielu uczestników były organizowane od 1997 Dni Książki Żydowskiej w Warszawie. W ramach tego wydarzenia odbywały się kiermasze książek o tematyce żydowskiej, spotkania z autorami, dyskusje i wystawy⁴⁹. Podobną imprezę – Dni Książki Żydowskiej w Krakowie organizowali Jewish Community Centre Kraków, Wydawnictwo Austeria i Gmina Żydowska w Krakowie. Ostatnio wydarzenie to miało miejsce w październiku 2019 r.⁵⁰

Inną cykliczną imprezą kulturalną odbywającą się w Krakowie jest Miesiąc Spotkań z Kulturą Żydowską BAJIT CHADASZ (NOWY DOM) organizowany od 1996 r. przez Fundację Judaica – Centrum Kultury Żydowskiej. Odbywa się ona jesienią, w okresie żydowskiego Nowego Roku i innych Wysokich Świąt Żydowskich. Na program tej imprezy składają się wykłady, koncerty, pokazy filmowe oraz spotkania tematyczne związane z historią Żydów w Polsce i jest dedykowany zazwyczaj jednej postaci lub zagadnieniu. Jest to więc doskonała okazja do zapoznania społeczeństwa polskiego z historią i kulturą Żydów w Polsce⁵¹.

⁴⁵ Festiwal Kultury Żydowskiej w Warszawa Singera, <http://shalom.org.pl/festiwal-kultury-zydowskiej-warszawa-singera/> (20.12.2021).

⁴⁶ <https://pik.wroclaw.pl/festiwal-kultury-zydowskiej-simcha/> (20.12.2021).

⁴⁷ Warszawski Festiwal Filmów o Tematyce Żydowskiej, <https://wjff.pl/pl/19-festiwal-2021/> (21.12.2021).

⁴⁸ Międzynarodowy Festiwal Filmowy Żydowskie Motywy, <http://jewishmotifs.org.pl> (21.12.2021).

⁴⁹ Machul-Telus, Nijakowski, s. 87.

⁵⁰ Jewish.pl, <https://jewish.pl/pl/2019/10/19/dni-ksiazki-zydowskiej-w-krakowie/> (23.12.2021).

⁵¹ Fundacja Judaica – Centrum Kultury Żydowskiej,

http://www.judaica.pl/index1.php?zmien_jezyk=PL&podstrona=dzialalnosc (28.12.2021); Zapraszamy na „Ba

Doniosłą rolę w działaniach na rzecz upamiętniania tradycji, kultury i historii polskich Żydów odgrywają dwie instytucje – Państwowy Teatr Żydowski oraz Żydowski Instytut Historyczny. Teatr Żydowski im. Estery Rachel i Idy Kamińskiej w Warszawie to jedyny teatr żydowski w Polsce i jeden z dwóch stałych teatrów w Europie (obok Teatru Żydowskiego w Bukareszcie), wystawiających spektakle w języku jidysz. Od 2012 r. Teatr prowadzi również działalność Centrum Kultury Jidysz, które skupia się głównie na propagowaniu kultury i języka Żydów aszkenazyjskich. Realizowane są tam projekty edukacyjne, wykłady, warsztaty, pokazy filmowe oraz spotkania literackie. Centrum organizuje między innymi lektoraty języka jidysz i hebrajskiego, warsztaty dla dzieci, lektorat języka jidysz online, warsztaty piosenki jidysz, warsztaty kaligrafii hebrajskiej i warsztaty kuchni żydowskiej. Razem z Fundacją Shalom prowadzi również Międzynarodowe Letnie Seminarium Języka i Kultury Jidysz⁵². Przy Teatrze działają także Żydowski Uniwersytet Otwarty skupiający się na upowszechnianiu wiedzy, współczesnych zagadnień, idei, historii i kultury Żydów oraz Uniwersytet Trzeciego Wieku, w ramach którego odbywa się między innymi cykl wykładów o historii i kulturze żydowskiej, lektorat języka jidysz i hebrajskiego oraz warsztaty teatralne⁵³.

Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie jest jedną z najważniejszych na świecie placówek naukowo-badawczych zajmujących się dziejami Żydów w Polsce. W swoich zasobach posiada najbogatsze w Polsce zbiory archiwalne, biblioteczne oraz kolekcje sztuki związane z historią i kulturą polskich Żydów. Jako państwowa instytucja kultury tworzy podstawy naukowe dla rozwoju wiedzy o historii i kulturze Żydów, upowszechnia efekty prowadzonych badań, udostępnia zachowane świadectwa materialne oraz sprawuje wszechstronną opiekę nad przechowywanymi zbiorami. Misją Instytutu jest dbanie o tę spuściznę i upowszechnianie jej szerokiej publiczności w Polsce i za granicą. W ramach ŻIH działa biblioteka, muzeum i archiwum. ŻIH wydaje „Kwartalnik Historii Żydów”, który jest kontynuacją ukazującego się od 1949 r. „Biuletynu Żydowskiego Instytutu Historycznego”⁵⁴. Zbiory ŻIH w postaci cyfrowej prezentuje w Internecie Centralna Biblioteka Judaistyczna, której misją jest nie tylko udostępnienie wszystkich zbiorów Instytutu, ale także, poprzez osadzenie ich w kontekście historycznym zbudowanie narzędzia pracy dla historyków, genealogów oraz osób zainteresowanych kulturą i historią Żydów w Polsce⁵⁵.

Jit Chadasz”, czyli spotkania z kulturą żydowską,

https://www.krakow.pl/aktualnosci/233663,33,komunikat,zapraszamy_na_bajit_chadasz_czyli_spotkania_z_kultura_zydowska.html (28.12.2021).

⁵² Centrum Kultury Jidysz Teatru Żydowskiego, <http://www.teatr-zydowski.art.pl/ckj> (21.12.2021).

⁵³ Tamże.

⁵⁴ Żydowski Instytut Historyczny, <https://www.jhi.pl/o-instytucie/zydowskie-dziedzictwo-kulturowe-fundusze-norweskie> (16.12.2021).

⁵⁵ Centralna Bibliotek Judaistyczna, <https://cbj.jhi.pl/about/> (19.12.2021).

Ogromnie ważną formą działań mniejszości żydowskiej w Polsce jest organizowanie oraz udział w uroczystościach upamiętniających męczeństwo Żydów w czasie II wojny światowej. Do najważniejszych należą m.in. Marsz Żywych w Oświęcimiu, Dzień Pamięci Ofiar Szoah, Rocznica Powstania w Getcie Warszawskim.

Funkcje podtrzymywania i odkrywania tożsamości żydowskiej pełnił również prasa żydowska. Najdłużej wydawanym tytułem tej prasy jest „Dos Jidysze Wort – Słowo Żydowskie”, który jest wydawany od 1992 r. przez TSKŻ jako miesięcznik w języku polskim i jidysz⁵⁶. Pismo to informuje o najważniejszych wydarzeniach z życia społeczno-kulturalnego mniejszości żydowskiej w Polsce. Wiele miejsca poświęca również historii oraz dorobkowi kulturalnemu społeczności żydowskiej⁵⁷.

Ważne miejsce wśród tytułów prasy żydowskiej wydawanej w Polsce po 1989 r. zajmował miesięcznik „Midrasz”, wydawany od 1997 r. Do ostatniego numeru, który ukazał się w końcu 2019 r. wydano 210 edycji „Midrasza”. Pismo to w tym czasie ulegało przeobrażeniom – od czasopisma informacyjnego przez społeczno-kulturalnego, aż po kulturalno-literackie. Główną misją „Midrasza” w cały tym okresie było przybliżanie i objaśnianie czytelnikom żydowskiej tradycji, kultury i tożsamości⁵⁸.

Z potrzeby „odświeżenia” oblicza kultury jidysz w Polsce narodził się pomysł wydawania przez Fundację Shalom kwartalnika „Cwiszn”. Pierwszy jego numer ukazał się wiosną 2010, a ostatni zimą 2014 r. Głównym celem tego pisma było pokazywanie związków między kulturą jidysz a kulturą polską, pomiędzy różnymi okresami historycznymi i dziedzinami sztuki. Na łamach „Cwiszn” podejmowana była nie tylko tematyka pamięci i ochrony dziedzictwa, lecz także kwestie dotyczące współczesnej kultury polskiej. Prezentowano teksty krytyczne i naukowe z szeroko pojętej jidyszystyki, a także dawniejsza i współczesna literatura jidysz w przekładach na polski oraz wybrane teksty w oryginale⁵⁹.

Na kulturze, sztuce, problemach społecznych, historii oraz polskiej i europejskiej tradycji żydowskiej koncentruje się magazyn społeczno-kulturalny „Chidusz”. Prezentuje on pogłębioną analizę zjawisk dotyczących życia społeczności żydowskiej w Polsce, jej kultury, religii oraz historii. Pismo stara się edukować polską społeczność żydowską oraz wzmacniać jej tożsamość i docierać do tych, którzy pomimo żydowskich korzeni nie uczestniczą w życiu żydowskim w Polsce. Magazyn ukazuje się od października 2013 r. jako ogólnopolskie czasopismo, które

⁵⁶ Pismo to jest kontynuacją wydawanego od 1946 r. najpierw dziennika, a potem tygodnika czasopisma „Folks Sztyme”.

⁵⁷ Słowo Żydowskie. O nas, <http://slowozydowskie.pl/onas/> (23.12.2021).

⁵⁸ Czasopismo „Midrasz” kończy swoją działalność, <https://sztetl.org.pl/pl/miejscowosci/w/18-warszawa/120-aktualnosci/183940-czasopismo-midrasz-konczy-swoja-dzialalnosc> (23.12.2021).

⁵⁹ Cwiszn. Pomiędzy. Żydowski kwartalnik o literaturze i sztuce, http://cwiszn.pl/pl/pages/show/ostatni_numer (27.12.2021); Kwartalnik „Cwiszn”, <http://shalom.org.pl/kwartalnik-cwiszn/> (27.12.2021).

zastąpiło wydawany wcześniej „Biuletyn Gminy Wyznaniowej Żydowskiej we Wrocławiu”. Początkowo był wydawany przez Gminę Wyznaniową we Wrocławiu, a od 2016 r. wydawcą jest Fundacja Żydowska „Chidusz”, którą w maju 2015 r. powołał Naczelny Rabin Polski Michael Schudrich przy wsparciu ZGWŻ⁶⁰.

Jednym z najstarszych pism o tematyce żydowskiej jest wspomniany już wcześniej, wydawany przez ŻIH, „Kwartalnik Historii Żydów”. W czasopiśmie tym publikowane są artykuły dotyczące historii Żydów w Polsce i innych krajach, kultury i literatury żydowskiej. Do 1993 r. ŻIH wydawał także rocznik w języku jidysz „Bleter far Geszichte”⁶¹.

Dla religijnej części społeczności żydowskiej w Polsce ważny jest wydawany od 1983 r. przez Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Polsce „Almanach Żydowski”⁶², którego najnowszy numer ukazał się we wrześniu 2021 r. na rok 5782 (2021-2022). Pismo to w pierwszej części zawiera teksty dotyczące religii i tradycji żydowskiej, a w drugiej wykazy gmin i ich filii, świąt i postów w roku, kalendarium oraz teksty modlitw i błogosławieństw⁶³.

Pismem młodzieży żydowskiej było wydawane w latach 1992-2000 „Jidele”, mające podtytuł „pismo społeczno-kulturalne Żydów i ich przyjaciół”. Na jego łamach dominowała problematyka związana z religią i tradycją żydowską. Pisano w nim o judaizmie, o funkcjonowaniu gmin żydowskich w Polsce, o sytuacji mniejszości narodowych w Polsce i w innych krajach oraz o polityce państwa wobec nich. Prowadzono dyskusje na temat, co znaczy być Żydem, a zwłaszcza młodym Żydem, we współczesnej Polsce⁶⁴.

Jeszcze innym rodzajem prasy żydowskiej były pisma o charakterze katechetycznym, adresowane do wyznawców judaizmu w Polsce. Do tego typu pism należy zaliczyć „Szterndlech” czy „Lilmod L'lamed”⁶⁵.

W ramach działalności kulturalnej, popularyzującej i prezentującej losy społeczności żydowskiej w Polsce organizowanych jest wiele wystaw. Ważną rolę odgrywają w tym względzie muzea. Przede wszystkim Muzeum Historii Żydów Polskich – POLIN, które jest nowoczesną instytucją kultury – muzeum historycznym ukazującym 1000 lat dziejów polskich Żydów. Jest to miejsce spotkań osób, które interesują się zarówno przeszłością, jak i współczesną kulturą oraz myślą żydowską. Wraz z otwarciem w kwietniu 2013 r. budynku Muzeum ruszyły tu projekty

⁶⁰ Chidusz. Magazyn żydowski, <https://chidusz.com/fundacja-zydowska/> (20.12.2021);

⁶¹ Żydowski Instytut Historyczny, Projekt realizowany w latach 2020 – 2024, <https://www.jhi.pl/o-instytucie/zydowskie-dziedzictwo-kulturowe-fundusze-norweskie> (16.12.2021).

⁶² Do 1988 r. pismo to wychodziło pod nazwą „Kalendarz Żydowski”, od 1989 r. jako „Kalendarz Żydowski – Almanach”, a od 1994 r. pod tytułem „Almanach – Kalendarz Żydowski”. J. Mieczkowski, *Prasa mniejszości narodowych i etnicznych w polityce państwa polskiego od 1989 roku*, Szczecin 2007, s. 344.

⁶³ Almanach Żydowski 2021-2022, <https://jewish.org.pl/wydarzenia/almanach-zydowski-2021-2022/> (20.12.2021).

⁶⁴ Jidele. Katalog Czasopism Kulturalnych, <http://katalog.czasopism.pl/index.php/Jidele> (20.12.2021).

⁶⁵ Mieczkowski, s. 340.

kulturalne i edukacyjne – wystawy czasowe, scena teatralna, scena muzyczna, cykle filmowe, działania edukacyjne i wykłady naukowe. Od 28 października 2014 r. prezentowana jest też wystawa stała Muzeum POLIN⁶⁶.

Na krakowskim Kazimierzu, w sercu dawnej żydowskiej dzielnicy miasta funkcjonuje Żydowskie Muzeum Galicja, które stara się upamiętnić ofiary Holokaustu oraz ukazać historię i kulturę Żydów w nowej perspektywie. W tym celu zorganizowano wystawy stałe „Śladami Pamięci” i „Pamięć Niedokończona” oraz liczne wystawy czasowe. Muzeum prowadzi także działalność badawczą i wydawniczą oraz zorganizowało Multimedialne Centrum Edukacyjne zawierające bogatą kolekcję filmów poświęconych żydowskiej kulturze i Holokaustowi⁶⁷.

O historii Żydów polskich, ich tradycji i kulturze opowiada również wiele ekspozycji w opisywanym już Żydowskim Instytucie Historycznym im. Emanuela Ringelbluma. Przykładem są chociażby wystawy – „Mała Synagoga na Tłomackiem”, która przybliży temat synagogi, jej najważniejszych obiektów i funkcji m.in. rabina, kantora i szamesa, czy wystawa „Czego nie mogliśmy wykrzyczeć światu” prezentująca działalność Oneg Szabat – konspiracyjnej grupy działającej w getcie warszawskim oraz losy stworzonego przez nią unikatowego zbioru⁶⁸.

Nową inicjatywą w tym zakresie jest powołane przez Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego w 2018 r. Muzeum Getta Warszawskiego, którego celem jest ukazanie tragicznych wydarzeń ludności żydowskiej, które miały miejsce podczas niemieckiej okupacji w Polsce oraz chęć uczczenia pamięci tych, którzy wówczas żyli i cierpieli w getcie. Muzeum to stawia sobie za zadanie przedstawić zwiedzającym osobiste świadectwa mieszkańców getta, artefakty i ogólny przebieg wydarzeń, który doprowadził do bohaterskiego powstania w 1943 roku, a zakończył się całkowitym zniszczeniem getta i prawie całkowitym unicestwieniem jego ludności⁶⁹.

Jedną z bardziej znanych wystaw poświęconych społeczności żydowskiej w Polsce jest zorganizowana przez Fundację Shalom wystawa „I ciągle widzę ich twarze – fotografia Żydów polskich” oraz album o takim samym tytule. Wystawa powstała w oparciu o kolekcję liczącą 9 tys. zdjęć nadesłanych na apel ogłoszony przez Gołdę Tencer w 1994 r. Wystawa pokazywana była w 59 miastach na całym świecie w najbardziej prestiżowych muzeach i instytucjach, m.in. w Yad Vashem w Jerozolimie czy w Centrum S. Wiesenthala w Los Angeles. Kolekcja „I ciągle widzę ich twarze” została także zdigitalizowana i udostępniona na portalu Żydzi Polscy (www.zydzipolscy.pl)⁷⁰.

⁶⁶ Muzeum Historii Żydów Polskich – POLIN. O muzeum. Historia, <https://www.polin.pl/pl/o-muzeum> (20.12.2021).

⁶⁷ Żydowskie Muzeum Galicja. O nas, <https://galiciajewishmuseum.org/muzeum/> (12.12.2021).

⁶⁸ Żydowski Instytut Historyczny. Wystawy, <https://www.jhi.pl/wystawy> (28.12.2021).

⁶⁹ Muzeum Getta Warszawskiego, <http://1943.pl/muzeum/> (13.12.2021).

⁷⁰ Fundacja Shalom, <http://shalom.org.pl/o-fundacji/fundacja-shalom/> (21.12.2021).

Coraz większą rolę w propagowaniu kultury i tradycji Żydów polskich odgrywają obecnie liczne portale internetowe. Tego rodzaju działalność w sieci prowadzi Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN, które jest właścicielem portali Wirtualny Sztetl, Polscy Sprawiedliwi – przywracanie pamięci oraz Żydowska Warszawa. Pierwszy z tych portali – Wirtualny Sztetl gromadzi informacje na temat przeszło 1900 miast i miasteczek zlokalizowanych w historycznych granicach Rzeczypospolitej i przybliża historię danej społeczności żydowskiej od momentu powstania, aż po Zagładę, a w przypadku niektórych większych miast, aż do czasów współczesnych⁷¹. Polscy Sprawiedliwi z kolei to portal poświęcony tym, którzy ratowali Żydów w czasie Zagłady. Są tam teksty, uzupełniane zdjęciami, dokumentami, fragmentami wywiadów oraz skróty nagrań filmowych⁷². Żydowska Warszawa to multimedialny przewodnik on-line, który pokazuje polską stolicę przez pryzmat historii jej żydowskich mieszkańców⁷³.

Historii i kulturze społeczności żydowskiej w Polsce jest poświęcony portal „Żydzi Polscy” zawierający setki fotografii, opowieści i dokumentów. Ma on charakter interaktywny, gdyż odbiorcy mają tu możliwość współtworzenia ostatecznej formy przekazu, który pojawia się w przestrzeni Internetu⁷⁴.

Inny charakter ma portal Jewish.org.pl, który wraz z profilem na FB o tej samej nazwie są jedynymi oficjalnymi mediami Związku Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Polsce. Zamieszczane są tam informacje dotyczące aktualnych wydarzeń w Gminach oraz życia żydowskiego w Polsce i na świecie⁷⁵.

Portalem adresowanym do społeczności żydowskiej w Polsce jest również Jewish.pl, który zamieszcza informacje dotyczące życia żydowskiego w Polsce, a także informacje z Izraela i materiały dotyczące Żydów na całym świecie. Znajdziemy tam informacje o najnowszych wydarzeniach dotyczących Żydów oraz żydowskiej historii i kulturze. Właścicielem portalu jest Fundacja Gszarim⁷⁶.

Ważną inicjatywą kulturalną było stworzenie w 2007 r. przez Bibliotekę Narodową, we współpracy z Fundacją Shalom Cyfrowej Biblioteki Literatury Jidysz. Biblioteka ta licząca obecnie ponad 230 pozycji cyfrowych dzieł w języku jidysz powstała w 2007 r. jako pierwsza niepolska kolekcja Cyfrowej Biblioteki Narodowej Polona. Kolekcja ta adresowana do miłośników kultury jidysz na całym świecie, jest dostępna na stronie www.polona.pl pod nazwą

⁷¹ Wirtualny Sztetl, <https://sztetl.org.pl> (18.12.2021).

⁷² Polscy Sprawiedliwi, <http://www.sprawiedliwi.org.pl> (18.12.2021).

⁷³ Żydowska Warszawa, <http://www.warsze.polin.pl> (18.12.2021).

⁷⁴ Żydzi Polscy, <http://www.zydzipolscy.pl/articles,id,264.html> (21.12.2021).

⁷⁵ Jewish.org.pl Związek Gmin Wyznaniowych Żydowskich w Polsce, <https://jewish.org.pl> (19.12.2021).

⁷⁶ Jewish.pl, <https://jewish.pl/pl/> (27.12.2021); Fundacja Gszarim, <https://gszarim.pl> (27.12.2021).

„Literatura jidysz”. W zbiorze tym znajdują się utwory blisko stu najważniejszych autorów jidysz na całym świecie – poetów, prozaików i dramaturgów⁷⁷.

Od początku lat 90. XX w. przedstawiciele mniejszości żydowskiej w Polsce podjęli starania w zakresie odbudowy szkolnictwa żydowskiego, mając nadzieję, że w ten sposób uda się podtrzymać życie żydowskie w najmłodszym pokoleniu tej społeczności. Celem tych inicjatyw oświatowych było wychowanie dzieci żydowskich w tradycji swojego narodu. Z powodu, iż mniejszość żydowska stanowiła nieliczną i rozproszoną społeczność wysuwano wówczas postulaty zorganizowania na początku po jednej klasie dla uczniów żydowskich w największych jej skupiskach, to jest w Warszawie, Łodzi, Wrocławiu i Katowicach. Strona żydowska zauważała także potrzebę przygotowania grupy nauczycieli w zakresie znajomości języka jidysz i języka hebrajskiego⁷⁸. Z pomocą społeczności żydowskiej przysłała wówczas Fundacja Ronalda Laudera, która w 1989 r. sfinansowała powstanie w Warszawie żydowskiego przedszkola, a następnie w 1994 r. szkoły podstawowej. W 1999 r. powstało gimnazjum, a w 2020 r. Liceum Ogólnokształcące. Obecnie jako Zespół Szkół Lauder-Morasha, w skład którego wchodzi Prywatne Przedszkole Lauder-Morasha, Prywatna Szkoła Podstawowa nr 94 Lauder – Morasha oraz Prywatne Liceum Ogólnokształcące im. Zuzanny Ginczanki, oferuje edukację w duchu judaizmu i kultury żydowskiej, a także tolerancji i szacunku dla innych religii, narodowości i kultur. Zgromadzonej wokół szkoły społeczności żydowskiej (dzieciom i ich rodzinom) zapewniają wspólne celebrowanie świąt i uroczystości. W realizowanym w tam programie, obok minimum wymaganego przez właściwe ministerstwo, są zajęcia z historii i kultury Żydów oraz nauka języka hebrajskiego⁷⁹. Dzięki wsparciu finansowym Fundacji Laudera także we Wrocławiu funkcjonują szkoły tego typu. Są to Prywatna Szkoła Podstawowa Dialogu Kultur Etz Chaim i od roku szkolnego 2019/2020 Liceum Ogólnokształcące Dialogu Kultur. Szkoły te kształcą w duchu tolerancji i szacunku dla różnych religii oraz kultur. Tworzą przyjazną i komfortową atmosferę międzykulturowego dialogu. Integrują dzieci różnych wyznań i o różnych korzeniach etnicznych⁸⁰.

Według danych MEN języka hebrajskiego uczyło się w roku szkolnym 2015/2016 322 uczniów, w roku następnym było ich 435, a w roku szkolnym 2017/2018 w 9 placówkach (3 przedszkolach, 4 szkołach i 2 gimnazjach) uczyło się tego języka 393 uczniów⁸¹.

⁷⁷ Fundacja Shalom, <http://shalom.org.pl/o-fundacji/fundacja-shalom/> (28.12.2021).

⁷⁸ Mniejszość żydowska w Polsce ma dwa języki ojczyste. Jidysz to język „matczyny, macierzysty”, a hebrajski to język liturgii, język „święty”. Zob. szerzej: Języki mniejszościowe oraz język regionalny naszym wspólnym bogactwem. Języki mniejszości narodowych i etnicznych w życiu społecznym i gospodarczym, <http://www.jezyki-mniejszosci.pl/jm/jezyki-charakterystyka/jidysz/9183.jidysz.html> (27.12.2021).

⁷⁹ Historia szkoły, <https://www.lauder-morasha.edu.pl/historia-szkoly/> (27.12.2021).

⁸⁰ Prywatna Szkoła Podstawowa Etz Chaim we Wrocławiu, <http://www.etzchaim.pl/szkola/> (27.12.2021).

⁸¹ Machul-Telus, Nijakowski, *Mniejszości...*, s. 90.

Naukę języka hebrajskiego oraz historii i kultury żydowskiej można podjąć również na poziomie uniwersyteckim. Na Uniwersytecie Jagiellońskim funkcjonuje Instytut Judaistyki, a na Uniwersytecie Wrocławskim działa samodzielna Katedra Judaistyki. W strukturach Uniwersytetu Warszawskiego działa natomiast Zakład Hebraistyki⁸². Lektoraty z jidysz i hebrajskiego były lub są prowadzone, w zależności od liczby chętnych, na innych uczelniach, m.in. Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie .

Zakończenie

Analizując życie mniejszości żydowskiej w Polsce po 1989 r. można się zastanawiać, czy mamy do czynienia z jego „odbudową”, czy raczej jest to tylko trwanie, w trochę innej, zmienionej postaci. Nie ma tu chyba jednoznacznej odpowiedzi. W latach 90. XX w. zdaniem wielu badaczy mieliśmy do czynienia z deasymilacją ludności żydowskiej w Polsce. Główną przyczyną tego procesu były zmiany polityczne zachodzące w Polsce po 1989, dające nowe podłoże dla identyfikacji z żydostwem. Pojawiła się wówczas możliwość nieskrępowanego pielęgnowania swojego pochodzenia, wzmacniana zainteresowaniem innością i możliwością ideowego lub narodowościowego samookreślenia się. Tendencje te objęły wszystkie grupy społeczne i wiekowe. Zarówno ludzi młodych, jak i osoby w wieku średnim, a nawet osoby starsze, które nie były wcześniej zainteresowane kwestią własnego pochodzenia. W przypadku tych ostatnich nie bez znaczenia była możliwość uzyskania pomocy materialnej od działających wówczas w Polsce organizacji żydowskich. Z biegiem czasu ten początkowy zapał gasł. Wiele inicjatyw, w związku z brakiem zainteresowania i kurczeniem się składu osobowego, uległo likwidacji.

Mimo to, trwanie społeczności żydowskiej w Polsce jest niezaprzeczalnym faktem. Świadczy o tym działalność licznych organizacji żydowskich oraz bogate życie kulturalne, religijne i oświatowe tej mniejszości. Należy zauważyć, że jest ono skoncentrowane przede wszystkim w Warszawie, Wrocławiu i w Krakowie, a współcześni polscy Żydzi są społecznością bardzo dobrze wykształconą, przeważnie o świeckiej tożsamości. Co istotne ta świecka tożsamość często łączy się z podwójną, żydowską i polską, identyfikacją narodową.

Remarks on the situation of the Jewish minority in Poland after 1989

The Jewish minority in Poland after 1989 is a small, well-educated community of a few thousand people, most of them with a dual Jewish and Polish national identity, mainly secular. Despite their

⁸² Tamże, s. 91.

small numbers, Jews in Poland have an extensive organizational life. Indeed, the cultural, religious and educational life of this small community is quite well organized and visible. Every year there are many Jewish cultural events, which bring closer the history and culture of the Polish Jews. There are a few titles of Jewish press and private Jewish schools.

MISCELLANEA

Interpelacja posła Krempey w sprawie zatrzymanych z powodu antyżydowskich wystąpień w Borowej k/Mielca 3 maja 1919 r.

Przywoływany dokument, rękopis, stanowi drobny przyczynek do badań nad dziejami społeczności żydowskiej na ziemiach polskich, w szczególności pogromów i zająć antysemitycznych jakie miały miejsce po odzyskaniu niepodległości¹. Przypomnę jedynie, że w Zachodniej Galicji (w powojennej nomenklaturze już Małopolsce Zachodniej) podatny grunt pod zaburzenia socjalne i wystąpienia antyżydowskie stworzyła bez wątpienia pogłębiająca się bieda. Nie bez znaczenia była też propaganda nacjonalistycznych, prawicowych, chrześcijańskich i ludowo-chrześcijańskich partii i stronnictw politycznych, odwołujących się do antysemityzmu, z drugiej zaś agitacja lewicowa, prowadzona m.in. przez emisariuszy tzw. Republiki Tarnobrzeskiej, która zasięgiem swym objęła powiaty tarnobrzeski, mielecki, niżański i kolbuszowski. Żydzi, przez jednych postrzegani jako forpoczta budzącego grozę bolszewizmu, w oczach zrewolucjonizowanych chłopów i rzemieślników na terenie tej i innych samozwańczych „ludowych republik” byli krwio pijcami żerującymi na chłopskim zacofaniu i wykorzystującymi trudną sytuację ludu. Wieści z rewolucyjnej Rosji potęgowały nastroje niechętnie Żydom, wzmacniając zarówno antysemityzm prawicy, jak i lewicy. Wprawdzie działalność Republiki Tarnobrzeskiej przed przywołanymi w publikowanej interpelacji poselskiej wydarzeniami ustała, to jej przedstawiciele w wyborach do Sejmu Ustawodawczego 26 stycznia 1919 r. uzyskali kilkadziesiąt tysięcy głosów, a jednym z wyróżniających się posłów „tarnobrzeskich”, w ramach klubu Polskiego Stronnictwa Ludowego „Lewica” został Franciszek Krempa, autor interpelacji. Wpływ na politykę lokalną byłych działaczy Republiki był i nadal znaczny, a oni sami cieszyli się dużą popularnością w swoich okręgach wyborczych.

Trzeba jednak zaznaczyć, że hasło „żydokomuny” nie pojawia się w Galicji w tym okresie tak często, jak w miastach „rosyjskiej Polski”. Podobnie, konflikt polsko-ukraiński w miastach, miasteczkach i osadach wiejskich, będący katalizatorem pogromów w Galicji Wschodniej, w zachodniej części dzielnicy nie grał kluczowej roli i raczej nie rzutował na stosunek do miejscowych Żydów. Chęć odwetu czy „kara” za rzeczywistą czy rzekomą kooperację gospodarczą z zaborcą, a przede wszystkim w powszechnym na wsi mniemaniu za nie zawsze

¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN) Prezydium Rady Ministrów (dalej: PRM) sygn. 3047/2, k. 4-5.

uczciwe praktyki żydowskich handlarzy i lichwiarzy obarczanych winą za wszelkie bolączki związane z trudną sytuacją aprowizacyjną, już tak. Żydzi, dysponujący zwykle mniejszą czy większą gotówką względnie pożądanym towarem, byli zatem dogodnym obiektem napaści. Zazwyczaj też nie mogli się bronić, władze niechętnie i opieszale interweniowały w przypadku rozruchów antyżydowskich. Wydaje się zatem, że za zajścia „odpowiadają” przede wszystkim trudności aprowizacyjne i bieda, chaos administracyjny, słabość lokalnej władzy, słabość i bezbronność ofiar oraz różnie motywowana niechęć miejscowych elit do ewentualnej interwencji w obronie Żydów. Zadawnione urazy, konflikty na tle majątkowym i bezkarność grabieży były często bezpośrednią przyczyną napaści. Jak się zdaje, podobnie było w Borowej, położonej kilkanaście kilometrów od Mielca.

Był to jeden z wielu przypadków zająć antyżydowskich, do jakich doszło w Polsce w pierwszych latach niepodległości. Pogromy w latach 1918-1921 były już przedmiotem rozważań historyków², napisano kilka artykułów dotyczących także wydarzeń w miejscowościach powiatów mieleckiego, tarnobrzeskiego, niżańskiego czy kolbuszowskiego³. Wydarzenia w Borowej w maju 1919 r. nie miały tak tragicznego przebiegu jak w nieodległej Kolbuszowej, Tarnobrzegu, Mielcu, czy położonych dalej Rozwadowie i Dębicy, ale i w nich da się dostrzec wspomniany wyżej model zachowania.

W okresie międzywojennym Borowa była wsią o statusie ośrodka miejskiego. W 1921 r. Borowa liczyła 1256 mieszkańców, w tym 186 Żydów. Ludność chrześcijańska zajmowała się rolnictwem, natomiast miejscowi Żydzi utrzymywali się z drobnego handlu i akwizycji w okolicznych wsiach. Niektóre rodziny żydowskie posiadały grunty rolne lub sady, własne lub dzierżawione. Żydzi z Borowej podlegali gminie w Radomyślu Wielkim, korzystali z tamtejszego cmentarza, natomiast w sprawach religijnych podlegali rabinowi urzędującemu w Mielcu. W okresie międzywojennym Żydzi z Borowej mieli swojego rabina, ale rezydował on w Mielcu⁴. W Borowej znajdowały się dwa domy modlitwy, rytualna łaźnia, zaś szochet z Borowej obsługiwał też okoliczne wsie⁵. W listopadzie 1918 r. okoliczni chłopcy próbowali napaść na Żydów z Borowej,

² W. W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920*, Cambridge 2018 (*passim*); E. Reder, *Im Schatten des polnischen Staates: Pogrome 1918-1920 und 1945/46 – Auslöser, Bezugspunkte, Verlauf*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2011, H. 60, s. 571-606.

³ M. Cześniak-Zielińska, *Raport na temat zająć w Radomyślu Wielkim 7 listopada 1918 roku*, „Studia Żydowskie. Almanach” 2016, nr 6, s. 212-216; E. Lis, *Dzieje Żydów w Kolbuszowej do 1939 roku*, „Prace Historyczno-Archiwalne” 2002, t. 11, s. 189-190; K. Zieliński, *Uwagi na temat pogromów i zająć antysemitycznych w Galicji jesienią 1918 roku*, „Rocznik Mielecki” 2007–2008, t. X–XI, s. 119-127; tegoż, *Z fali zająć antysemitycznych i pogromów w Galicji Zachodniej: Mielec, listopad 1918 r.* [w:] *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. T. II. Studia przypadków (do 1939 roku)*, red. K. Kijek, A. Markowski, K. Zieliński, Warszawa 2019, s. 217-240.

⁴ *Pinkas hakehillot Polin: entsiklopedyah shel ha-yishuvim ha-Yehudiyim le-min hivasdam ve-`ad le-ahar Sho'at Milhemet ha-`olam ha-sheniyah*, ed. A. Wein, A. Weiss, Jeruzalaim 1984 (English transl. L. Spalter: https://www.jewishgen.org/Yizkor/pinkas_poland/pol3_00071a.html), s. 71.

⁵ A. Potocki, *Żydzi w Podkarpackiem*, Rzeszów 2004, s. 29.

jednak naprędce zorganizowana samoobrona zdołała ich powstrzymać. Według autorów wzmianki o Borowej w *Pinkas hakehillot Polin*, zajścia te dały impuls dla rozwoju organizacji syjonistycznej⁶.

Kilka miesięcy później, 3 maja doszło do rozbijania szyb w sklepach żydowskich usytuowanych przeważnie w centralnej części wsi, grabieży i pobić. Zamieszki uśmierzone dość szybko, niejasna była w nich rola miejscowych żandarmów, kilka osób aresztowano, wkrótce potem zwolniono. Być może i borowskich Żydów dotyczyły słowa Szlomo Klagsbruna z Mielca, który opisywał, że po 1918/1919 r. wielu okolicznych Żydów, żyjących z pracy na roli, migrowało do miast lub zagranicę bojąc się żyć „wśród wrogo nastawionego do Żydów chłopstwa”⁷.

Zajść majowych dotyczy interpelacja, której autorem był Franciszek Krempa. Urodził się w dość zamożnej jak na warunki galicyjskie rodzinie chłopskiej w 1853 r. w Padwi Narodowej, dużej wsi leżącej przy drodze z Mielca do Baranowa Sandomierskiego i Tarnobrzega, był jednym z pionierów ruchu ludowego w Galicji i pierwszym przywódcą Stronnictwa Ludowego (Polskiego Stronnictwa Ludowego) na Ziemi Mieleckiej aż do rozłamu w 1913 r. Po tej dacie stanął na czele PSL „Lewica”. Dwukrotnie wybierano go do Sejmu Krajowego we Lwowie (w latach 1895-1908) i trzykrotnie do Rady Państwa w Wiedniu. W 1919 r. wszedł do Sejmu Ustawodawczego, zasiadał też w Sejmie I i II kadencji (1922-1930). Z działalności politycznej wycofał się w podeszłym wieku 77 lat, m.in. w związku ze sprawą brzeską. Był człowiekiem niezwykle zasłużonym dla swej miejscowości i okręgu wyborczego, zarówno jako poseł, jak i działacz społeczny. Krempa założył w swojej gminie kółko rolnicze, Kasę Stefczyka, organizował warsztaty rzemieślnicze i kursy zawodowe, w 1927 r. założył spółdzielnię mleczarską. Po rezygnacji z czynnej polityki, w 1932 r. z jego inicjatywy wybudowano w Padwi Dom Ludowy⁸. Ten niestrudzony działacz społeczny, chłopski obrońca i polityk, słynął też z niechętnych Żydom wypowiedzi i artykułów drukowanych na łamach pism ludowych, oskarżano go o podjudzanie chłopów przeciwko

⁶ *Pinkas hakehillot Polin*, s. 71.

⁷ Zdaniem autora przemoc antyżydowska w pierwszych latach Polski niepodległej miała wpływ na zmianę stylu życia i militaryzację młodzieży, która stworzyła nową, „popogromową” falę syjonistyczną w mieście. Wcześniej w organizacjach syjonistycznych działała głównie inteligencja, która wyjechała z miasta w latach wojny światowej. Sz. Klagsbrun, *Melicer Jidn*, Tel Awiw 1979, s. 46, 51, 116.

⁸ Franciszek Krempa był bez wątpienia postacią nietuzinkową. Jak pisze Stefan Żarów, poseł „jako gorący patriota w 1910 roku, w 500 rocznicę bitwy grunwaldzkiej, doprowadził do wybudowania i uroczystego odsłonięcia w Padwi Narodowej pomnika grunwaldzkiego. Był dwukrotnie sądzony za obrazę cesarza Franciszka Józefa, w wyniku zniszczenia portretu z jego wizerunkiem podczas posiedzenia kółka rolniczego. Jego przyjacielem i politycznym przewodnikiem był Jan Stapiński. Poseł znany był z tego, że raz w roku na zorganizowanych w Mielcu wiecach chłopskich składał swe sprawozdanie poselskie za poprzedni rok pracy parlamentarnej. Działalność ta, jak również organizowanie innych lokalnych spotkań dla mieszkańców okolicznych wsi, spowodowała negatywną reakcję administracji powiatowej w Mielcu, która objawiała się blokadami dróg dojazdowych do miasta w wyniku rozstawiania posterunków żandarmerii”. Żarów, s. 249-250.

władzom i Żydom⁹. W Sejmie Ustawodawczym dał się też poznać jako autor lub sygnatariusz interpelacji godzących bezpośrednio lub pośrednio w ludność żydowską czy biorących w obronę sprawców napaści na Żydów¹⁰.

Wydaje się przy tym, że antysemityzm czy niechęć Krempy do Żydów wynikała z przeświadczenia o wyzyskiwaniu przez nich chłopów wspólnie z ziemiaństwem i „urzędem” czy żerowaniu na chłopskim zacofaniu. W „utrąceniu” pozycji ekonomicznej Żydów na wsi i w małych miasteczkach i zastąpieniu ich przez chłopów zakładających np. spółdzielnie produkcyjno-handlowe widział środek podniesienia gospodarczego chłopów i wyrwania wsi galicyjskiej z nędzy (poza parcelacją i szeroko zakrojoną reformą rolną). Takie stanowisko wobec kwestii żydowskiej przeważało w ruchu ludowym, niezależnie nawet od poszczególnych stronnictw i odłamów¹¹. Ludowcy, i nie tylko oni, zwracając uwagę na ciężkie położenie mas chłopskich uważali, a przynajmniej oficjalnie twierdzili, że rozgoryczenie mas zwraca się przeciwko Żydom nie z powodów etnicznych czy wyznaniowych, lecz z uwagi na trudności aprowizacyjne, drożyznę, paskarstwo i spekulację, którym trudnić mieli się przeważnie Żydzi¹². Podobnie myśleli inni działacze chłopscy z tej części byłej Galicji, zresztą zarówno protagoniści, jak i antagoniści Krempy¹³.

W swej interpelacji poseł lakonicznie napomyka, że Żydzi „strzelali z rewolwerów do bezbronnych chłopaków”¹⁴. Brak jakichkolwiek innych źródeł potwierdzających to sensacyjne doniesienie, a mało prawdopodobne, aby przeszło zupełnie bez echa. Sam Krempa zresztą nie rozwodzi się specjalnie nad tym wątkiem, czyli albo nie dowierzał doniesieniom, albo, co wydaje

⁹ Hagen, s. 264.

¹⁰ Przykładowo: *Interpelacja posła Krempy i tow. do Pana Ministra Spraw Wewnętrznych, Ministra Wojskowego i Sprawiedliwości w sprawie rozruchów w Galicji środkowej w pow. Kolbuszowskim, Rzeszowskim i gdzie indziej*, por. Sprawozdanie Stenograficzne z 42 Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 27 maja 1919; *Interpelacja p. Krempy i tow. do p. Ministra Sprawiedliwości i p. Ministra Spraw Wewnętrznych w sprawie paskarstwa, uprawianego przez Moroza Majera z Wadowic Górnych pow. Mielec, Eisland Rubina z Krakowa i S-ki przy sprzedaży gruntów w Rudzie pow. Mielec*, por. Sprawozdanie Stenograficzne z 47 Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919; *Interpelacja p. Dąbala, Krempy, Sudola i tow. do p. Ministra skarbu w sprawie nadużyć żyda Korna z Majdanu pow. Kolbuszowa trafikanta głównego składu traficznego, uprawianych przy sprzedaży tytoniu i w sprawie tolerowania tego postępowania przez Dyрекcję skarbową w Rzeszowie oraz z powodu odmawiania nadania tej trafiki ciężko okaleczonemu inwalidzie bez nogi Aleksandrowi Halce z Majdanu*, por. Sprawozdanie Stenograficzne z 67 Posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 10 lipca 1919.

¹¹ S. Mańko, *Polski ruch ludowy wobec Żydów (1895-1939)*, Warszawa 2010, s. 37, 190.

¹² Sz. Rudnicki, *Żydzi w parlamencie II Rzeczypospolitej*, Warszawa 2004, s. 45.

¹³ Zob. np.: E. Maj, *Lud wiejski: włościanin i narodowiec. Problematyka chłopska na łamach tygodnika „Zorza” w latach 1918-1939* [w:] *Egoistyczna klasa czy odpowiedzialni współobywatele? Problematyka chłopska na łamach prasy w Polsce od końca XIX stulecia do 1939 roku*, red. E. Maj, W. Mich, M. Wichmanowski, Lublin 2010, s. 71; E. Podgajna, *Mniejszość żydowska w myśli politycznej Wincentego Witosa*, „Wschód Europy” 2017, vol. 3 (1), s. 83-93; M. Szpytma, *Wizerunek Żyda galicyjskiego w pamiętnikach chłopów*, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 2002, nr 32, s. 65-75; K. Zieliński, *Obraz Żydów i relacje polsko-żydowskie w Galicji w świetle „Pamiętników włościanina” Jana Słomki* [w:] *Stosunki polsko-żydowskie. T. 3. Lokalność. Wsie, miasteczka, miasta na ziemiach polskich od XVI do XX wieku*, red. A. Landau-Czajka, Warszawa 2020, s. 61-87.

¹⁴ AAN PRM sygn. 3047/2, k. 5.

się bardziej prawdopodobne, świadomie zakładał, że może minąć się z prawdą chcąc uwolnić zatrzymanych za rozbój „niewinnych chłopaków”. Poseł, zasłużenie nazywany Trybunem Ludowym, słynął z tego, że potrafił osobiście interweniować w sprawach swoich wyborców u wysokich urzędników państwowych, a w Sejmie pierwszej kadencji zgłaszać po kilka-kilkanaście interpelacji na jednym posiedzeniu, często w sprawach błahych i jednostkowych. Ukuto nawet dla nich nazwę: „kremlacje”¹⁵.

Przywołany dokument jest świadectwem postrzegania wiejskiej i małomiasteczkowej społeczności żydowskiej, w tym wypadku w zachodniej części byłej Galicji, przez miejscową ludność i parlamentarzystów koła PSL-Lewica w Sejmie Ustawodawczym. Jest również przykładem krytyki rządu, zwłaszcza ministra spraw wojskowych i wewnętrznych, choć krytyka ta była spowodowana nie tyle nieudolną reakcją władz wojskowych na krzywdy wyrządzane Żydom, co próbą przerwania odpowiedzialności za rozruchy z miejscowych (nieprzypadkowo w interpelacji określanych jako „chłopcy”, „chłopaki”, w domyśle: ludzie niedojrzali, niedorośli, nieświadomi, którzy za czyny swoje nie powinni właściwie odpowiadać zwłaszcza, że to rzekomo żandarmi ich podburzali), na reprezentujących władzę państwową żołnierzy. Interpelacja to przykład dużego zaangażowania jednego z najbardziej aktywnych chłopskich parlamentarzystów na rzecz swoich wyborców, ale świadczy też o lekceważeniu przezeń problemu bezpieczeństwa Żydów i praw mniejszości żydowskiej.

Interpelacja posła Krempey i Towarzyszy do Pana Ministra Wojskowego i Ministra Sprawiedliwości w sprawie niewinnie trzymany w więzieniu kilkunastu chłopaków z Borowy w Nowym Sączu i Mielcu za rzekome rozruchy, których powodem byli żandarmi w Borowy powiatu Mieleckiego¹⁶

Wszystkie wybryki młodzieży, którą wojna zdemoralizowała powstały wskutek braku zarobków i środków utrzymania, tudzież paserstwo, uprawiane przy sprzedaży towarów bławatnych.

Ceny odzieży i obuwia doszły do niemożliwej wysokości, co powoduje niezadowolenie przede wszystkim wśród ludności w małych miasteczkach i wsiach. Niezadowolenie to kończy się zwykle jak to miało miejsce w Borowy¹⁷, rozruchami. Największą winę ponosi tu przede wszystkim Rząd, albowiem dotąd nie ustanowił cen maksymalnych na te artykuły.

Miasteczko Borowa jak i inne gminy powiatu Mieleckiego należały do bardzo spokojnych miejscowości. Niestety ktoś rzucił hasło, które dotychczas wykryć się nie dało, iż wyszło pozwolenie, o którym powszechnie mówiono w Borowy, że od 1 maja br. do 5 maja wolno bić Żydów.

Wobec tego zeszło się kilkunastu chłopaków, którzy tę sytuację omawiali pomiędzy sobą stojąc grupkami na ulicy niedaleko Kościoła, ale do żadnej ruchawki czy rozruchów nie mieli skłonności, aczkolwiek burzyli się na

¹⁵ S. Żarów, *Ruch ludowy na ziemi mieleckiej u zarania jego powstania*, „Zeszyty Wiejskie” 2015, t. 21, s. 249.

¹⁶ Zachowano oryginalną pisownię dodając tylko znaki interpunkcyjne.

¹⁷ Pochodzący z tych samych okolic (Padew k/Mielca) poseł konsekwentnie używa takiej, utrwalonej w lokalnej gwarze formy zapisu miejscowości Borowa.

żydów, co mają odzież pochowaną i tę w małych częściach za drogie bardzo pieniądze sprzedaży oddają. To gromadzenie trwało do godziny 12. w nocy dnia 3 maja br. i byłoby – gdyby nie komendant posterunku żandarmerii w Borowy Jan Kabar nie odezwał się temi słowy: „co macie robić to róbcie, a jak nie, to idźcie spać” – wszystko rozeszło się do domów.

Chłopcy w myśl wyrzeczonych słów rzucili się do bicia szyb i do kradzieży wina, które spijali obok żandarmeryi i jak niektórzy, mówią wspólnie z niemi. Na dowód tego są naoczni świadkowie: Franciszek Skóra (?), Stanisław Babula z Borowy. Jeden z nich siedzi w areszcie w Nowym Sączu.

Drugi dowód przemawiający za tem, że chłopcy ci są między niewinnymi (...) jest ten, że gdy stali oni gromadnie pod jednym z domów miasteczka Borowy, a stali też i żołnierze trzymający służbę celem obrony bezpieczeństwa, [którzy] wyrażali się do chłopaków w ten sposób: „czemu stoicie i nie idziecie bić żydów?”. Żandarmi ci nazywają się: Jan Ortyl, Michał Salwierz, Karol (?), Józef Bik, a zaś jako świadkowie, którzy stwierdzą prawdziwość przytoczonych słów są: Michał Gargas syn Franciszka z Borowy itp., a dowodem tego może być żołnierz Kłoda (...) w tym samym czasie razem z podejrzanymi – o zaburzenie aresztowany i umieszczony w aresztach w Nowym Sączu.

Ciekawa rzecz, że żydzi tym samym żołnierzom dawali pić wino, w szczególności Janowi Ortyłowi, Michałowi Salwierzowi – i gdy ci wyszli poczęstowani, kazali bić żydów, na co dostarcza się świadków: Michała Gargasa, Jana Batora z Borowy. (...) Ci sami żandarmi do chłopaków co stali na rynku wyrażali się, szczególnie Ortyl, ażeby nie chodzili za niemi (tj. żandarmami), tylko aby poszli w drugi koniec miasta i aby czynność swobodnie wykonywali. Na to świadkowie: Jan Bator i Michał Gargas. A nawet czynny udział w rozruchach razem z chłopakami brał żandarm Jan Ortyl, który zabrał żydowi Goldwachsowi trzewiki – świadkowie na to: Józef Jadaś, Mateusz Szczerba, Wincenty Borowiec z Borowy.

Trzeba jeszcze jedno powiedzieć, że w 3 dni po rozruchach przyszedł do młyna Antoniego Wyziny Horoch Bildfeld, i wyraził się do młynarza, że został pobity przez żandarma (zna go osobiście, ale go nie wydaje), że pili wino u Kornreicha, mieli od niego 100 reńskich, przyrzekali pomoc a potem ci sami żandarmi bili owego Bildfelda.

Gdyby żandarmerya stanęła na stanowisku powierzonego im zadania obrony publicznego bezpieczeństwa, byłoby wcale do rozruchów nie przyszło, do których w największej mierze przyczyniło się prowokowanie żydów, którzy strzelali z rewolwerów do bezbronnych chłopaków. Obwinionych w aresztach w Nowym Sączu siedzi kilkunastu ludzi co brali udział w rozruchach, a siedzą również pomiędzy niemi i niewinni, co dopiero na drugi dzień tj. 4 maja br. przyszli do Borowy, nie wiedząc o niczem aby pokupić sobie towary, a do takich należą: Józef Hyjek lat 23 syn Kaspra z Borowy siedzi (...) w Mielcu, Wojciech Flis lat 70 z Pława, Roman Dudas lat 18 z Pława, Jan Dudas z Pława lat 35, Fryderyk Trzpis z Pława. A że ludzie ci siedzą w kryminale i niewinni, z tego powodu zapytują podpisani Panów Ministrów:

1/ Czy nie uznają za stosowne, skoro straż bezpieczeństwa zawiniła i dała powód do zaburzeń, aby ona za to odpowiadała – a tych wszystkich, co byli poburzeni do tego czynu i niewłasnowolnie to dokonali – spiesznie śledztwo przeprowadzić i niewinnych uwolnić?

2/ Co zamysłają Panowie Ministrowie uczynić, aby tych, co na drugi dzień po rozruchach przyszli dla załatwiania interesów osobistych do Borowy natychmiast, jako zupełnie niewinnych, wypuścić na wolność z aresztów Nowego Sącza czy Mielca?

Warszawa, dnia 25/6 1919 r.

Interpelujący: Krempa

(12 podpisów nieczytelnych)

Źródło: AAN Prezydium Rady Ministrów sygn. 3047/2, k. 4-5.

Member of Parliament (MP) Mr Krempa's intervention in the case of those
detained due to anti-Jewish riots in Borowa near Mielec on 3. May 1919

There was wave of pogroms and anti-Semitic riots in the newly established Poland within the first months of it's independence. One of them have taken place on 3 May 1919 in Borowa, big village near Mielec. After the incident a few people were detained, and MP Franciszek Krempa from the Polish Peasant Party-Left (PSL Lewica) intervented in their case on 26 June 1919. The document which is published shows the attitudes of the peasantry and PSL Lewica politicians towards the rural and small-town Jewish community. The intervene is undoubtedly example of the strong commitment of one of the most active peasant parliamentarians to his voters, but also of his disregard for the problem of Jewish security and the rights of the Jewish minority.

Holokaust i archeologia na przykładzie badań wykopaliskowych w Ogrodzie Krasieńskich w Warszawie

Historia XX w. rzadko kojarzy się z archeologią. Wielu spośród samych archeologów uważa, że w odniesieniu do poprzedniego stulecia nie można w ogóle mówić o archeologii, rezerwując jej warsztat badawczy dla epok wcześniejszych. Jednak prace prowadzone w ostatnich latach na stanowiskach XX-wiecznych, w tym sięganie po metody archeologiczne w celu wyjaśnienia faktów z okresu I i II wojny światowej, udowodniły, że archeologia jako nauka, z jej warsztatem badawczym i wnioskowaniem, sprawdza się również w odniesieniu do czasów najnowszych¹.

W ten nurt wpisują się także badania nad Holokaustem, gdzie archeologia pomaga nie tylko w wyjaśnieniu przebiegu wydarzeń, ale, co z ludzkiej perspektywy nawet ważniejsze, pozwala przywrócić pamięć o zamordowanych, którzy często spoczywają w nieoznakowanych miejscach. Praca na stanowiskach związanych z Holokaustem obarczona jest ryzykiem natrafienia nie tylko na szczątki ofiar, ale również na pozostałości działań militarnych II wojny światowej. Dlatego też teren przyszłej eksploracji powinien być poddany szczególnie dokładnym tzw. badaniom nieinwazyjnym. Ta standardowa we współczesnej archeologii procedura polega na dokonaniu prospekcji planowanego obszaru badawczego przy pomocy urządzeń stosowanych do badań geofizycznych terenu². Właśnie taki schemat postępowania został przyjęty przez Muzeum Getta Warszawskiego w trakcie realizacji projektu badawczego, który zaowocował przeprowadzeniem jesienią 2021 roku badań wykopaliskowych w Ogrodzie Krasieńskich w Warszawie.

Program badań nieinwazyjnych na terenie dawnego getta warszawskiego to rezultat wspólnego projektu Muzeum Getta Warszawskiego oraz Christopher Newport University (Newport News, Virginia, USA). Kierownikiem zespołu badawczego był prof. Richard Freund, autor m.in. *The Archaeology of the Holocaust* (Washington 2019), a koordynatorem ze strony polskiej – dr Jacek Konik, pracownik działu naukowo-badawczego Muzeum Getta Warszawskiego i adiunkt w Instytucie Historii Akademii Finansów i Biznesu Vistula. Badania objęły: północną część Ogrodu Krasieńskich, tereny zielone sąsiadujące z tzw. kopcem Anielewicza przy zbiegu ul. Miłej i ul. Stanisława Dubois, teren szpitala Bersohnów i Baumanów przy ul. Siennej, a także parking i tereny zielone przy ul. Grójeckiej 77 w sąsiedztwie Ośrodka Kultury Ochoty. To ostatnie miejsce znajduje się co prawda poza terenem gettem, ale w okresie okupacji znajdował się tam

¹ *Archeologia współczesności*, red. A. Zalewska, Warszawa 2016 (*passim*).

² Szerzej na temat metodologii badań nieinwazyjnych por. K. Misiewicz, *Geofizyka archeologiczna*, Warszawa 2006 (*passim*).

słynny bunkier „Kryśia”. Ukrywali się w nim żydowscy uciekinierzy, którzy zdołali się przedostać na „aryjską” stronę Warszawy, w tym m.in. sam Emanuel Ringelblum, legendarny kronikarz getta warszawskiego, twórca konspiracyjnej grupy historyków Oneg Szabat (Radość Soboty), dokumentującej życie codzienne żydowskiej „dzielnicy zamkniętej” i jej zagładę³.

W badaniach wykorzystano metody: tomografii elektrooporowej (mapowania podpowierzchniowej rezystywności elektrycznej w formacie pionowym), elektromagnetycznej detekcji metali oraz prospekcji georadarowej. Szczególnie perspektywiczna wydawała się lokalizacja w Ogrodzie Krasińskich, ponieważ badany obszar stanowił część getta do końca jego istnienia, toczyły się tam intensywne walki, a w okolicy było wiele bunkrów i kryjówek powstańczych, z których część nie została odkryta.

W okresie międzywojennym Ogród Krasińskich był mniejszy niż obecnie, a jego dzisiejsza północna część to obszar dawnego zbiegu ul. Wałowej i ul. Świętojerskiej, której oś była przesunięta na południe w stosunku do jej obecnego biegu i znajdowała się w rejonie współczesnego północno-zachodniego wejścia do Ogrodu od strony ul. Andersa. W czasie II wojny światowej obszar ten został włączony w obręb getta. Mur oddzielający „dzielnice zamkniętą” od tzw. aryjskiej części Warszawy wybudowano wzdłuż całego dawnego biegu ul. Świętojerskiej. Od strony zachodniej Świętojerska stykała się z dawnymi Nalewkami (znajdowała się tam jedna z bram do getta), a od strony wschodniej dochodziła (tak jak współcześnie) do ul. Bonifraterskiej⁴. Budynki wzniesione na tym obszarze miały adresy przypisane albo do ul. Wałowej, albo do ul. Świętojerskiej. Na omawianym obszarze, pod adresem Świętojerska 34, znajdowała się wielka kamienica z trzema wewnętrznymi dziedzińcami, której południowa pierzeja sięgała współczesnego obszaru Ogrodu Krasińskich. W okresie istnienia getta było tam centrum dużych warsztatów produkcyjnych należących do tzw. szopu szczotkarzy. Zajmowały się one głównie produkcją różnego rodzaju szczotek przeznaczonych przede wszystkim dla armii niemieckiej. Pracowało tam bardzo dużo ludzi i miejsce to dość szybko stało się jednym z najbardziej aktywnych centrów konspiracyjnych na terenie getta warszawskiego, a w trakcie powstania w 1943 r. – jednym z najważniejszych punktów oporu. Według relacji Marka Edelmana właśnie na tym terenie, jeszcze przed wybuchem walk miała zostać ukryta trzecia część Archiwum Ringelbluma, której nigdy nie odnaleziono.

Północna część Ogrodu Krasińskich nie została regularnie przebadana wykopaliskowo poza badaniami z lat 2013-2014 prowadzonymi przez Muzeum Warszawy na ograniczonym

³ Przed ostateczną likwidacją getta w Warszawie członkowie Oneg Szabat ukryli zebraną dokumentację. Według relacji świadków zbiór dokumentów grupy, nazywany dziś Archiwum Ringelbluma, podzielono na trzy części. Po zakończeniu wojny udało się odnaleźć dwie.

⁴ B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013, mapa 9.

obszarze⁵. Przyjęto zatem, że od momentu zniwelowania powierzchni w okresie powojennej odbudowy miasta nie było tam poważniejszych ingerencji i metalowe obiekty (m.in. fragmenty kanalizacji, elementy pieców czy maszyn warsztatowych) mogą znajdować się albo *in situ*, albo w większych skupiskach wynikających z charakterystyki zniwelowanych zawalisk i najprawdopodobniej nie uległy w późniejszym okresie przemieszczeniu. W takiej sytuacji należało się spodziewać, że badania nieinwazyjne dadzą duże nagromadzenie odczytów metali na niewielkim obszarze. Założono jednak, że obiekty ukrywane intencjonalnie deponowano w większych zespołach, co powinno być widoczne w odczytach jako wyraźne anomalie dające silny sygnał. Detekcja elektrooporowa wykazała trzy tego rodzaju miejsca. Jedno z nich, o najsilniejszym odczycie, zespół badawczy zarekomendował do sprawdzenia eksploracyjnego. Ze względu na szczególny, zabytkowy charakter Ogrodu Krasieńskich uznano, że w grę mogą wchodzić tylko wykopaliska o charakterze sondażowym, których podstawowym celem ma być ustalenie, jakiego rodzaju obiekt jest źródłem anomalii. Ponieważ dwie części Archiwum Ringelbluma, które po wojnie udało się wydobyć z kryjówek, były zamknięte w metalowych pojemnikach, brano pod uwagę, że zidentyfikowane przez zespół badawczy metalowe anomalie mogą się wiązać z prawdopodobieństwem natrafienia na kolejny depozyt archiwaliów, tym bardziej, że z relacji świadków wynika, iż rozmaite organizacje działające na terenie getta w końcowym okresie jego istnienia ukrywały swoją dokumentację.

Anomalia, której charakter postanowiono zbadać, znajdowała się na odcinku pomiędzy 55 a 60 metrem według pomiaru przeprowadzonego poczynając od północno-zachodniego narożnika Ogrodu. Był to fragment zachodniej pierzei przedwojennego południowego biegu ul. Wałowej. Najprawdopodobniej znajdowała się tam duża kamienica, która sięgała do sąsiednich Nalewek. Od strony Wałowej była oznaczona numerem 3, a od strony Nalewek – numerem 14. Badana anomalia miała wyraźne centrum, z którego kolejne sygnały obecności metalu rozchodziły się w różnych kierunkach. Po przeanalizowaniu ich rozmieszczenia i częstotliwości zdecydowano się wyznaczyć wykop o wymiarach 8 x 3 m w osi północ–południe, który obejmował zarówno samo centrum anomalii, jak i obszar dookoła, z którego pochodziły najmocniejsze wskazania obecności metalu. Ponieważ prace wykopaliskowe trwały tylko sześć dni roboczych i miały charakter sondażowy, przyjęto założenie, że wraz z postępem eksploracji wykopu i zbliżaniem się do centrum anomalii obszar wykopu będzie stopniowo zwężany.

W pierwszej fazie badań wykopaliskowych odsłonięta została cała płaszczyzna wyznaczonego wykopu. Odsłonięta warstwa (tzw. warstwa I) była to głównie ziemia

⁵ Z. Polak, *Prace archeologiczne prowadzone przez Muzeum Warszawy w latach 2013–2014 w Ogrodzie Krasieńskich w Warszawie w związku z poszukiwaniami archiwum „Bundu”* (raport przygotowany dla Biura Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków).

przemieszana z niewielką ilością drobnego gruzu. Znając jednak historię miejsca, zespół badawczy zdawał sobie sprawę, że ma do czynienia z wierzchnią warstwą niwelacyjną, a poważniejszych odkryć należy spodziewać się poniżej. W kolejnej warstwie (tzw. warstwa II) dominowała ziemia przemieszana z gęstym gruzem. Zgodnie z przyjętymi wcześniej założeniami obszar badawczy zwężono od południa i północy, kierując się w stronę centrum anomalii. Na tym poziomie pojawiły się duże elementy metalowe oraz pierwsze zarysy ścian budynku, który wcześniej stał na badanym obszarze.

Największym elementem metalowym, który został odsłonięty na poziomie warstwy II, była stalowa belka (tzw. podwójny teownik) niegdyś wsparta o strop piwniczny budynku. Był to jeden z nośnych elementów konstrukcyjnych, czyli takich, na których opierał się ciężar całej kamienicy. Odkryto tylko część tego elementu. Stalowa belka biegła przez długość wykopu, wchodząc w profile południowy i zachodni. W profilu północnym odnaleziono fragment podobnego, ale mniejszego podwójnego teownika. Prawdopodobnie jest to fragment jednej z belek podtrzymujących sufit któregoś z wyższych pięter. W profilu południowym od strony wschodniej odsłonięto resztki ceglanej ściany.

Kiedy rozpoczęto eksplorację warstwy III, obszar badawczy został znów zawężony w kierunku centrum anomalii. Pomimo że odnalezienie stalowej belki konstrukcyjnej wyjaśniało jedną z przyczyn rozchodzenia się sygnałów anomalii, według detekcji elektromagnetycznej prowadzonej w trakcie wykopalisk centrum anomalii znajdowało się nadal poniżej stalowej belki. Na poziomie warstwy III w centralnej części wykopu odsłonięto gruby mur piwniczny, na którym opierała się stalowa belka stropu. Z zawałiska gruzu, które otaczało mur, wydobyto najwięcej zabytków ruchomych. Wśród znalezionych obiektów najbardziej interesująca była srebrna tabliczka dedykacyjna ufundowana w rocznicę śmierci Nachuma Morgensterna. Co ciekawe, udało się odnaleźć jego grób na cmentarzu żydowskim przy ul. Okopowej w Warszawie. Srebrna tabliczka jest pierwszym tego typu zabytkiem odnalezionym na terenie getta warszawskiego. Takie srebrne tabliczki fundowano z okazji *jorcajt* (יארצייט), czyli rocznicy śmierci zmarłego. Były one mocowane do ściany lub wieszane w miejscach, gdzie sprawowania kultu.

Po zakończeniu badania warstwy III zespół skupił się na stricte sondażowej eksploracji warstwy IV. Obszar badawczy został ograniczony tylko do centrum wcześniej zidentyfikowanej anomalii i stał się właściwym sondażem. Jednak w trakcie prac pomocniczych przy piwnicznym murze, niezbędnych do wykonania sondażu, odnaleziono fragmenty instalacji wodnej. Zdecydowano się więc poszerzyć wykop w warstwie IV wzdłuż muru piwnicznego w kierunku wschodnim. Pozwoliło to odkryć przy wschodnim profilu wykopu pozostałości prawdopodobnie węzła grzewczego budynku z dobrze zachowanym zaworem. Z kolei we właściwym wykopie sondażowym przy zachodnim profilu odnaleziono pozostałości intencjonalnie wykonanej skrytki

w murze piwnicznym. Wąskie przejście zostało z dwóch stron zamurowane, tworząc w ten sposób wolną przestrzeń, która mogła pomieścić sporo rzeczy. Sama skrytka była jednak wypełniona tylko piaskiem. Do ciekawego odkrycia doszło za to przy północnej ścianie schowka. Przylegała do niej duża metalowa płyta, pod którą znaleziono resztki zadrukowanego papieru, w tym kartę z żydowskiego modlitewnika. Nie można jednak w chwili obecnej postawić wiarygodnej hipotezy wyjaśniającej, dlaczego skrytka była pusta ani z jakiego powodu do jej północnej ściany przystawiono metalową płytę z ukrytym pod spodem papierem. Nie ma jednak wątpliwości, że to właśnie ta duża metalowa płyta oraz biegnąca nad nią stalowa belka konstrukcyjna kamienicy dały urządzeniom prospekcji nieinwazyjnej odczyt zinterpretowany jako silna anomalia.

Badania wykopaliskowe w Ogrodzie Krasieńskich, chociaż trwały krótko i były prowadzone na ograniczonym obszarze, wykazały, że archeologiczna eksploracja terenów getta warszawskiego to metoda badawcza, która stosunkowo szybko pozwala zebrać informacje pomocne w lepszym poznaniu zarówno samej „dzielnicy żydowskiej”, jak i mieszkających w niej ludzi. Trzeba pamiętać, że znana obecnie dokumentacja fotograficzna wielu obszarów getta jest niepełna. Analiza wydobytych artefaktów i odkrytych relikwii architektury pozwala z jednej strony wyjaśnić historyczne niejasności, takie jak na przykład charakter zabudowy danego rejonu, z drugiej zaś – postawić nowe pytania, na które trzeba dopiero poszukać odpowiedzi.

The Holocaust and archaeology on the example of excavations in Krasieński Garden in Warsaw

The article deals with the archaeological exploration conducted in the autumn of 2021 in Krasieński Garden in Warsaw. The program of non-invasive exploration in the former ghetto area is the result of a joint project of the Warsaw Ghetto Museum and the Christopher Newport University, Virginia, USA. The head of the research team was Prof. Richard Freund, the coordinator on the Polish side was Dr. Jacek Konik. The excavations in Krasieński Garden lasted 6 days only and were conducted in a limited area, nevertheless, the program will be continued, and the results of the research already prove that the archaeological exploration of the Warsaw Ghetto area is a research method that makes it possible to gather information relatively quickly, both about the "Jewish quarter" itself and about its inhabitants. The research method is especially promising due to the fact that currently known photographic documentation of many areas of the ghetto is incomplete.

1. Ogród Krasieńskich – badania archeologiczne, 2021 (fot. B. Konik, J. Konik).

2. Srebrna blaszka ufundowana przez dzieci z okazji rocznicy śmierci Nachuma Morgensterna (fot. B. Konik, J. Konik).

3. Fragment karty z żydowskiego modlitwownika z Ogródu Krasieńskich (fot. B. Konik, J. Konik).

RECENZJE I POLEMIKI
REVIEWS AND POLEMICS

Beyond Inclusion and Exclusion. Jewish Experiences of the First World War in Central Europe, ed. Jason Crouthamel, Michael Geheran, Tim Grady, Julia Barbara Köhne, New York – London: Berghahn 2018, 407 pp.

Beyond Inclusion and Exclusion to ważny głos w dyskusji o sytuacji Żydów w Europie Środkowej w czasie Wielkiej Wojny. Wprawdzie tematy poruszane w książce są mniej lub bardziej znane, zwłaszcza jeśli chodzi o udział Żydów w wysiłku zbrojnym państw centralnych¹, to autorzy tego obszernego studium starają się nakreślić również sytuację Żydów poza służbą wojskową, zwracając też uwagę na często marginalizowane doświadczenia kobiet.

W sierpniu 1914 r. większość Żydów w Niemczech identyfikowała się ze swą niemiecką ojczyzną, choć wojna i towarzyszące jej wydarzenia zmuszą niektórych do redefinicji swej tożsamości. Bardziej skomplikowana sytuacja panowała w Austro-Węgrzech, jakkolwiek „Żydzi Habsburgów” na ogół pozostawali wierni Franciszkowi Józefowi. Jednak pytania o żydowską tożsamość z każdym rokiem wojny będą coraz bardziej aktualne, a zakończenie działań zbrojnych postawi Żydów przed koniecznością odnalezienia się w zmienionych realiach społeczno-politycznych. Dotyczyło to wszystkich państw Europy Środkowej: tych, które po raz pierwszy uzyskały suwerenność, które ją odzyskały, i tych, w których w rezultacie wojny dojdzie do rewizji granic i zmian ustrojowych. Jak piszą we Wstępie redaktorzy tomu, „nie było jednego żydowskiego doświadczenia pierwszej wojny światowej, doświadczenia, które można by rozpatrywać jako empiryczną, epistemologiczną lub teoretyczną całość”². Rzeczywiście, wojenne doświadczenia Żydów w Europie Środkowej były tak różne, jak różni byli sami żydowscy mieszkańcy tej części kontynentu. Każda analiza ich wojennych doświadczeń powinna uwzględniać możliwie szeroki kontekst historyczny i kulturowy, a najlepiej, gdyby ukazywała losy i sytuację Żydów na tle sytuacji innych grup mniejszościowych. Autorzy i redaktorzy książki dołożyli starań, aby tak się stało, choć zrozumiałym jest, że w tej obszernej książce niektóre tematy zostały jedynie zasygnalizowane, inne zaś pominięto.

Praca została podzielona na cztery części. Pierwsza z nich dotyczy miejsca Żydów w armii i społeczeństwie przed i w czasie wojny; autorzy drugiej części starają się przede wszystkim odpowiedzieć na pytanie, w jakim stopniu wojna wpłynęła na samoidentyfikację Żydów służących

¹ I. Deák, *Jewish Soldiers in Austro-Hungarian Society*, New York 1990; *In Search of Jewish Community. Jewish Identities in Germany and Austria 1918-1933*, ed. M. Brenner, D. J. Penslar, Bloomington – Indianapolis 1998; E. A. Schmidl, *Juden in der K. (u) K. Armee 1788-1918 (Jews in the Habsburg Armed Forces)*, Eisenstadt 1989.

² *Beyond Inclusion and Exclusion. Jewish Experiences of the First World War in Central Europe*, ed. J. Crouthamel, M. Geheran, T. Grady, J. B. Köhne, New York – London, 2018, s. 2.

w armiach państw centralnych. Obraz wojny w literaturze i kinematografii ze szczególnym uwzględnieniem Żydów to główny temat rozważań zawartych w trzeciej części książki. Ostatnia dotyczy pamiętania wojny i traumy powojennej. Całość zamyka esej Derka Penslara, w którym autor wskazuje na kluczowe zagadnienia i problemy metodologiczne związane z badaniami nad historią Żydów w Niemczech w okresie Wielkiej Wojny.

Pierwsze studium, zatytułowane *Hopes and Disappointments: German and French Jews during the Wars of 1870/71 and 1914-1918*, to porównanie sytuacji Żydów niemieckich i francuskich w okresie wojny francusko-pruskiej i w latach 1914-1918. Autorka, Christine G. Krüger dowodzi, że w Niemczech, w których dominowało kulturowe rozumienie narodu, usiłowania tamtejszych Żydów pogodzenia niemieckiej narodowości, do której się poczuli, z żydowską solidarnością, napotkały w latach 1914-1918 na trudności. Dotychczasowe, mniej lub bardziej harmonijne, przynajmniej w ich przeświadczeniu, godzenie niemieckiego patriotyzmu z przywiązaniem do judaizmu zderzyło się z zataczającym coraz szersze kręgi w niemieckim społeczeństwie antysemityzmem. Tamara Scheer analizuje sytuację Żydów w armii niemieckiej i austro-węgierskiej w oparciu o wspomnienia i listy z frontu. Szczególnie interesujące są spostrzeżenia na temat relacji między dowództwem lokalnych garnizonów a gminami żydowskimi. Dotyczyły one m.in. instytucji żydowskiego faktora w Galicji czy „sensacji”, jaką budzili ortodoksyjni Żydzi i bośniaccy muzułmanie wśród szeregowych żołnierzy i oficerów c. i k armii. Nawet uwzględniając, że cenzura wojenna usuwała te fragmenty korespondencji, które stawiały pod znakiem zapytania rzekomą jedność armii austro-węgierskiej i wolne od uprzedzeń narodowościowych i wyznaniowych braterstwo broni, stosunki między Żydami i nie-Żydami w armii były generalnie poprawne. Scheer zauważa też, że w przypadku wspomnień napisanych po drugiej wojnie światowej na obraz tych dobrych relacji i braterstwa mogły mieć wpływ wydarzenia lat trzydziestych i doświadczenie Holokaustu, w porównaniu z którym bładły problemy i antysemityzm lat 1914-1918.

Do korespondencji prywatnej, wspomnień i pamiętników sięgnął także Michael Geheran, autor obszernego eseju o wojennych doświadczeniach Żydów o różnych zapatrywaniach politycznych służących w armii niemieckiej. Sarah Panther z kolei zajęła się skomplikowaną relacją między „niemieckością” a „żydowskością”. Autorka rozważa także sytuację Żydów w USA i Wielkiej Brytanii, przed którymi sojusz ich państw z antysemitką, „barbarzyńską” Rosją stawiał pewien dylemat moralny. Jason Crouthamel, autor wielu cenionych prac na temat

pierwszej wojny³, pisząc o relacjach Żydów i nie-Żydów w armii niemieckiej zastanawia się nad wydarzeniami i punktami stycznymi między *Judenzählung* w 1916 i rokiem 1933⁴.

Devlin M. Scofield porównał sytuację Żydów w Niemczech z sytuacją zmobilizowanych Alzaczyków, w których lojalność często powątpiewano, i niejako przewencyjnie wysyłano na front wschodni. Sytuacja obu grup, Żydów i Alzaczyków była rzeczywiście nieco podobna, ale ich zestawienie wydaje się jednak trochę sztuczne: wszak o wiele więcej podobieństw można dostrzec w sytuacji służących w armii niemieckiej Alzaczyków i Polaków z Poznańskiego czy Śląska, niż Żydów. Tych pierwszych kierowano na wschód, zaś Polaków na front zachodni, gdzie mieli mniejsze szanse na spotkanie z rodakami walczącymi po drugiej stronie.

Wojna wiązała się z pewną emancypacją kobiet, także Żydówek, którym obszerne eseje poświęciły Andrea Sinn i Sabine Hank. Autorki omawiają wojenne doświadczenia raczej zamożnych, wykształconych Niemek wyznania mojżeszowego. Sinn wskazuje, że wojna stworzyła szansę na głębszą integrację społeczności żydowskich w Niemczech, Hank z kolei pisze o żydowskich działaczkach oświatowych, pracownikach służby zdrowia i przedstawicielkach organizacji charytatywnych w Berlinie.

Wpływ pierwszej wojny światowej na literaturę, sztuki plastyczne, szeroko rozumianą kulturę był ogromny. Dotyczyło to również gwałtownie rozwijającej się kinematografii. W ostatniej części, zatytułowanej *Representation: The Culture of the War*, Glenda Abramson zajęła się mało znaną, częściowo autobiograficzną powieścią Shmuela Josefa Agnona *W sklepie pana Lublina*, w której Agnon odwołuje się do swoich doświadczeń i obserwacji wojennych (w czasie wojny pisarz mieszkał m.in. w Lipsku i Berlinie). Philipp Stiasny analizuje tematy żydowskie w niemieckich i amerykańskich filmach fabularnych z lat dwudziestych i trzydziestych XX w., których akcja toczy się głównie w okupowanej przez Rosjan Galicji. W produkcjach tych występowali nie tylko żołnierze, ale również ludność cywilna, prześladowana przez Rosjan, gromiona, zmuszona do ucieczki. Galicja w tych filmach, jeden z najbiedniejszych regionów imperium Habsburgów, to jednak nie tylko trauma wypędzonych i powszechna bieda, ale także

³ J. Crouthamel, *An Intimate History of the Front: Masculinity, Sexuality, and German Soldiers in the First World War*, New York 2014; tegoż, *The Great War and German memory: society, politics and psychological trauma, 1914-1945*, Exeter 2009; tegoż, *Trauma, Religion and Spirituality in Germany during the First World War*, London 2021.

⁴ Pruskie Ministerstwo Wojny przeprowadziło w październiku 1916 r. tzw. Liczenie Żydów (*Judenzählung*, *Judenstatistik*), czyli spis żydowskich żołnierzy służących w niemieckiej armii. Spis, choć nie przyznawano tego oficjalnie, opierał się na bezpodstawnych oskarżeniach, że Żydzi uchylają się od służby frontowej i próbował ustalić liczbę żydowskich żołnierzy w jednostkach bojowych w stosunku do tych, którzy służyli na zapleczu frontu. M. Geheran: *Judenzählung (Jewish Census) in: 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, ed. U. Daniel, P. Gatrell, O. Janz, H. Jones, J. Keene, A. Kramer, B. Nasson, Berlin 2015 https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/judenzahlung_jewish_census [dostęp: 16.08.2021].

“niemal mistyczna, wielowymiarowa przestrzeń zmagania erotycznych i religijnych czy pokoleniowych”⁵.

Psychologiczny wymiar doświadczenia wojennego był przedmiotem zainteresowania autorów rozdziałów zamieszczonych w ostatniej części książki, *Contested Memories: Working Through the Legacies of War*. Julia Barbara Köhne omawia dzieło *Psychographie des Kriegers* Paula Plauta, w czasie wojny podoficera armii niemieckiej, później znanego psychiatry, który po dojściu Hitlera do władzy wyjechał z kraju. Florian Brückner pisze o wizerunku Żydów w literaturze popularnej, zwłaszcza w powieściach autorów związanych z kręgami pravicowo-nacjonalistycznymi w międzywojennych Niemczech.

Dobór tematów, wykorzystanie nowych lub mało znanych źródeł, interdyscyplinarność, a także próby wyjścia poza utarte schematy myślenia i pisania o wojnie i jej doświadczaniu to zalety książki. Rzecz jest bez wątpienia ważnym przyczynkiem do historii Żydów w centralnej Europie w latach Wielkiej Wojny, głównie jednak w Niemczech. Autorzy książki mieszkańców Europy Środkowej definiują jako poddanych cesarza Wilhelma i Franciszka Józefa, niemniej doświadczenia zasymilowanych Żydów niemieckich zdecydowanie przeważają, co jest pewną słabością prezentowanego wyboru. Mimo podobieństw, wysokiego poziomu akulturacji i integracji ze społeczeństwem większościowym cechującym Żydów niemieckich i ich współwyznawców z Czech i Moraw, Budapesztu i Preszburga czy przedstawicieli świeckich elit żydowskich Krakowa, Lwowa czy Czerniowców, postrzeganie przez nich wojny mogło być całkiem inne. A wszak oni wszyscy byli Żydami, według kryterium przyjętemu przez redaktorów książki, Żydami z Europy Środkowej (Centralnej), podobnie jak ci mieszkańcy Północnych Węgier czy Galicji, których określano jako typowych *Ostjuden*. Ten wątek pojawia się w kilku artykułach dotyczących Austro-Węgier, chociaż przydałby się rozdział na temat Żydów wschodnich, uchodźców i robotników żydowskich w Niemczech. Jaki wpływ miała ich obecność na rozwój antysemityzmu? Spotkanie żołnierzy niemieckich stacjonujących na Wschodzie, w Królestwie Polskim, na Litwie, obszarach Ober-Ost z miejscową ludnością żydowską było niezwykle ciekawym doświadczeniem, a w społeczeństwie niemieckim umocniło mało pochlebny stereotyp *Ostjuden*⁶. Skądinąd, to Żydzi, przynajmniej w rachubach niemieckich syjonistów, mieli

⁵ *Beyond Inclusion and Exclusion*, s. 278.

⁶ O znaczeniu różnic „cywilizacyjnych” między mieszkańcami zachodniej i wschodniej czy środkowo-wschodniej Europy i trwałości negatywnych, związanych z nimi stereotypów w społeczeństwie niemieckim, z którego naziści wykluczyli Żydów, świadczą konflikty wewnątrz-żydowskie z okresu Holokaustu. Jak pisał Robert Kuwałek o sytuacji w gettach na terenie Lubelszczyzny, gdy nad deportowanymi nie wisiała jeszcze, bądź jej sobie nie uświadamiano, groźba wysyłki do obozów zagłady, „już wtedy pojawiły się symptomy tragicznej sytuacji, która nastąpiła wiosną i latem 1942 r., gdy do dystryktu lubelskiego trafiły o wiele większe grupy Żydów niemieckich i austriackich. Już w latach 1940-1941, w miejscowościach, gdzie przebywali wysiedleńcy z Rzeszy można było zauważyć konflikt kulturowy pomiędzy tradycyjnymi Żydami polskimi a w dużej mierze zasymilowanymi Żydami

stać się pionierami i nosicielami niemieckiej kultury i zachodniej cywilizacji w na nowo zorganizowanej przez Niemców Europie Wschodniej (*Träger deutscher Gesittung und Kultur im Osten*)⁷. Jej częścią było także Królestwo Polskie, które latem 1915 r. w całości znalazło się pod zarządem okupacyjnym Niemiec i Austro-Węgier⁸. Doświadczenia wyniesione ze służby w tej części Europy jeszcze długo po jej zakończeniu będą nie tylko definiować *Ostjuden*, ale staną się jednym z kamieni węgielnych antyżydowskiej polityki III Rzeszy⁹. Z kolei dla Żydów w mundurach państw centralnych, urzędników admnistracji cywilnej i wojskowej, przedstawicieli komitetów ratunkowych i organizacji charytatywnych, pobyt w Polsce czy na Litwie był doświadczeniem w pewnym sensie formacyjnym, które w nowym świetle postawiło przed nimi pytanie o żydowską tożsamość. Stąd polski czytelnik może czuć pewien niedosyt. Niemniej, *Beyond Inclusion and Exclusion* to ważna pozycja w historiografii na temat pierwszej wojny światowej i historii Żydów niemieckich.

Konrad Zieliński (Lublin/Warszawa)

niemieckimi, którzy niejednokrotnie z pogardą traktowali tych pierwszych, uważając ich za klasyczny przykład tzw. *Ostjuden*. Z powodu znajomości języka niemieckiego, Żydzi z Rzeszy zaczęli zajmować w Piaskach, Bełżycach, w mniejszym stopniu w Opolu Lubelskim, uprzywilejowane stanowiska w instytucjach gettowych - zasiadali w Judenracie, ŻSS, byli członkami Żydowskiej Służby Porządkowej (policji gettovej), pracowali wreszcie w kuchniach ludowych. W oczach przeciętnego Żyda polskiego, wegetującego w getcie, mieli dostęp do wszystkich dóbr i wykorzystywali te stanowiska dla celów prywatnych. Poza tym musieli być bogatsi, skoro posiadali o wiele lepsze ubrania i bagaże”. I dalej: „Od początku pobytu Żydów niemieckich i austriackich w gettach tranzytowych zaistniał problem bardzo głębokiego konfliktu pomiędzy nimi a Żydami polskimi i w pewnym stopniu Żydami czeskimi. Dla Żydów polskich, pochodzących z małych miasteczek na Lubelszczyźnie, ortodoksyjnie religijnych i konserwatywnych, Żydzi z Rzeszy w zasadzie nie byli już Żydami, ponieważ nie byli religijni. Poza tym poczucie wyższości, połączone niejednokrotnie z otwartą pogardą, jakie okazywali Żydom polskim oraz lojalność wobec zarządzeń niemieckich, powodowały, że Żydzi polscy traktowali ich wręcz jako Niemców”. Por. R. Kuwałek, *Krótkie życie na „Wschodzie”*. Żydzi z terenu Rzeszy deportowani do dystryktu lubelskiego, „Studia Żydowskie. Almanach” 2014, nr 4, s. 35, 40.

⁷ E. Zechlin, *Die deutsche politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*, Göttingen 1969, s. 165.

⁸ Zob. np.: A. Stempin, *Próba „moralnego podboju” Polski przez cesarstwo niemieckie w latach I wojny światowej*, Warszawa 2014, s. 539-565; *Liberation or Occupation? Jews in the occupied territories of the Kingdom of Poland*, „Medaon. Magazin für jüdisches Leben in Forschung und Bildung” 2016 (10), N. 18, s. 2-11.

⁹ Por. S. Aschheim, *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800-1923*, Madison – London 1999 (*passim*).

Anna Hájková, *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*, Oxford: Oxford University Press 2020, pp. 376.

„Przeszłość oczywiście istniała niezależnie od historyków, królowie żyli i prowadzili wojny, zaś zbrodnie Hitlera nie były złudzeniem czy wytworem wyobraźni, jednak po przeminięciu tego, co było, to wszystko zdane jest na naszą łaskę. To, co historycznie zaistnieje, zaistnieje tylko dzięki naszej pamięci lub dzięki pracy historyków”¹. Z pasji, dociekliwości badawczej i przede wszystkim ogromnej pracy powstała książka *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt*. Jej autorka, Anna Hájková, niejako „powołała do życia” historię getta w Theresienstadt, najdłużej trwającego z gett założonych przez Niemców w czasie II wojny światowej. Nie jest to pierwsza monografia tego miejsca. Warto wspomnieć np. następujące prace z ostatnich lat: Benz Wolfgang (2013), *Theresienstadt: Eine Geschichte von Täuschung und Vernichtung* [*Theresienstadt: A history of deception and annihilation*] C.H.Beck; Blodig Vojtěch (2003), *Terezín in the "final solution of the Jewish question" 1941-1945*, Oswald. Niemniej, wydaje się, że na tle istniejącej literatury przedmiotu książka Hájkovej to najbardziej z dotychczasowych praca kompletna i wielopłaszczyznowa. *The Last Ghetto...* to nie tylko skrupulatny opis administracji i zarządu getta, a także warunków w jakich Niemcy zamknęli ponad 140 tys. Żydów m.in. z terenu Protektoratu Czech i Moraw, Niemiec, Austrii, Słowacji, Holandii, Danii. Autorka przede wszystkim pochyliła się nad podziałem społecznym oraz codziennością przebywających w Theresienstadt osób i stworzyła interdyscyplinarny obraz funkcjonowania ludności zamkniętej w jednym z ważniejszych gett utworzonych przez Niemców podczas II wojny światowej.

Anna Hájková to czesko-brytyjska historyczka, wykładowczyni na Uniwersytecie w Warwick w Coventry. Specjalizuje się w badaniu różnych aspektów życia codziennego podczas Zagłady, w sposób szczególny zagadnień dotyczących seksualności. Takie ujęcie tematu pokazuje go w sposób bardziej złożony, ale co szczególnie ważne – bardziej „ludzki” niż dotychczas. W swoich badaniach, niejako podważając powtarzane od lat twierdzenia o wyjątkowości Holokaustu, Anna Hájková analizuje losy więźniów w getcie Theresienstadt, używając tych samych narzędzi badawczych, co w przypadku innych wydarzeń historycznych. Jak podkreśla, w ten sposób można dogłębniej zrozumieć funkcjonowanie społeczeństw w zamkniętych przestrzeniach, takich jak getto czy obóz, utworzonych podczas II wojny światowej. W książce dokładnie opisuje dzieje –

¹ J. Topolski, *Wprowadzenie do historii*, Poznań 2006, s. 13.

dosłownie – „ostatniego getta”, wyzwolonego dzień po zakończeniu II wojny światowej. Przyjmuje przy tym szeroką perspektywę, historyczną, ale też socjologiczną, psychologiczną i antropologiczną.

Tekst książki został podzielony na 6 obszernych rozdziałów, w których wydzielono podtematy. Pierwszy rozdział odnosi się do administracji getta Theresienstadt; drugi dotyczy stratyfikacji społecznej zamkniętej tam ludności. W trzecim autorka omawia kwestie aprowizacji i głodu; w czwartym sprawy związane ze zdrowotnością. Rozdział piąty dotyczy życia kulturalnego. W ostatnim zaś opisany został proces likwidacji Theresienstadt i deportacji przebywających tam jeszcze osób „na wschód”. Zasadnicza treść książki poprzedzona jest wstępem informującym o głównych tezach pracy, metodologii badań, a także wykorzystanej bazie źródłowej. Książkę zwińcza podsumowanie. Ponadto treść uzupełniają przypisy, indeks nazwisk, pojęć i miejsc, a także bogata bibliografia wykorzystanych źródeł archiwalnych oraz publikacji. W treść wplecione są reprodukcje np. ulotek lub rysunków stworzonych w Theresienstadt. Jest to struktura typowa dla prac naukowych.

Odnosząc się do zawartości recenzowanej książki, należy podkreślić, że Autorka sporo miejsca poświęca na opis zarządu getta i postaci Benjamina Murelsteina, przewodniczącego Judenratu w Theresienstadt. Ukazuje jego biografię na tle losów innych przywódców Rad Starszych – głównie Adama Czerniakowa z getta warszawskiego i Chaima Mordechaja Rumkowskiego z getta łódzkiego. Niemniej, co jest kluczowe dla recenzowanej pracy, jest ona analizą zamkniętej w getcie społeczności żydowskiej. Autorka opisuje ją zarówno jako grupę – zróżnicowaną wiekowo, płciowo, pod względem statusu społecznego etc., jak też omawia wybrane *case study*, przybliżając tym samym czytelnikowi problemy, szanse i zagrożenia, z jakimi Żydzi przebywający w Theresienstadt musieli się mierzyć niemal każdego dnia. Ukazuje, jak zamknięta tam ludność wytworzyła własne hierarchie społeczne, a także podkreśla, że pozornie niewielkie różnice między nimi, takie jak wspomniane już wiek, płeć, pochodzenie, czy wykonywany zawód mogły decydować o przetrwaniu. Hájková wskazuje także, że w ciągu trzech i pół roku funkcjonowania tego getta przebywające tam osoby wytworzyły własną kulturę i nawyki, czy też wchodziły w nowe relacje. Wiele miejsca poświęca na analizę mniej opisywanych w historiografii Zagłady przestrzeni, takich jak np. codzienność mieszkańców, życie kulturalne, czy też rola kobiet etc. W narracji pojawiają się opisy odnoszące się do problematyki wciąż jeszcze słabo rozpoznanej w odniesieniu do gett i obozów, jaką jest seksualność, związki homoseksualne, nieformalne związki, czy przemoc seksualna. Wiele miejsca zajmuje część poświęcona walce o fizyczne przetrwanie, pozyskanie żywności, kwestie ubóstwa oraz głodu. Autorka kładzie nacisk na to, jak społeczeństwo ludzkie działa w skrajnych sytuacjach i podkreśla kwestie dotyczące

odpowiedzialności i podmiotowości. Hájková przedstawia te zagadnienia na tle stratyfikacji społecznej, przez co odbiegają one od standardowych opisów znanych z innych gett i obozów. Ciekawym wątkiem, który pojawia się w tym kontekście, są kradzieże. Niejako naturalnie przy kwestii warunków życia w getcie i problemach z aprowizacją, opisany został temat służby zdrowia/medycyny w Theresienstadt, któremu Hájková poświęciła cały rozdział. Skrupulatna analiza wspomnień ocalałych i innej dokumentacji pozwoliła jej na szczegółowy opis zarówno prowadzonych działań, jak i osób zaangażowanych w tym obszarze.

Pewnym wyróżnikiem książki *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* jest obszerny rozdział poświęcony instytucjom działającym w tym miejscu i organizacji życia kulturalnego. Zazwyczaj kwestie te nie są zbyt eksponowane w literaturze przedmiotu, choć w ostatnich latach z pewnością przybyło prac poświęconych tym zagadnieniom². Niemniej charakter tego getta, jego „wizerunkowa” rola, sprawiały, że było ono tam mocno ożywione. Znajduje to odzwierciedlenie w tekście książki. Autorka analizuje także kategorię języka wytworzonego i używanego w tym getcie. Ze względu na specyfikę opisywanego miejsca, część narracji koncentruje się wokół ludzi starszych. Hájková sporo miejsca poświęca na analizę sieci społecznych tworzących się w Theresienstadt i mających znaczny wpływ na życie zamkniętych tam osób. Autorka umieszcza narrację na szerszym tle, zarówno wydarzeń i polityki okresu II wojny światowej, jak też na tle kontekstu historycznego i kulturowego tej części Europy w pierwszej połowie XX w.

Książka powstawała na przestrzeni lat i, co już zostało wspomniane, wymagała rozległych badań. W klasycznej warstwie wykonywania zawodu historyka, poświęcenie źródłom czasu stanowi wartość, ale nie oznacza to oczywiście żelaznej konieczności dotarcia do wszystkich potencjalnych źródeł. I w tej mierze praca Hájkovej zasługuje na uznanie. Autorka recenzowanej książki wykorzystała imponującą bazę źródłową, obejmującą liczne archiwa państwowe i prywatne z wielu krajów. To one stanowią podstawę wniosków zaprezentowanych w pracy.

² W literaturze krajowej zob. np.: B. Engelking, J. Leociak, *Getto warszawskie. Przewodnik po nieistniejącym mieście*, Warszawa 2013; J. Turkow, *Teaters in getos un koncentracje-lagern-Lodz* [w:] *Jidisz teater in ejrope cwiszn bajde wetl milchomes*, t. Pajlin, Nju Jork 1968; J. Frenkiel, *Teatr i inna działalność artystyczna w getcie łódzkim* [w:] *Łódzkie sceny żydowskie*, red. M. Leyko, Łódź 2000; J. Hernik-Spalińska, *Życie teatralne w Wilnie podczas II wojny światowej*, Warszawa 2005; R. Margolis, *Tragiczny los żydowskiej kultury Wilna* [w:] *Wilno i Kresy*, t. 1: *Historia i ludzkie losy*, red. E. Feliksiak, Białystok 1993; S. Beinfeld, *The Cultural Life on the Vilna Ghetto*, „Simon Wiesenthal Center Annual” 1984; M. Fuks, *Życie muzyczne w gettach Warszawy, Krakowa i Łodzi*, „Biuletyn ŻIH” 1972, nr 2; A. Dąbrowska, *Działalność teatralna żydowskich elit w okupowanej Polsce w latach 1939–1945* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017; E. Rogalewska, *Artyści i intelektualiści żydowscy w getcie wileńskim. Działalność, przetrwanie, pamięć* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017; M. Grądzka-Rejak, *Elita artystyczna i życie artystyczne w getcie krakowskim (1941-1943)* [w:] *Elity i przedstawiciele społeczności żydowskiej podczas II wojny światowej*, red. M. Grądzka-Rejak, A. Namysło, Kraków-Katowice-Warszawa 2017.

Materiały zostały zebrane w ponad dziewięćdziesięciu archiwach z dziesięciu krajów znajdujących się na trzech kontynentach. Analizowane przez nią dokumenty powstały też w różnych językach, co dowodzi gruntownego przygotowania do prowadzonych badań. Godna uwagi jest też wykorzystana obszerna baza bibliograficzna.

Recenzowana książka to praca naukowa z zakresu historiografii, opatrzona licznymi przypisami. Przesunięcie odwołań do źródeł i literatury przedmiotu na koniec książki sprawia, że czytelnik nie jest nimi przytłoczony w trakcie lektury tekstu. Nie ulega wątpliwości, że *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* to praca interdyscyplinarna, wykorzystująca dorobek takich dziedzin jak socjologia, psychohistoria, antropologia historyczna, antropologia kulturowa etc. Jest to praca opisująca wydarzenia z zakresu historii Europy, historii Czech, a także historii społecznej, historii codzienności i gender studies.

Hájková wykorzystując obszernie wspomnienia i pamiętniki uwięzionych w Theresienstadt osób, przekierowuje narrację na ich doświadczenia, mniejszą uwagę skupiając na sprawcach. Jest to niezwykle ważna perspektywa, pozwalająca odbiorcy zmierzyć się z realiami życia uwięzionych w gettach w czasie niemieckiej okupacji. Wciąż jednak będąca nową perspektywą w badaniach nad Zagładą. Narracja obfituje w wyimki ze wspomnień, ale nie jest ona nimi przeładowana. Takie liczne odwołania do bezpośrednich słów świadków pozwalają autorce, a tym samym czytelnikowi, opisać rzeczywistość gettową językiem tych, którzy tam byli i każdego dnia jej doświadczali. Jednocześnie tekst książki jest przemyślany, uporządkowany i zawiera wnioski świadczące o gruntownym zapoznaniu się z pozyskanymi źródłami i skrupulatnej ich interpretacji. Nie jest to zbiór przypadkowych cytatów poprzeplatanych odautorskim komentarzem, ale efekt analizy i wieloletniej, ciężkiej pracy. Hájková niejako towarzyszy więźniom Theresienstadt od pierwszych chwil ich pobytu w tym miejscu, przez masowe transporty do obozów koncentracyjnych i zagłady, aż po wydarzenia 1945 roku i wyzwolenie tego miejsca. Rozprawia się też z narosłymi na przestrzeni lat mitami, zaczynając od rozróżnienia getto-obóz, z którą to terminologią w odniesieniu do Theresienstadt można spotkać się w literaturze przedmiotu i tekstach popularnonaukowych.

Recenzowany tekst został napisany w sposób przejrzysty i przystępny dla odbiorcy. Niemniej w książce występuje wiele nazwisk osób związanych z funkcjonowaniem getta w Theresienstadt (nie zawsze opatrzone odpowiednim wyjaśnieniem dla czytelnika), zastosowano także poniekąd specjalistyczną terminologię z zakresu historii Zagłady, przez co są to treści adresowane raczej do osób zaznajomionych z problematyką choćby w stopniu podstawowym. Pomimo wzmiankowanego już dobrego stylu i logicznego przekazu, nie jest to lektura łatwa i

oczywista; wymaga przygotowania, określonego zasobu wiedzy. Przez to wydaje się, że jest to raczej praca adresowana do studentów nauk społecznych, specjalistów badających problematykę Zagłady oraz do pasjonatów tej części historii XX w. Atutem tej książki jest jej profil społeczny, przez co odbiorca nie musi „przedzierać się” jedynie przez gąszcz dat i faktów, ale w znacznym stopniu ma do czynienia z analizą życia codziennego mieszkańców getta Theresienstadt.

Nie ulega wątpliwości, że recenzowana książka przedstawia dużą wartość poznawczą zarówno dla specjalistów jak i dla pasjonatów historii. Podjęta przez autorkę tematyka getta Theresienstadt, choć była już wcześniej w jakimś stopniu opisywana, została omówiona w zupełnie inny niż dotychczas sposób. Wykorzystane metody badawcze z zakresu nauk społecznych, skupienie się na perspektywie ofiar, liczne odwołania do pojedynczych historii, poza wartością dla analizy historii tytułowego miejsca, stanowią istotny drogowskaz dla innych badaczy Zagłady. Zastosowane przez autorkę perspektywy badawcze powinny być obecne w badaniach nad dziejami wszystkich typów gett i niemieckich obozów, losami więźniów różnego pochodzenia oraz różnych kategorii wyodrębnionych przez sprawców. Takie interdyscyplinarne ujęcie pozwala szerzej analizować codzienność więźniarskiej społeczności, ale także omawiać losy pojedynczych osób, a tym samym pełniej zrozumieć ich okupacyjne doświadczenia. Książka *The Last Ghetto. An Everyday History of Theresienstadt* Anny Hájkovéj z całą pewnością zasługuje, by wejść do kanonu literatury dotyczącej problematyki Zagłady.

Martyna Grądzka-Rejak (Warszawa)

Autorzy / Contributors

Oleksandr Bezarov: dr hab. nauk historycznych, docent Katedry Historii Powszechnej Czerniowieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Jurija Fedkowycza. Zakres zainteresowań naukowych: udział Żydów w rozwoju ruchu rewolucyjnego w Imperium Rosyjskim, polityka z zakresu kwestii żydowskiej w Imperium Rosyjskim. E-mail: alex.bezarov@gmail.com

Tomasz Browarek: dr hab. w dziedzinie nauk społecznych w dyscyplinie nauki o polityce i administracji, adiunkt w Katedrze Ruchów Politycznych w Instytucie Nauk o Polityce i Administracji Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS w Lublinie. Zainteresowania badawcze: mniejszości narodowe i etniczne, polityka etniczna, migracje, polityka migracyjna. Najważniejsze publikacje: *Uwarunkowania polityki etnicznej państwa polskiego po 1989 roku*, Lublin 2018; *Ludność niemiecka w polityce państwa polskiego w latach 1945 – 1989*, Lublin 2015; H. Chałupczak, T. Browarek, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918-1995*, Lublin 1998. E-mail: tomasz.browarek@mail.umcs.pl

Aleksandr Głotow: prof. dr hab. w zakresie filologii, pracuje w Katedrze Języków Obcych Regionalnej Akademii Humanistyczno-Pedagogicznej im. T. Szewczenki w Krzemieńcu (Ukraina). Zajmuje się głównie dziejami literatury rosyjskiej czasów radzieckich i literaturą światową. Autor kilku monografii, m.in. *Иже еси в Маркце* (Zielona Góra 1995), *Eseje filologiczne* (Ostróg 2015, cz.1; Tarnopol 2020, cz.2.). Jest członkiem rady redakcyjnej czasopism naukowych wydawanych na Ukrainie, m.in. „Studia methodologica”, „The Peculiarity of Man” (Polska), „Studia filologiczne Uniwersytetu Jana Kochanowskiego”. E-mail: algall@ukr.net

Alicja Gontarek: dr, adiunkt w Katedrze Historii Społecznej i Edukacji Instytutu Historii UMCS w Lublinie, specjalista w Biurze Badań Historycznych Instytutu Pamięci Narodowej (Oddział Lublin). W swych badaniach specjalizuje się w problematyce romskiej i żydowskiej w II Rzeczypospolitej, ze szczególnym uwzględnieniem polityki państwa polskiego wobec obu mniejszości.

Martyna Grądzka-Rejak: dr, historyczka, judaistka, edukatorka, pracuje w Biurze Badań Historycznych IPN; kierowniczka Działu Naukowo-Badawczego Muzeum Getta Warszawskiego. Specjalizuje się w historii II wojny światowej, Zagłady Żydów, historii mniejszości narodowych i etnicznych, kobiet oraz historii społecznej. Stypendystka Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Laureatka nagrody Prezesa Rady Ministrów za najlepszą rozprawę doktorską (2016), finalistka

Nagrody Naukowej „Polityki”. Autorka książek: *Przerwane dzieciństwo. Losy dzieci Żydowskiego Domu Sierot przy ul. Dietla 64 w Krakowie podczas okupacji niemieckiej / A Broken Childhood. The Fate of the Children from the Jewish Orphanage at 64 Dietla Street in Cracow during the German Occupation* (2012); nominowanej do nagrody Książka Historyczna Roku *Kobieta żydowska w okupowanym Krakowie (1939–1945)*, (2017); (wraz z J. Olaszkiem) *Holokaust, pamięć, powielacz. Zagłada Żydów i okupacyjne stosunki polsko-żydowskie w publikacjach drugiego obiegu w PRL* (2020).

Bożena Józefów-Czerwińska: dr hab. prof. Akademii Finansów i Biznesu Vistula (Instytut Historyczny). Jest antropologiem społeczno-kulturowym, etnografem w badaniach dążącym do zachowania zróżnicowanych zasobów dziedzictwa kulturowego oraz relacji świadków historii. Prowadzi od kilkunastu lat badania terenowe w kraju i zagranicą, co zaowocowało wydaniem trzech naukowych monografii oraz licznych, innych prac o charakterze badawczo-naukowym.

Jacek Konik: dr archeologii, historyk. Pracuje jako adiunkt w Instytucie Historii na Wydziale Humanistycznym Akademii Finansów i Biznesu Vistula – filia Akademia im. A. Gieysztora w Pułtusk. Jest również zatrudniony jako starszy specjalista w Dziale Naukowo-Badawczym Muzeum Getta Warszawskiego. Był członkiem polskich i międzynarodowych misji archeologicznych. W latach 2011-2019 pełnił funkcję zastępcy kierownika wykopaliisk prowadzonych na Pomorzu, Śląsku i w Pieninach. W 2021 r. był współkoordynatorem polsko-amerykańskiego projektu archeologicznych badań nieinwazyjnych na terenie getta warszawskiego, a następnie kierownikiem prowadzonych tam badań wykopaliskowych. Członek Grupy Roboczej przy Polsko-Niemieckiej Komisji Podręcznikowej i Europejskiego Stowarzyszenia Archeologów. Zainteresowania badawcze to: historia i archeologia Bliskiego Wschodu ze szczególnym uwzględnieniem starożytnego Izraela, historia i archeologia wczesnego średniowiecza, dzieje i kultura Żydów (od starożytności do czasów współczesnych), geneza XX-wiecznych totalitaryzmów. Najnowsze publikacje to m.in. *Archeologia, pamięć, tożsamość*, w: *Pamięć, historia, tożsamość*, Kraków 2019; *Swoi a obcy – żydowscy bohaterowie odrodzonej Polski* [w:] *Educare necesse est – dziedzictwo pamięci*, Warszawa 2020; *Smok z Jerozolimy w Rzymie?*, „Nurt SVD” 1/2020; *Kraina soli, balsamu i zwojów. Osadnictwo w dolinie Morza Martwego od II w. p.n.e. do I w. n.e.*, Wrocław 2020.

Ihor Sribnyak: dr nauk historycznych, Ukraiński Wolny Uniwersytet, profesor i kierownik Katedry Historii Świata na Wydziale Historyczno-Filozoficznym Uniwersytetu Kijowskiego im.

Borysa Grinczenki, główny badacz w Zakładzie Teorii i Metodologii Instytutu Historii Świata Narodowej Akademii Nauk Ukrainy. Stypendysta Studium Europy Wschodniej Uniwersytetu Warszawskiego (Nagroda im. Iwana Wyhowskiego pod honorowym patronatem Prezydenta RP). Członek kolegiów redakcyjnych dziewięciu ukraińskich czasopism naukowych. Zainteresowania naukowe obejmują m.in. temat jeńców wojennych i internowanych z terytoriów ukraińskich w różnych państwach europejskich (1914-1925), ukraińską emigrację polityczną, historię stosunków międzynarodowych. Najnowsze publikacje to: *Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Aleksandrów*, Warszawa-Paryż, 2018; *Encyklopedia jeniectwa: ukraiński Łańcut*, Warszawa-Paryż, 2018; *Enzyklopädie der Kriegsgefangenschaft: Das ukrainische Rastatt. Zur Gründung und Tätigkeit der Gemeinschaft «Die Unabhängige Ukraine», 1915–1918*, München-Paris, 2020; *Пам'ять про Симона Петлюру в сучасній Україні. Symon Petlura / Przywódca niepodległej Ukrainy*, red. M. Szumiło, Warszawa 2021.

Monika Tarajko: doktorantka w Instytucie Historii UMCS w Lublinie, pracownik projektu badawczego *Religia i miejskość. Mapowanie pól religijnych we współczesnych polskich miastach* w Instytucie Religioznawstwa Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia magisterskie ukończyła na Wydziale Filozofii UMCS. Pracuje jako specjalistka ds. edukacji w Ośrodku „Brama Grodzka – Teatr NN”. Koordynowała wiele projektów poświęconych historii i tradycji żydowskiej. Członkini Stowarzyszenia „Studnia Pamięci” i Rady Koalicji Opiekunów Cmentarzy Żydowskich w Polsce. Współautorka *Podręcznika dobrych praktyk w ochronie cmentarzy żydowskich* oraz przewodnika *Leżajsk. Szlakiem Elimelecha*. Odznaczona złotą odznaką „Za opiekę nad zabytkami”. Od kilku lat w praktyce zajmuje się inwentaryzacją i porządkowaniem cmentarzy żydowskich w regionie lubelskim.

Konrad Zieliński: prof. nauk społecznych, zatrudniony w Katedrze Ruchów Politycznych i Badań Etnicznych Wydziału Politologii i Dziennikarstwa UMCS w Lublinie, pracuje także w Muzeum Getta Warszawskiego. Stypendysta m.in. Komisji Fulbrighta, Fundacji na rzecz Nauki Polskiej, DAAD. Założyciel rocznika „Studia Żydowskie. Almanach”, w latach 2016-2021 wiceprzewodniczący Rady Programowej Żydowskiego Instytutu Historycznego. Zajmuje się dziejami i kulturą Żydów w Polsce, stosunkami polsko-żydowskimi, sytuacją mniejszości etnicznych i narodowych w Rosji Radzieckiej i ZSRR, polityką pamięci. Jego ostatnie publikacje to m.in. *Szpital Bersohnów i Baumanów w Warszawie*, Warszawa 2019 (współautor); *Pogromy Żydów na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, T. II/III (współredaktor), Warszawa 2019.

Zasady przygotowywania tekstów

„Studia Żydowskie. Almanach”

1. Teksty do druku powinny być przygotowane w języku polskim /lub obcym w porozumieniu z Redakcją/ a ich tytuły w języku polskim oraz angielskim.
2. Do tekstu należy dołączyć streszczenie w języku polskim i angielskim o objętości do pół strony znormalizowanego maszynopisu.
3. Do tekstu należy dołączyć również „słowa kluczowe” w języku polskim i „keywords” w angielskim.
4. Do tekstu należy dołączyć krótki biogram w języku polskim: imię i nazwisko, stopień i tytuł naukowy, afiliacja, zainteresowania badawcze etc. oraz e-mail.
5. Redakcja przyjmuje wyłącznie materiały nigdzie wcześniej nie publikowane ani nie zgłoszone do wydania w innych pismach lub wydawnictwach. Do pracy należy dołączyć oświadczenie, że została przygotowana samodzielnie (względnie wymienić współautorów), nie była publikowana i że nie została złożona do druku w innym czasopiśmie oraz że autor wyraża zgodę na opublikowanie pracy w Internecie. Honorowane są oświadczenia składane pocztą internetową.
6. Teksty przygotowane optymalnie w programie WORD, czcionka 12 Times New Roman, odstęp między wierszami 1,5', powinny być dostarczone Redakcji w formie wydruku i na nośniku elektronicznym lub przesyłane pocztą elektroniczną. Przypisy winny być sporządzane tą samą czcionką, rozmiar 10', odstępy między wierszami pojedyncze. Redakcja zastrzega sobie możliwość wprowadzania zmian w tekstach.
7. Fotografie, ilustracje etc. należy dostarczać na nośniku elektronicznym (CD) lub przysyłać drogą elektroniczną z dbałością o parametry zapewniające reprodukcję.
8. Objętość tekstów dowolna, optymalnie tekst artykułu i opracowań źródłowych łącznie z przypisami nie powinien przekraczać 25 stron znormalizowanych, recenzja 8 stron. Redakcja zastrzega sobie prawo dokonania skrótów po konsultacji z Autorem.
9. Wyróżnienia w tekście należy zaznaczać drukiem rozstrzelonym.
10. Każda tabela, rysunek, wykres, fotografia powinny mieć kolejną numerację, tytuł własny oraz źródło. Numer i tytuł należy umieścić nad ilustracją, natomiast opis bibliograficzny źródła pod ilustracją.

11. Wtręty obcojęzyczne należy zaznaczyć kursywą, cytaty w tekście należy ujmować w cudzysłów (bez kursywy). Cytaty oddzielone od tekstu głównego bez cudzysłowu czcionką rozmiar 10'. W tekście tytuły książek należy pisać kursywą bez cudzysłowu. W przypisach kursywą należy pisać wyłącznie tytuły książek i artykułów.
12. W przypadku stron WWW należy podać tytuł strony WWW, adres URL i koniecznie datę dostępu [w nawiasach kwadratowych].
13. Przypisy należy umieszczać na dole strony.
14. Opisy bibliograficzne w przypisach należy sporządzać wg poniższego schematu:
 - książki: E. A. Schmidl, *Juden in der K. (u) K. Armee 1788-1918*, Eisenstadt 1989, s. 125.
 - artykułu w czasopiśmie: T. Gąsowski, *From Austeria to the Manor: Jewish Landowners in Autonomous Galicia*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 1999, vol. 12, s. 129.
 - pracy zbiorowej: *A History of Polish Jewry during the Revival of Poland*, ed. I. Lewin, New York 1990, s. 29-30.
 - artykułu w pracy zbiorowej: S. Wanatowicz, *Ludność żydowska w regionie mieleckim do 1939 roku* [w:] *Mielec. Studia i materiały z dziejów miasta i regionu*, T. 3, red. F. Kiryk, Mielec 1994, s. 42.
 - dokumentu elektronicznego: (autor/tytuł dokumentu): [www.....](#) [data dostępu: 19.05.2011]

Materiały w formie elektronicznej (plik w formacie Word) należy przesyłać na adres poczty elektronicznej: magdallenacz@wp.pl

Zapraszamy do współpracy!